

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

* श्रीपुराणपुरुषोत्तमाय नमः *

अथ स्कन्दपुराणस्थ वैष्णवखण्डे द्वितीयमुत्कलखण्डम्

पुरुषोत्तम (जगन्नाथ) क्षेत्रमाहात्म्यम्

प्रथमोऽध्यायः

ब्रह्मप्रार्थनया विष्णोराविर्भाववर्णनम्

नारायणं नमस्कृत्य नरश्चैव नरोत्तमम् । देवीं सरस्वतीं व्यासं ततो जयमुदीरयेत् ॥

मुनय ऊचुः

भगवन्सर्वशास्त्रज्ञ! सर्वतीर्थमहत्त्ववित् । कथितं यत्त्वया पूर्वं प्रस्तुते तीर्थकीर्तने ॥

पुरुषोत्तमाख्यं सुमहत्क्षेत्रं परमपावनम् ॥ २ ॥

यत्राऽऽस्ते दारवतनुः श्रीशोमानुपलीलया । दर्शनान्मुक्तिदः साक्षात्सर्वतीर्थफलप्रदः
तन्नो विस्तरतो ब्रूहितक्षेत्रं वेन निर्मितम् । ज्योतिःप्रकाशो भगवान्साक्षान्नारायणः प्रभुः
कथं दारुमयस्तस्मिन्नास्ते परमपूरुषः । वद त्वं वदतां श्रेष्ठ! सर्वलोकगुरो मुने ! ॥

श्रोतुमिच्छामहे ब्रह्मन्परं कौतूहलं हि नः ।

जैमिनिरुवाच

शृणुध्वं मुनयः सर्वे रहस्यं परमं हि तत् ॥ ६ ॥

प्रथमोऽध्यायः]

* ब्रह्मणा कृतविष्णुस्तववर्णनम् *

१५३

अवैष्णवानां श्रवणे भक्तिस्तत्र न जायते । यस्य सङ्कीर्तनादेव सकलं लीयते तमः
यद्यप्येष जगन्नाथः सर्वगः सर्वभावनः । स्कन्देन कथितं पूर्वं श्रुत्वा शम्भोर्मुखांस्तु जात
सन्ति क्षेत्राणि चाऽन्यानि सर्वपापहराणि वै ॥ ८ ॥

एतत्क्षेत्रं परं चाऽस्य वपुर्भूतं महात्मनः । स्वयं वपुष्मांस्तत्रास्ते स्वनाम्ना ख्यापितं हितम्
तत्र ये स्थातुमिच्छन्ति तेऽपि सर्वहतांसः । किंपुनस्तत्र तिष्ठन्तो ये पश्यन्ति गदाधरम्
अहोतत्परमं क्षेत्रं विस्तृतं दशयोजनम् । तीर्थराजस्य सलिलादुत्थितं बालुकाचितम्
नीलाचलेन महता मध्यस्थेन विराजितम् । एकस्तनमिव पृथ्व्याः सुदूरात्परिभाषितम्
वाराहरूपिणा पूर्वसमुद्भूत्यवसुन्धराम् । सर्वतः सुसमां कृत्वा पर्वतैः सुस्थिरीकृतम्
सृष्ट्वा चराचरं सर्वं तीर्थानि सरिदब्धिकान् ।

क्षेत्राणि च यथास्थानं संनिवेश्य यथा पुरा ॥ १४ ॥

ब्रह्मा विचिन्तयामास सृष्टिभारनिपीडितः । पुनरेतां क्रियां गुर्वीं नारमेयकथन्त्विति
नापत्रयाभिभूता हि मुच्यन्ते जन्तवः कथम् । एवं चिन्तयमानस्य मतिरासीत् प्रजापतेः
मुक्तये ककारणं विष्णुं स्तोष्येऽहं परमेश्वरम् ।

ब्रह्मोवाच

नमस्ते जगदाधार ! शङ्खचक्रगदाधर ॥ १७ ॥

यन्नामिषङ्कजादेव जातोऽहं विश्वसृष्टिकृत् । परमार्थस्वरूपं ते त्वं वै वेत्सि जगन्मय
यन्मायया जगत्सर्वं निर्मितं महदादिकम् । यन्निःश्वाससमुद्भूतं शब्दब्रह्म त्रिधाऽभवत्
उपजीव्य तद्देवाऽहमसृजम्भुवनानि वै । त्वत्तोनाऽन्यः स्थूलसूक्ष्मदार्वहस्वादिकिञ्चन
विकारभेदैर्भगवंस्त्वमेवेदं चराचरम् । कटकादि यथा स्वर्णं गुणत्रयविभागशः ॥ २१ ॥
अष्टासृज्यं त्वमेवाऽत्र पोष्टा पोष्यञ्जगत्प्रभो । आधारो ध्रियमाणश्च धर्ता त्वं परमेश्वर
त्वत्प्रेरितमतिः सर्वश्चरते च शुभाऽशुभम् ।

ततः प्राप्नोति सद्गुणी त्वयैव विहितां गतिम् ॥ २३ ॥

जगतोऽस्य गतिर्भर्ता साक्षी त्वं परमेश्वर ! चराचरगुरो ! सर्वजीवभूतकृपा मय !
प्रसीदाऽऽद्यजगन्नाथ ! नित्यं त्वच्छरण्यस्य मे ॥ २४ ॥

जैमिनिरुवाच

एवं संस्तूयमानश्च ब्रह्मणा गरुडध्वजः । नीलजीमूतसङ्काशः शङ्खचक्रादिचिह्नितः
पतगेन्द्रसमारूढः स्फुरद्वदनपङ्कजः । आविरासीद् द्विजश्रेष्ठा विवश्रुः स्फुरिताधरः
श्रीभगवानुवाच

यदर्थं मां स्तुषे ब्रह्मन्नशक्यः प्रतिभाति सः ॥ २७ ॥

अनाद्यविद्यासुदृढा दुश्छेद्याकर्मबन्धनैः । प्रभवन्त्यां कथं तस्यां हीयेते मृतिजन्मनी
तथाऽपि चेदत्र कृते व्यवसायस्तवाऽनघ । क्रमेण येन हि भवेत्तत्ते वक्ष्यामि कारणम्
अहं त्वं त्वमहं ब्रह्मन्मन्मयश्चाखिलजगत् । रुचिस्ते यत्र मे तत्र नान्यथेति विचार्य
सागरस्योत्तरेतीरे महानद्यास्तु दक्षिणे । स प्रदेशः पृथिव्यां हि सर्वतीर्थफलप्रदः
तत्र ये मनुजा ब्रह्मन्निवसन्ति सुबुद्धयः । जन्मान्तरकृतानाञ्च पुण्यानां फलभागिनः
नाऽल्पपुण्याः प्रजायन्ते नाऽभक्ता मयि पद्मज । एकाम्रकाननाद्यावदक्षिणोदधितरीभूः
पदात्पदाच्छ्रेष्ठतमः क्रमात्परमपावनः । सिन्धुतीरे तु यो ब्रह्मव्राजते नीलपर्वतः ॥ ३४

पृथिव्यां गोपितं स्थानं तव चाऽऽपि सुदुर्लभम् ।

सुरासुराणां दुर्ज्ञेयं माययाऽऽच्छादितं मम ॥ ३५ ॥

सर्वसङ्गपरिस्त्यक्तस्तत्र तिष्ठामि देहभृत् । क्षराक्षरावतिक्रम्य वर्त्तेऽहं पुरुषोत्तमे ॥
सृष्ट्यालयेन नाक्रान्तं क्षेत्रम्मे पुरुषोत्तमम् । यथामां पश्यसि ब्रह्मत्रूपं चक्रादिचिह्नितम्
ईदृशं तत्र गत्वैव द्रक्ष्यसे मां पितामह ! । नीलाद्रेरन्तरभुवि कल्पन्यग्रोधमूलतः ॥

वारुण्यां दिशि यत्कुण्डं रौहिणं नाम विश्रुतम् ।

तत्तीरे निवसन्तं मां पश्यन्तश्चर्मचक्षुषा ॥ ३६ ॥

तदम्भसाक्षीणपापा मम सायुज्यमाप्नुयुः । तत्र व्रज महाभाग दृष्ट्वा मां ध्यायतस्तव
प्रकाशं यास्यते तस्य क्षेत्रस्य महिमाऽपरः । आश्चर्यभूतः परमस्तवाऽपि च भविष्यति
श्रुतिस्मृतीहासपुराणगोपितं मन्मायया तन्न हि कस्य गोचरम् ।

प्रसादतो मे स्तुवतस्तवाऽधुना प्रकाशमायास्यति सर्वगोचरम् ॥ ४२ ॥

व्रतेषु तार्थेषु च यज्ञदानयोः पुण्यं यदुक्तं विमलात्मनां हि तत् ।

अहर्निवासाह्मतेऽत्र सर्वं निःश्वासवासात्खलु चाऽऽश्वमेधिकम् ॥ ४३ ॥

इत्यादिश्य विधिं विप्रास्तदाऽसौ पुरुषोत्तमः । पश्यतस्तस्य तत्रैव प्रभुरन्तरधीयत

इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णव-
खण्डान्तर्गतोत्कलखण्डे पुरुषोत्तमक्षेत्रमाहात्म्ये जैमिनऋषिसम्वादे ब्रह्मप्रार्थनया
विष्णोराविर्भाववर्णननाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः

ब्रह्मणः पुरुषोत्तमक्षेत्रगमनान्तरं काकमुक्तिपूर्वकं यमस्तुतिवर्णनम्

जैमिनिरुवाच

ततो ब्रह्माऽगमत्पूर्णं यत्राऽऽस्ते भगवान्स्वयम् ।

स्तवान्तेऽसौ यथा दृष्टस्तथाऽद्राक्षीत्प्रभुः तदा ॥ १ ॥

प्रत्यभिज्ञानसंहृष्टस्तं दृष्ट्वा परमेश्वरम् । अत्यद्भुतज्ञाननिधिर्वभूवाऽसौ द्विजोत्तमः !

यावत्स्तोतुं समारंभे हर्षसम्कुललोचनः । तावदेव समागत्य कुतश्चिद्वायसोत्तमः ॥

कारुण्योदकसम्पूर्णं तस्मिन्कुण्डे निमज्ज्य तम् ।

विलोक्य माधवं नीलरत्नकान्तिं कृपानिधिम् ॥ ४ ॥

काकदेहं समुत्सृज्य लुठमानो मुहुः क्षितौ । शङ्खचक्रगदापाणिस्तस्य पार्श्वे व्यवस्थितः

तिरश्चस्तां गतिं दृष्ट्वा योगीन्द्राणां सुदुर्लभाम् ।

मेनेऽसौ मुनयः सृष्टिः क्रमात्क्षीणा भविष्यति ॥ ६ ॥

मनुष्योऽधिकृते मुक्तौ वेदान्ते संशयोऽभवत् ।

न किञ्चिद् दुर्लभं चेह विष्णुभक्तस्य विद्यते ॥ ७ ॥

प्रत्यक्षोऽभूद्द्विजश्रेष्ठाः पुराणपुरुषोदिते । सङ्कीर्त्य यन्नामनरः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ८

तस्य सन्दर्शने विप्रा मुक्तिः किं खलु दुर्लभा ।

मनसा ध्याययन्विष्णुं त्यजन्प्राणान्विमुच्यते ॥ ६ ॥
साक्षात्कृतो भगवतः किञ्चिदमुक्तिमेतियत् । पुरुषोत्तमसञ्ज्ञस्य क्षेत्रस्य महिमाऽद्भुतः
यत्र काकोऽपि च हरि साक्षात्पश्यति भोद्विजाः । सुदुर्लभं क्षेत्रमिदमज्ञानाश्च विमोचनम्
अहो क्षेत्रस्य माहात्म्यं काकस्याऽपि विमुक्तिदम् ।
किं पुनः सततं शान्तिवैराग्यज्ञानसंयुजाम् ॥ १२ ॥

ऋषयः ऊचुः

नीलाद्रौ माधवं दृष्ट्वा किं चकार पितामहः । तद्दर्शनेक्षणाक्षप्रदेहवन्धश्च वायसम् ॥
जैमिनिस्त्वाच
अत्यद्भुतमयं दृष्ट्वा यावद्दध्यायति माधवम् । तावत्पितृपतिः स्वाऽधिकारसंयमनाकुलः
दीनाननो निःश्वसन्वैतत्र यातस्त्वरान्वितः । नीलाद्रौ माधवं दृष्ट्वा साष्टाङ्गप्रणिपत्य च
तुष्टाव स जगन्नाथं स्वाधिकारदूढस्थितौ ।

यम उवाच

नमस्ते देवदेवेश ! सृष्टिस्थित्यन्तकारण ॥ १६ ॥
त्वयि प्रोतमिदं सर्वसूत्रमणिगणायथा । त्वया धृतं त्वया सृष्टं त्वया चाऽऽप्यायितं जगत्
चन्द्रसूर्यादिरूपेण नित्यमभासयसेऽखिलम् ।
विश्वेश्वरं जगद्योनिं विश्वावासं जगद्गुरुम् ॥ १८ ॥
विश्वसाक्षिणमाद्यन्तवर्जितं प्रणमाम्यहम् । नमः परमकारुण्यजलसम्भृतसिन्धवे ॥
परापरपरातीतविभवे विश्वसम्भवे ॥ २० ॥
भवसन्तापनीहारमानवे दीनवन्धवे । स्वमायारचिताशेषविभवे गुणरजवे ॥ २१ ॥
नमः कमलकिञ्जल्कपीतनिर्मलवाससे । महाहरिपुस्कन्धकृन्तचक्राय चक्रिणे ॥ २२ ॥
दंष्ट्रोद्भूतक्षितिभृते त्रयीमूर्तिमते नमः । नमो यज्ञवराहाय चन्द्रसूर्याग्निचक्षुषे ॥
नरसिंहाय दंष्ट्रोद्भूतमूर्तिद्रावितशत्रवे । यदपाङ्गविलासैकसृष्टिस्थित्युपसंहतिः ॥
उच्चावचात्मको ह्येष भवः सम्भवते मुहुः । तममुं नीलमेश्वरं नीलाश्रममणिविग्रहम्
नीलाचलगुहावासं प्रणमामि कृपानिधिम् । शङ्खचक्रगदापद्मधारिणं शुभदायिनम् ॥

द्वितीयोऽध्यायः] * लक्ष्मीयमसम्वादवर्णनम् *

प्रणताशेषपापौघदारिणं मुखैरिणम् । नमस्ते कमलापाङ्गसङ्गसंस्कारचक्षुषे ॥ २७ ॥
श्रीवत्सकौस्तुभोद्भासिमनोहृद्व्यूढवक्षसे । यत्पादपङ्कजद्वन्द्वसंश्रयैश्वर्यभागिनी ॥
श्रीः संश्रिता जनैः शश्वत्पृथगैश्वर्यदायिनी ।
या परापरसम्भिन्ना प्रकृतिस्ते सिसृक्षया ॥ २६ ॥
निर्विकारम्परब्रह्मविकारिसृजेऽञ्जसा । सर्वलक्षणसम्पूर्णा लक्षितां शुभलक्षणैः
लक्ष्मीशोरसि नित्यस्थां लक्ष्मीं ताम्प्रणमाम्यहम् ॥ ३० ॥

जैमिनिस्त्वाच

तदेवं धर्मराजेन श्रीकान्तःपरितोषितः । पार्श्वस्थां वल्लकीहस्तानेत्रान्तेनादिशिक्षयम्
तेन सम्भाविता लक्ष्मीर्भवदुःखविनाशिनी । शुभाय सर्वलोकानां यमम्प्रोवाच लीलया
लक्ष्मीस्त्वाच

यदर्थमावांसंस्तौ पि क्षेत्रेस्मिन्दुर्लभं हि तत् । अत्याज्यमावयोरेतत्क्षेत्रं श्रीपुरुषोत्तमम्
कल्पावसानेऽप्यावां वै ध्रियेते परमेष्ठिना । ब्रह्मादिदिक्प्रभूणां हि स्वामित्वं नेह विद्यते
नेह कर्मपरीपाकाः सम्भवन्ति कदाचन । अत्र प्रवसतां तृणां तिरश्चामपि दुष्कृतम्
दह्यते ज्वलिताग्नौ हि तूलराशिर्यथा भृशम् ।

ये बद्धा पापपुण्याभ्यां निगडाभ्यामहर्निशम् ॥ ३६ ॥

तेषां संयमितः त्वंहियमः पूर्वविनिर्मितः । अत्र साक्षाद्वपुर्मन्तं नीलेन्द्रमणिमञ्जुलम्
दृष्ट्वा नारायणं देवं मुच्यते कर्मबन्धनात् । अतोऽन्यतः कर्मभूमौ प्रभुस्त्वं सूर्यसम्भवः
वैकुण्ठ्यं क्षेत्रराजेऽस्मिन्मा गास्त्वं यम संयमे । तवाऽपि भगवानेष विधाता प्रपितामहः
तिर्यञ्चं विष्णुसारूप्यं प्राप्तं पश्यति कौतुकात् । एष कर्मपरीपाकं सर्वेषां वैत्तिकञ्जः

ज्ञात्वा क्षेत्रस्य माहात्म्यं स्तौति देवं गदाधरम् ।

त्वद्वशं गन्तुमुचिता नेह तिष्ठन्ति जन्तवः ॥ ४१ ॥

वैवस्वत! वसन्त्यत्र जीवन्मुक्ता मुमुक्षुवः ।

तथा सम्बोधितस्त्वेवं विष्णुना स्त्रीस्वरूपिणा ॥ ४२ ॥

ततोऽहङ्कारलज्जाभ्यां विनीतः प्राब्रवीद्यमः ।

यम उवाच

मातस्त्वया यदाज्ञप्तं पुरा नैतन्मया श्रुतम् ॥ ४३ ॥

अज्ञानोपहतो वेद्मि रहस्यं कथमुत्तमम् । यस्य स्वरूपं वेदाश्च न च वेत्ति पितामहः
महिमानं कथन्तस्य वेद्म्यहङ्कार मोहितः । यदादिष्टं सुरेशानि! क्षेत्रमेतद्विमुक्तिदम्
सान्निध्याद्वासुदेवस्य ईश्वरेच्छा निरङ्कुशा । अन्यत्र बन्धदोषिष्णुरत्रमोक्षं ददाति यत्
ममाऽपि निरयाणाञ्चस्त्रष्टासौत्रिदिवस्य च । मृतानामत्र मुक्तिश्चेत्तन्माम्बसुविस्तरम्
क्षेत्रसंस्थाप्रमाणं हि तत्र स्थितिफलं हि यत् ।

तीर्थानि कानि सन्त्यत्र किमन्यद्वा रहस्यकम् ॥ ४८ ॥

किमधिष्ठातृकं क्षेत्रं तत्सर्वकथयस्व मे । तदहं सम्परित्यज्य निर्भयः सञ्चरे यथा ॥

इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णव-
खण्डान्तर्गतोत्कलखण्डे पुरुषोत्तमक्षेत्रमाहात्म्ये जैमिनिस्मृतिसम्वादे यमस्तुति-
वर्णनं नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥

तृतीयोऽध्यायः

लक्ष्म्यायमप्रबोधनावसरे मार्कण्डेयकृता भगवत्स्तुतिवर्णनम्

श्रीरुवाच

साधुते बुद्धिरुपज्ञा विष्णोः सन्निधिमाश्रिता । अद्भुतं कथयाम्येतत्क्षेत्रस्य रविनन्दन
यथाऽहं भगवद्वक्षःस्थलस्था ददृशे पुरा । चराचरे जगत्स्य स्मिन्प्रलीने प्रलये यम !
एतत्क्षेत्रमहं चैव द्वे एवोपस्थिते यदा । स तदा सप्तकल्पायुर्मृकण्डोरात्मजो मुनिः
प्रणष्टे स्थावरचरे निमग्नः प्रलयाणवे । न वस्थानमवाप्यैव शर्म लेभे न कुत्रचित् ॥
जलार्णवे भ्राम्यमाणः प्रलये स इतस्ततः । पुरुषोत्तमसादृश्ये क्षेत्रे स वटमैक्षत ॥

उत्प्लुत्योत्प्लुत्य मूलं तु न्यग्रोधस्य समीपतः ।

शुश्राव बालवचनं मार्कण्डेय ! ममाऽन्तिकम् ॥ ६ ॥

तृतीयोऽध्यायः] * मार्कण्डेयकृतं विष्णुस्तववर्णनम् *

१५९

प्रविश्य दुःखमतुलं जहीहि खलु मा शुचः । तच्छ्रुत्वा चित्रवचनमप्रतर्क्य तदामुनिः
विस्मयं परमं लेभे स्वदुःखं नाऽप्यचिन्तयत् । वारिभिः शीर्यते नैतद्दृश्यते कालवह्निना
सम्घर्तकादिभिर्नैतच्छोष्यते नाऽपि चाल्यते । एकार्णवे महाघोरैर्नौरिव क्षेत्रीक्ष्यते
तत्राऽयं यूपसदृशो न्यग्रोधस्तिष्ठते महान् । यं गृहीत्वा क्षेत्रमिदं न्यग्रोधं शितुस्तनुः
महाप्रलयवातेन शाखा नाऽस्य हि कम्पते ।

तस्याऽधस्तात्स हि मुनिः स्थित्वा चैतदचिन्तयत् ॥ ११ ॥

एकार्णवेऽस्मिन्प्रलये नष्टे स्थावरजङ्गमे । भूप्रदेशः स्थिरतरः कथमेष विभाव्यते ॥
यत्राऽयं शाखिप्रवरः कोमलः परिदृश्यते । मार्कण्डेयाऽऽगच्छ मुदुरितिसप्रश्रयं वचः
कुतो निराश्रयमिदं चिन्तयन्निति स प्लवन् । शङ्खचक्रगदापाणिनारायणमलोकयत्
तदङ्गपद्मासनगां मां च वैवस्वतैश्चत । विवशोजलवाताभ्यां तद्वासुस्थो व्यवस्थितः
हृष्टान्तरात्मा स मुनिरावां साष्टाङ्गमानतः । प्रसादनाय देवस्य स्तोत्रमेतदुदाहरत् ॥

मार्कण्डेय उवाच

त्वत्पादपद्मानुसरानुषङ्गं रुद्रेन्द्रपद्मासनसम्पदाढ्यम् ।

त्वद्वक्त्रिहीनं परितः प्रतप्तं दीनं परित्राहि कृपां मुखे ! माम् ॥ १७ ॥

ब्रह्मादिभिर्यत्परिचर्यमाणं पदाम्बुजद्वन्द्वमचिन्त्यशक्ति ।

श्वःश्रेयसप्राप्तिनिदानतत्त्वं दीनं परित्राहि कृपां मुखे ! माम् ॥ १८ ॥

यदङ्गभूतं जगदण्डमेतदनेककोटिप्रगणं विभाति ।

लीलाविलासस्थितिसृष्टिलीनं तन्मां सुदीनं परिरक्ष विष्णो ! ॥ १९ ॥

एकं सुवर्णं कटकादिभेदैर्नाना यथा वा नभसोदितोऽर्कः ।

आधारवैषम्यजलेषु तादृग्विभाव्यसे निगुण एक एव ॥ २० ॥

अशेषसम्पूर्णरुचिप्रहीणोपादानसङ्कल्पविवर्जितोऽपि ।

दीनानुकम्पानुगुणं विभर्षि युगेयुगे देहमपारशक्ते ! ॥ २१ ॥

त्वत्पादपद्मं जगदीश ! पूर्वमसेव्यतानात्मधिया मया यत् ।

तत्कर्मणा दारुणपाकभाजं दीनं परित्राहि कृपां मुखे ! माम् ॥ २२ ॥

अशेषलोकस्थितिसृष्टिलीनविलासि यत्ते त्रिगुणं विभाति ।

वपुर्महात्मन्महदादिहेतुर्हेतोर्नमस्ते प्रकृतेः परस्य ॥ २३ ॥

सर्वत्र गत्वा बृहदप्रमेयं प्रवर्द्धमानं त्वयि बृहितं च ।

तद्ब्रह्मरूपं परिणामहेतुं स्वाध्यात्मविश्वात्मकमाश्रयामि ॥ २४ ॥

एकार्णवे महाघोरे नावस्थातुं प्रदेशभूः । अस्ति लक्ष्मीपते मेघवारिवातप्रकम्पनात् ॥
त्राहिविष्णोजगन्नाथमग्नंसंसारसागरे । मामुद्धरास्माद्गोविन्दकृपापाङ्गविलोकनात्

श्रीरुवाच

स्तुवन्तमेवं ब्रह्मर्षि साक्षान्नारायणो विभुः । विलोक्याऽनुग्रहदृशावाक्यंचेदमुवाच ह

श्रीभगवानुवाच

मार्कण्डेय ! सुदीनोऽसि मामज्ञायद्विजोत्तम । दुश्चरं तुतपस्ततंदीर्घायुस्तेनकेवलम्
शयानं पत्रपुटके पश्य कल्पवटोर्ध्वगम् । बालस्वरूपं सर्वेषां कालात्मानं महामुने ॥

प्रविश्य विस्तृतं वक्त्रं तत्राऽवस्थातुमर्हसि ॥ २६ ॥

श्रीरुवाच

एवमुक्तो भगवता स मुनिर्विस्मिताननः ॥ ३० ॥

आरुह्य दद्रुशे बालरूपं तस्याऽविशन्मुखे । प्रविष्टः कण्ठमार्गेण महायामं महोदरम् ॥

तत्राऽसौ दद्रुशे विप्रोभुवनानि चतुर्दश । ब्रह्मादिदिक्पालसुरान्सिद्धगन्धर्वराक्षसान्

ऋषीन्दिव्यऋषींश्चैव भूतलं सागराङ्कितम् । नानातीर्थैर्नदीभिश्च पर्वतैः काननैस्तथा

लक्षितं पत्तनपुरं ग्रामखर्वटकैर्युतम् । पातालानि तथा सप्त नागकन्याः सहस्रशः ॥

महाध्यमणिसौधैश्च सुधापात्रैः समुज्ज्वलैः । अनर्घ्यमणिभिर्नागैः सेवितं परमाद्भुतम्

जगतां धारिणं शेषं सहस्ररुणमण्डितम् ।

व्याकर्तारमशेषाणां शास्त्राणां शिष्यमध्यगम् ॥ ३६ ॥

ब्रह्माण्डोदरं वस्तु यत्किञ्चित्परमेष्ठिना । सृष्टं सर्वं दद्रुशेऽसौ तत्कुक्षौ समहामुनिः

नापश्यदन्तं कुक्षेस्तु भ्रममाण इतस्ततः । ततो विनिष्क्रम्य पुनर्दद्रुशे च मया सह

पूर्वमालक्षितं यद्गदास्थितं पुरुषोत्तमम् । विस्मयोत्फुल्लजयनः प्रणिपत्येदमब्रवीत् ॥

तृतीयोऽध्यायः]

* यमेश्वरमाहात्म्यवर्णनम् *

मार्कण्डेय उवाच

भगवन्देवदेवेश किमद्भुतमिदं प्रभो । महाप्रलयसंरोधे सृष्टिरत्र विभाव्यते ॥ ४० ॥

त्वन्मया दुरवच्छेद्या कथं वै ज्ञायते मया ॥ ४१ ॥

श्रीभगवानुवाच

मुने ! क्षेत्रमिदं चित्रं शाश्वतं मे विभावय । न सृष्टिप्रलयावत्र विद्येते न च संसृतिः

सदैकरूपं पुरुषोत्तमाख्यं मुक्तिप्रदं मामिह सम्प्रबुध्य ।

अत्र प्रविष्टो न पुनः प्रयाति गर्भस्थितिं सान्द्रसुखस्वरूपः ॥ ४३ ॥

इत्याज्ञतो भगवतामार्कण्डेयो महामुनिः । अत्र वासंकरिष्यामीत्यन्यतीर्थपराङ्मुखः

प्रहृष्टवदनः प्राह प्रणिपत्य जगद्गुरुम् ॥ ४४ ॥

मार्कण्डेय उवाच

उवाचस तथा विष्णुं भक्तिश्रद्धासमन्वितः । अनुगृहीष्वभगवन्क्षेत्रेऽस्मिन्पुरुषोत्तमे

यथा स्थितो मृत्युवशं न व्रजे पुरुषोत्तम ! ॥ ४५ ॥

श्रीभगवानुवाच

अत्र स्थितिं मे विप्रर्षे ! क्षेत्रे मोक्षप्रसाधके ॥ ४६ ॥

करिष्यामि न सन्देहो यावदाभूतसम्प्लवम् । प्रलयावसानेतीर्थतेरचयिष्यामि शाश्वतम्

यत्तीरे तप आस्थाय मद्वितीयतनुं शिवम् ।

आराध्य मदनुक्रोशान्मृत्युं जेष्यसि निश्चितम् ॥ ४८ ॥

जैमिनिरुवाच

एवं पुरा दत्तवरो मार्कण्डेयो महामुनिः । न्यग्रोधवायव्यकोणे खातं चक्रेण वै हरेः

पावनं गतमास्थाय पूजयित्वा महेश्वरम् । महता तपसा विप्रो जितवान्मृत्युमञ्जसा

मुनेस्तस्यैव नास्त्राऽयं प्रख्यातो गर्त्त उत्तमः । यत्र स्नात्वा शिवं दृष्ट्वा वाजिमेषफलं लभेत्

श्रीरुवाच

पञ्चक्रोशमिदं क्षेत्रं समुद्रान्तर्गवस्थितम् । द्विक्रोशं तीर्थराजस्य तदभूमौ सुनिर्मलम्

सुवर्णवालुकाकीर्णनीलपर्वतोशोभितम् । योऽसौ विश्वेश्वरो देवः साक्षान्नारायणात्मकः

संयम्य विषयग्रामं समुद्रतटमास्थितः । उपासितुं जगन्नाथं चतुःषष्टितमः प्रभुः ।
यमेश्वर इति ख्यातो यमसंयमनाशनः । यं दृष्ट्वा पूजयित्वा तु कोटिलिङ्गफलं लभेत् ।
इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णव-
खण्डान्तर्गतोत्कलखण्डे पुरुषोत्तमक्षेत्रमाहात्म्ये जैमिनिऋषिसम्वादे
यमेश्वरमाहात्म्यवर्णनं नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः

लक्ष्मीयमसम्वादे लक्ष्म्यापुरुषोत्तमक्षेत्रस्यतीर्थराजत्ववर्णनम्

श्रीरुवाच

सीमाप्रतीचीं क्षेत्रस्य शङ्खाकारस्य मूर्धनि । सर्वकामप्रदो देवः स आस्तेवृषभध्वजः ।
शङ्खाग्रे नीलकण्ठः स्यादेतत्क्रोशं सुदुर्लभम् । परमं पावनं क्षेत्रं साक्षान्नारायणस्य वै ।
सिन्धुराजस्य सलिलाद्यावन्मूलं वटस्य वै । शङ्खस्योदरभागस्तु समुद्रोदकसम्प्लुतः ।
यत्सम्पर्कात्समुद्रोऽत्र तीर्थराजत्वमागतः । यथाऽयं भगवान्मुक्तिप्रदो दृष्टिपथं गतः ॥
तथेदं मरणात्क्षेत्रं सिन्धुः स्नानाद्विमुक्तिदः । चिच्छेद ब्रह्मणः पूर्वरुद्रः क्रोधात्तु पञ्चमम् ।
तच्छिरो दुस्त्यजं गृह्णन् ब्रह्माण्डं परिवस्रमे । अत्राऽऽगतो यदा ब्रह्मकपालं परिमुक्तवान् ।
कपालमोचनं लिङ्गं द्वितीयावर्तसंस्थितम् । कपालमोचनं पश्येत्पूजयेत्प्रणमेच्च यः ।
ब्रह्महत्यादिपापनां कञ्चुकं विजहात्यसौ । तस्य दक्षिणपार्श्वे तु मरणं भवमोचनम् ।
तृतीयावर्तगामाद्यां शक्तिं मे विमलाह्वयाम् । जानीहि धर्मराज त्वं भुक्तिमुक्तिफलप्रदाम् ।
य इमां पूजयेद्भक्त्या प्रणमेत्कीर्तयेत्तु वा । सर्वान्कामानवाप्नोति मुक्तिचान्ते च विन्दति ।
नाभिदेशे स्थितं ह्येतत्त्रयं कुण्डं वटो विभुः ।
कपालमोचनाद्यावद्दर्शाशिनी प्रतिष्ठिता ॥ ११ ॥

चतुर्थोऽध्यायः] * रोहिणाख्यकुण्डस्यतीर्थत्ववर्णनम् * १६३
मध्यं शङ्खस्य जानीयात्सुगुप्तं चक्रपाणिना । अर्द्धमश्नाति सलिलं महाप्रलयवर्द्धितम् ।
सृष्ट्यादौ धर्मराजेयं शक्तिर्मेऽर्द्धाशिनी स्मृता ।
तां दृष्ट्वा प्रणमेद्यस्तु भोगान्सोऽश्नाति शाश्वतान् ॥ १३ ॥
सिन्धुराजस्य सलिलाद्यावन्मूलं वटस्य वै । कीटपक्षिमनुष्याणां मरणान्मुक्तिदोमतः ।
अन्तर्वेदी त्वयं पुण्या वाञ्छ्यते त्रिदशैरपि ।
यत्र स्थितान् हि पश्यन्ति सर्वाश्चक्राब्जधारिणः ॥ १५ ॥
पृथिव्यां यानि तीर्थाणि गगने च त्रिविष्टये । सार्द्धत्रिकोटिसंख्यानि स्वर्गमोक्षप्रदानिवै ।
तेषामयं तीर्थराजः कीर्तितः पुरुषोत्तमः । सर्वेषां मुक्तिक्षेत्राणामिदं सायुज्यदं मतम् ।
अत्र स्थितान् शोचन्ति जराजन्ममृतिष्वपि । कुण्डं ह्येतद्रोहिणाख्यं कारुण्याख्यजलेन वै ।
सम्प्लुतं तिष्ठते नित्यं स्पर्शनाद्बन्धमुक्तिदम् । अत्र प्रतिष्ठितं वारि प्रलये यत्प्रवर्द्धते ।
अत्रैव लीयते पश्चात्तस्माद्रोहिणसज्जितम् ।
तस्मात्ते माऽत्र चिन्ताऽस्तु स्वाधिकारविपर्यये ॥ २० ॥
मोक्षाधिकारिणामत्र नेश्वरस्त्वं परैतराद् । धर्मराजं समादिश्य लक्ष्मीरेवंपुरः स्थितम् ।
ब्रह्माणमाह जगतामम्बा प्रश्रयया गिरा । पितामह! जगन्नाथ विदितं सर्वमेव यत् ॥
मोक्षदं सर्वजन्मानामेतत्क्षेत्रं धरातले । कामाख्यं क्षेत्रपालञ्च विमलम्बा तपःस्थितः ।
साक्षाद्ब्रह्मस्वरूपोऽसौ नृसिंहो दक्षिणे विभोः ।
हिरण्यकशिपोर्वक्षो विदार्याऽयं प्रभोज्ज्वलः ॥ २४ ॥
दर्शनादस्य नश्यन्ति पातकानि संशयः । भुक्तेर्मुक्तेश्च योग्यः स्यान्नात्र कार्याविचारणा ।
अस्याऽग्रे सन्त्यजन् प्राणान् ब्रह्मसायुज्यमाप्नुयात् ।
यत्किञ्चित्कुरुते कर्म कोटिकोटिगुणं भवेत् ॥ २६ ॥
छायं पाकलपवृक्षस्य नृसिंहार्केण भासिता । तत्रानश्यत्यविद्याहिज्ञानतोऽज्ञानतो मृतौ ।
वेदान्तेषु प्रसिद्धैस्तैर्विज्ञानैः श्रवणादिभिः । मूढानां दुर्लभैर्विप्राविनाप्यत्र विमोचनम् ।
अविमुक्ते मुमुक्षोस्तु कर्णमूले महेश्वरः । दिशति ब्रह्मसंज्ञानं बोधोपायं कृपानिधिः ।
नेन बुद्ध्या समस्यस्य क्रमान्मोक्षमवाप्नुयात् । उपदेष्टुर्महिम्नाहितस्य ज्ञानं न हीयते ।

अत्र त्यजन्ति ये प्राणांस्तेषां तत्क्षण एव हि । स्वरूपा जायते मुक्तिः संशयो माऽस्तु ते यम
गतागतप्रसक्तानां कर्मिणां मूढचेतसाम् । वैवस्वत! कदाचित्तो विश्वासो ह्यत्र जायते
उत्सृज्य वारि गाङ्गेयं स्वादु शीतं सुनिर्मलम् । पिपासुः पल्वलं याति तद्वत्ते मूढचेतसः

भ्रमन्ति तीर्थान्यन्यानि त्यक्त्वैतत्क्षेत्रमुत्तमम् ।

फलाशामोदकैस्तृप्ता लभन्ते भ्रमजं फलम् ॥ ३४ ॥

स्नानादधिर्द्रुशा देवश्लायया कल्पपादपः । यत्र कुत्रापि च क्षेत्रं मरणान्मुक्तिदं नृणाम्
यो यत्र विषये भक्त्या विश्वासं कुरुते नरः । स तु तेनैव मुच्येत तेनैव दृशं तीर्थमस्ति वै
एतन्त्यक्तवाऽन्यतीर्थं वै विदधाति रुचिं तु यः ।

नूनं स मायया विष्णोर्वञ्चितो लोभलालसः ॥ ३७ ॥

उपदेशेन बहुना न प्रयोजनमस्ति ते । प्रत्यक्षो ह्यनुभूतोऽयं करटो विष्णुरूपधृक् ॥
अन्तर्वेदी रक्षणार्थं शक्तयोऽष्टौ प्रकीर्तिताः । उप्रेण तपसा पूर्वमहं रुद्रेण भाविता ॥

पत्न्यर्थं सा मया सुष्टा गौरी तस्याऽथ भाविनी ।

सर्वसौन्दर्यवसतिर्वपुषो मे विनिर्गता ॥ ४० ॥

तदाऽऽदिष्टा मया भद्रे! वचनं मे प्रियं कुरु । अन्तर्वेदीं रक्षममपरितस्त्वं स्वमूर्तिभिः
सा तु तिष्ठति मत्प्रीत्या अष्टधादिभ्यु संस्थिता । मङ्गलावटमूले तु पश्चिमे विमला तथा

शङ्खस्य पृष्ठभागे तु संस्थिता सर्वमङ्गला ।

अर्द्धाशिनी तथालम्बा कुबेरदिशि संस्थिता ॥ ४३ ॥

कालरात्रिर्दक्षिणस्यां पूर्वस्यां तु मरीचिका ।

कालरात्र्यास्तथा पश्चाच्चण्डरूपा व्यवस्थिता ॥ ४४ ॥

एताभिरग्ररूपाभिः शक्तिभिः परिरक्षितम् । अल्पपुण्यस्य पुंसो हि स्थानमेतत्सु दुर्लभम्
एतासामष्टशक्तीनां दर्शनात्कीर्तनात्तथा । नश्यन्ति सर्वपापानि हयमेधफलं लभेत् ॥
रुद्राण्याश्चाष्टधा भेदं दृष्ट्वा रुद्रोऽपि शङ्करः । आत्मानमष्टधा भित्त्वा उपास्ते परमेश्वरम्

आराध्य तपसा विष्णुं प्रार्थयद्भरमुत्तमम् । यत्र त्वं देवतत्राहं वसेयं हि यथा सुखम्
त्वामृते कमलाकान्त! नान्यन्निर्वाणकारणम् ।

अन्तर्यामिन्प्रभो! मे त्वं त्वां विना विग्रहः कुतः ॥ ४६ ॥

मूढा ये त्वां न जानन्ति हृष्यन्ति विषयेऽशुचौ । निर्मलाम्बरसङ्काशं त्वामहं शरणंगतः
जैमिनिरुवाच

भगवानपि रुद्रं तं क्षेत्रपालं तथा विभुः । स्थापयामास परितः स्वयं मध्ये व्यवस्थितः
कपालमोचनं नाम क्षेत्रपालं यमेश्वरम् । मार्कण्डेयं तथेशानं बिल्वेशं नीलकण्ठकम् ॥
वटमूले वटेशं च लिङ्गान्यष्टौ महेशितुः । यानि दृष्ट्वा तथा स्पृष्ट्वा पूजयित्वा विमुच्यते
अत्र क्षेत्रे मृता ये च न तेषां तु प्रभुर्यमः । यदर्थमागतस्त्वं हि तदन्यत्र प्रसाधय ॥
तथाऽप्यसौ जगन्नाथो भक्तायात्मसमर्पकः । यमेन तोषितो भक्त्या प्रपन्नार्तिहरः प्रभुः
सुदर्शनेन चक्रेण मायां च व्यवधास्यति । अत्याज्येऽस्मिन् क्षेत्रवरे स्ववर्णवालुकया वृते
तं यमं वञ्चयित्वा तु प्रस्थाप्य यमालयम् । साधुमत्वाततः प्राह ब्रह्माणं पुरतः स्थितम्

श्रीरुवाच

इन्द्रद्युम्नो नाम राजा युगे सत्ये भविष्यति । वैष्णवः सर्वयज्ञानामाहर्त्ता शास्त्रकोविदः
अत्राऽऽगत्य महाभक्तिं करिष्यति नृपोत्तमः । भगवत्प्रीतये येन वाजिमेषसहस्रकम्
करिष्यते प्रजानाथ तदनुग्रहकारणात् । एकदा रुसमुत्पन्नश्चतुर्धा सम्भविष्यति ॥ ६० ॥
दाग्वप्रतिमानानि विश्वकर्मा व्रटिष्यति । प्रतिष्ठापयिता त्वं हि इन्द्रद्युम्नप्रसादितः
अस्माकं सदृशानां च प्रतिमानां पितामह । तद्रूपका प्रतिष्ठा हि घटना च भविष्यति
इति श्रुत्वा श्रियो वाक्यं चतुर्वक्त्रो यमश्च सः ।

स्वं स्वं पुरं जग्मतुस्तौ मुदा परमया युतौ ॥ ६३ ॥

क्षेत्रस्य महिमानं तं संस्मृत्य च मुहुर्मुहुः । विस्मयेन च हर्षेण रोमाञ्छ्रितविग्रहौ
साम्प्रतं मुनयस्तस्मिन्निन्द्रद्युम्नप्रसादितः । शङ्खचक्रधरः श्रीमाली लजीमूतसन्निभः
नीलाचलगुहान्तःस्थो विभ्रद्धारुमयं वपुः । आस्ते लोकोपकाराय बलेन च सुभद्रया
सुदर्शनेन चक्रेण दारुणा निर्मितेन च । सहितः प्रणतार्तीनां नाशनः करुणार्णवः ॥ ६८ ॥
यं दृष्ट्वा पापबन्धेन सुदृढेन विमुच्यते । सुकर्माध्वपरीपाको युगपत्समुपस्थितः ॥ ६८ ॥
पश्यतां भो मुनिश्रेष्ठास्तापत्रयसुधानिधिम् ।

बहवो ह्यवतारा हि विष्णोर्दिव्याश्च मानुषाः ॥ ६६ ॥

अत्यद्भुतानि कर्माणि माहात्म्यं चाऽपि वर्णितम् ।

पारिचित्यान्मनुष्यांस्तु न मन्यन्ते सुरा अपि ॥ ७० ॥

देवासुरमनुष्याणां गन्धर्वोरगरक्षसाम् । तिरश्चामपि भो विप्रास्तस्मिन्दारुमयेह
सर्वात्मभूते वसति चित्तं सर्वसुखावहे । उपजीवन्त्यस्यसुखंयस्याऽनन्यस्वरूपिण
ब्रह्मणः श्रुतिवागाहेत्येतदत्राऽनुभूयते । यति संसारदुःखानि ददाति सुखमव्ययम् ।
तस्माद्दारुमयं ब्रह्म वेदान्तेषु प्रगीयते । न हि काष्ठमयी मोक्षं ददाति प्रतिमा कचित्
कृतेनाऽकृतता विप्राः कदाचिन्नोपलभ्यते । अकृतो ह्यपवर्गस्तु कृताद्वादारुणः कथम्
अधिष्ठानं विना ब्राह्मणमैश्वर्यं नोपलभ्यते । रहस्यमेतत्परमं विष्णोः स्थानमनुत्तमम्
अलौकिकी साप्रतिमालौकिकीतिप्रकाशिता । कुत्रश्रुतावाद्दृष्टावाप्रतिमाद्याहरेदिति
इन्द्रद्युम्नाय स वरं तदा दारुवपुर्ददौ । दीनानाथैकशरणं तरणं भवचारिधेः ॥ ७८ ॥
चराचर सदावन्द्य चरणं तं परायणम् । नारायणं जगद्योनिं सृष्टिसंहतिकारणम् ॥
मोक्षणं सर्वपापानां दारणं सकलापदाम् । विभूतीनां विसरणं वरणं सर्वयोगिनाम्
भरणं सर्वजन्तूनां धरणं जगतामपि । भाषणं सर्वभाषाणां दूषणं सर्वदुष्कृताम् ॥
शोषणं सर्वपङ्कानां नीलाद्रिशरणं हरिम् । शरणं प्रयात मुनयो ह्यनन्यशरणं विभुम्
निश्चेष्टो दारुवर्ष्माऽपि दिव्यलीलाविलासकृत् ।

क्षमते स्वल्पभक्त्याऽपि सोऽपराधशतं नृणाम् ॥ ८३ ॥

अत्र वः कथयिष्यामि चरितं पापनाशनम् । लीलया दारुदेहस्य मुनयः परमात्मनः
कुरुक्षेत्रे समुद्रभूतौ ब्राह्मणक्षत्रियाबुभौ । सखायौ जग्मतुः प्रीत्याएकाहारविहारिणौ
वृत्तच्युतौ निपिद्धानामाहर्तारौ विमोहितौ ।

अस्वाध्यायवपट्कारौ स्वधास्वाहाविवर्जितौ ॥ ८६ ॥

अपात्रभूतौ धर्मस्य महापातकदूषितौ । मधुभक्षौ पण्ययोपितसहवासौ मुदान्वितौ
पारलौकिकचिन्तातुतयोः स्वप्नेऽपिनाऽऽगता । एवंप्रवर्तमानौतावायुशोऽर्द्धचनिन्यतुः
एकदा भ्रममाणौ तौ यज्ञवाटमगच्छताम् । शृण्वन्तौदूरतःस्तोत्रंशास्त्रशब्दमनोहरम्

चतुर्थोऽध्यायः] * पुण्डरीकाम्बरीषोद्धारोपायवर्णनम् *

दृष्ट्वा तास्ताः क्रियाः सर्वाः श्रुतिसञ्चोदिता द्विजाः ।

तौ तदा चक्रतुः श्रद्धां धर्मे वर्त्मन्यधार्मिकौ ॥ ६० ॥

संस्मरन्तौस्वजातिर्तौपुण्डरीकाम्बरीषकौ । निन्दन्तौदुश्चरित्रंस्वंपरस्परमभाषताम्
कथमावां तरिष्यावो दुष्कृतार्णवमुल्बणम् । इहैव जन्मन्यजरं बुद्धिपूर्वमुपार्जितम् ॥

न तच्छखं हि जानाति यदावाभ्यां च दुष्कृतम् ।

सञ्चितं तस्य घोरस्य प्रायश्चित्तं सुदुर्लभम् ॥ ६३ ॥

तथापि ब्राह्मणानेतान्ब्रह्मिष्ठान्वै सदोगतान् ।

प्रणिपातप्रपन्नान्वै पृच्छावोऽत्र च निष्कृतिम् ॥ ६४ ॥

इति निश्चित्य तौ विप्रानभिवाद्याऽन्यपृच्छताम् ।

यथावत्कलमपं स्वं स्वं विज्ञाप्य च मुहुर्मुहुः ॥ ६५ ॥

ते तयोर्वचनं श्रुत्वा मीलिताक्षा द्विजोत्तमाः ।

नाऽब्रुवन्किंस्विदन्योन्यं वीक्षन्तौ विस्मिताननाः ॥ ६६ ॥

अहो सुघोरकर्माणि सञ्चितानि दुरात्मनोः । येषु शास्त्रपदं दातुं प्रायश्चित्तायनह्यलम्
शक्नुमोनवयं तस्मादनयमोर्निष्कृताविति । तेषामध्येसदोमुख्यःकश्चिद्वैष्णवपुङ्गवः
भगवद्वक्तिमाहात्म्यक्षपिताशेषकलमपः । तानुवाच विहस्येदं वाक्यं वाक्यविदांवरः
वैष्णव उवाच

भो द्विजक्षत्रदायादपापराशेःसुदारुणात् । मुक्तिश्चेद्वाञ्छतस्तूर्णगच्छतंपुरुषोत्तमम्
क्षेत्रोत्तमं दारुमयो यत्राऽऽस्ते पुरुषोत्तमः । इन्द्रद्युम्नस्य राजर्षेभक्त्यानुग्रहकृद्भिभुः ॥
तमाराध्य जगन्नाथं शङ्खचक्रगदाधरम् । पापक्षयं वामुक्तिवास्वेच्छयाप्राप्त्यथभुवम्
घोरदुष्कृततूलौघदावाग्निमदृशस्तु सः । तपसैतत्क्षयं नेतुं न शक्यं जन्मकोटिभिः
युगपत्संक्षयं याति यंदृष्टासर्वकिल्बिषम् । तन्मा विलम्बं कुरुतंप्रयातंतत्रसत्त्वरम्
सुपुण्ये चोत्कले देशे दक्षिणार्णवतीरगे । नीलाद्रिशिखरावासं व्रजतं शरणं विभुम्

सोऽभीष्टसिद्धिं वां देवः प्रदास्यति कृपानिधिः ।

इत्यादिष्टौ ततो विप्रक्षत्रियौ हर्षसंयुतौ ॥ १०६ ॥

तेनैव वर्त्मना विप्राः प्रयातौ पुरुषोत्तमे ॥ १०७ ॥

इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णव-
खण्डान्तर्गतोत्कलखण्डेपुरुषोत्तमक्षेत्रमाहात्म्येजैमिनिऋषिसम्वादे
पुण्डरीकाम्बरीबोद्धारकथावर्णनं नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

पञ्चमोऽध्यायः

ब्राह्मणक्षत्रियपुण्डरीकाम्बरीषाभ्यां विष्णुरूपदर्शनवर्णनम्
जैमिनिस्वाच ।

निर्विण्णचेतसौ तौ तु त्यक्त्वा वेश्यादिसङ्गतिम् ।

ध्यायंतौ मनसा विष्णुं शुद्धाहारवताबुभौ ॥ १ ॥

कालेन कथिता प्राप्नोतीतीलाद्रि निलयं हरेः । तीर्थराजजले स्नात्वा यथावद्विधौ दितम्
प्रासादद्वारितिष्ठन्तौ साष्टांगं प्रणिपत्य च । भगवन्तं निरीक्षन्तौ नापश्यतां तदा द्विजाः
विवर्णवदनौ देवमदृष्ट्वा चिन्तयाऽऽकुलौ । आरभेते ह्यनशनं भगवद्दर्शनावधि ॥ ४ ॥

कीर्तयन्तौ भगवतो नाम कल्पयन्नाशनम् ।

तृतीयस्यां त्रियामायां ज्योतिरेकमपश्यताम् ॥ ५ ॥

त्रीण्यहानिपुनस्तौ चतदोपावसतां स्थिरौ । मध्ये सप्तमरात्रेस्तु भगवन्तमपश्यताम्
त्रिदशानां स्तुतिः श्रुत्वा दिव्यज्ञानौ बभूवतुः । अपास्तपापनिर्मोकौ साक्षाद्देवमपश्यताम्
शङ्खचक्रगदापाणिं दिव्यालङ्कारभूषितम् । रत्नशङ्खगुणैः पृष्ठे विन्यस्तचरणाम्बुजम्
व्याकोशपुण्डरीकाक्षं प्रसन्नवदनं विभुम् ।

वामपार्श्वे स्थितां लक्ष्मीं वामेनाऽऽलिङ्ग्य बाहुना ॥ ६ ॥

नागवल्लीदलं वद्धमाददानं श्रिया हतम् । रत्नवेत्रकराः काश्चित्काश्चिच्चामरपाणयः ॥
गन्धतैलप्रदीपास्तुरत्नवर्तिप्रदीपिकाः । काश्चिद्धानाः स्वकरैर्यौवनाढ्याः सुभूषिताः

पञ्चाद्रत्नमयं छत्रं विभ्रती काचिदुज्ज्वला । धूपपात्रं मुखाभ्याशेकृष्णागुरुसुधूपितम्
काचिद्धाना प्रम्लोचां हसन्तीं विग्रहश्रिया । लीलालकदूशा देवाननुगृह्णन्तमग्रतः

वद्धाञ्जलिपुटान्नम्रकन्धरांस्तुवतः पृथक् ।

सिद्धान्मुनिगणान् दिव्यान्सनकादीन्स्मितेन च ॥ १४ ॥

नारदादींश्च गन्धर्वान् दिव्यगामनोहरान् । दत्तावधानं श्रवणे लीलैर्यैवानुकम्पिनम् ॥

प्रह्लादादीन् वैष्णवाग्र्यान्स्वरूपं ध्यायतोऽग्रतः ।

चित्ताकर्षणसंलीनां विदधानं स्वविग्रहे ॥ १६ ॥

वक्षःस्थलप्रविलसत्कौस्तुभप्रतिविम्बितैः ।

देवादिभिर्विभूषणैः स्वस्याः प्रकाशकम् ॥ १७ ॥

उपर्युपरि दिव्यायाः पुष्पवृष्टेरधः स्थितम् । श्रीसन्निधानविगतश्रियमप्सरसां गणम्
पश्यन्तं विविधं नित्यमङ्गहारमनोहरम् । दिव्यलीलाविलासं तं दृष्ट्वा तौ द्विजबाहुजौ

बभूवतुः क्षणात्सर्वविद्यानां पारंगौ द्विजाः । त्रिः परिक्रम्य देशं कृताञ्जलिपुटाबुभौ
साष्टाङ्गपानप्रणतौ तुष्ट्वाते मुदान्वितौ ॥ २० ॥

पुण्डरीक उवाच

नमस्ते जगदाधार! सर्गस्थित्यन्तकारण ॥ नारायण! नमस्तेऽस्तु परमात्मन्यरायण!
परमार्थस्त्वमेवैको भवाप्यन्यविवर्जितः । नित्यानन्दस्वरूपः कां विदन्ति ध्यानचक्षुषः
चिन्मात्रं जगतामीशमधिष्ठानं परात्परम् । कथं नु मूढहृदयास्त्वां जानन्ति मुनिर्मलम्
कामार्थलिप्सासम्भ्रान्तचेतसोऽत्यन्तदुःखिनः । गतागतपथेश्रान्ताः सुखभाजः कदाचन
अनुकम्पय मां नाथ ! सुदीनं शरणागतम् । मूढं दुःकृतकर्माणं पतिं भवसागरे ॥
कोऽन्यस्त्वत्सदृशो बन्धुर्ब्रह्माण्डेनाथवर्त्तते । स्वकर्त्तव्यानपेक्षो यो दीनानाथदयालुकः
उच्चावचभ्रमाद्दुःखं जलयन्त्रघटीमिव । अजस्रमधिकर्तारं परित्राहि कृपाशुभ्रे ! ॥

योगक्षेमाभिसन्धाना ये मूढास्त्वामुपासते ।

लीलाविमुक्तिदं ते वै त्वन्मायापरिमोहिताः ॥ २८ ॥

नारायणेति त्वन्नाम कीर्तितं तु यदृच्छया । त्वत्तोऽधिकं जगन्नाथचतुर्वर्गकसाधनम्

त्वं तु तैस्तैः पृथग्यज्ञैस्तास्ताः सिद्धीः प्रयच्छसि ।

त्वमेकः शरणं नाथ ! पतितानां भवार्णवे ॥ ३० ॥

ज्ञाननौकासमारूढः करुणाक्षेपणीकरः । परम्पारं प्रभो नेतुं संसाराब्धेर्विचेतनम् ॥

त्वमेक ईशिषे भक्त्याऽनन्ययापरिचिन्तितः । येऽन्येमुक्तिप्रदादेवाःशास्त्रेषुपरिनिष्ठिताः ॥

दुःखाब्धिकुम्भयोनिं ते त्वद्वक्तिं प्रापयन्ति वै ॥ ३१ ॥

तन्मे प्रसीद भगवन्पदकङ्कजे ते भक्तिं दृढां वितर नाथ ! भवाब्धिमुच्यैः ।

घोरं सुदुस्तरममुं हि यया तरेयमष्टाङ्गयोगजनितश्रमवर्जितोऽपि ॥ ३४ ॥

धर्मार्थकामनिचयैः कुमतिप्रगृह्यैः क्षुद्रैरमीभिरहिताल्पसुखेन कार्यम् ।

आज्ञापयाऽङ्घ्रिनलिनद्वयचिन्तनेऽद्य सान्द्रानुवर्धितसुखार्णवमज्जनं मे ॥ ३५ ॥

तुत्वेत्थं जगदीशस्य पादपद्मान्तिके द्विजः । पपातत्राहिकृष्णेतिवदन्वाष्पाद्र्यागिरा

तस्थौ स पुनरुत्थाय कृताञ्जलिपुटः स्तुवन् ॥ ३७ ॥

अम्बरीष उवाच

प्रसीददेव ! सर्वात्मन्नसङ्ख्येयशिरोभुज । असङ्ख्यघ्राणनयनपाणिपाद ! नमोऽस्तुते

षट्त्रिंशत्तत्त्वातीतोऽसि निष्प्रपञ्चप्रपञ्चकः । चतुर्विधजगद्धामविश्वमूर्त्तेनमोऽस्तु ते

एकपादस्त्रिपादश्च तीर्थपादोऽन्तरिक्षपात् । यस्यपादोद्ववागङ्गा पुनाति भुवनत्रयम्

ब्रह्महत्यादिपापानां शोधकं यस्य नाम वै । कीर्तितं सर्वशुभदं नमस्तस्मै शुभात्मने

देव ! त्वन्नामकीर्त्याऽपि जायन्ते सर्वसिद्धयः ।

कौतुकात्त्वां हि मृग्यन्ति विद्वांसो बुद्धिशालिनः ॥ ४१ ॥

नाथत्वत्पादसलिलं संश्रयात्तापहारकम् । तापत्रयाभिभूतस्य भक्ति मेऽत्र दृढां कुरु

अनन्यस्वामिनो मेऽद्य नाऽस्त्यन्यत्प्रार्थनीयकम् ।

प्रणिपत्य जगन्नाथ ! त्वां प्रयाचे सहस्रधा ॥ ४३ ॥

समस्तपुरुषार्थस्य बीजं त्वत्पादपङ्कजे । यावत्प्राणान्धारयामितावद्वक्तिर्दृढास्तुऽमे

सृष्टिविनिर्गमे चेमां यथाभक्त्या पितामहः । संहरत्यखिलंरुद्रो लक्ष्मीश्चैश्वर्यदायिनी

दीनानुकम्पिस्तां भक्तिं प्रार्थये नाऽन्यमानसः ।

पञ्चमोऽध्यायः] * पुण्डरीकाम्बरीषयोसगणस्यविष्णोर्देशनवर्णनम् * १७१

अनाद्यविद्यापङ्केऽस्मिन्सुदृढे दुस्तरे भृशम् ॥ ४६ ॥

नमग्नस्य जगन्नाथ ! निरालम्बं प्रणश्यतः । महामहिम्नस्त्वद्वक्तेर्नान्यदस्तिपरायणम्

श्रुतिस्मृत्यादिसम्भिन्नमार्गाः सम्मोहहेतवः । त्वद्वक्तिमपहायैते न प्रवर्त्तितुमीश्वराः

अनन्यशरणं स्वामिन्ननुकम्पय मां विभो ! इति स्तुवज्जगन्नाथपादपद्मान्तिके मुदा

पपात दण्डवद्भूमौ प्रसीदेतिवदन्मुहुः । ततस्तेदेवताः सर्वे स्तुत्वासम्पूज्यकेशवम्

नलीलापाङ्गसन्तुष्टाः प्रयातास्त्रिदिवम्पुनः । तत उन्मीलितदृशौ पुण्डरीकाम्बरीषकौ

मायया मोहितौ विष्णोः स्वप्नदृष्टमबुध्यताम् ।

यां दृष्ट्वा दिव्यलीलां हि साक्षात्पललचक्षुषा ॥ ५२ ॥

पुनर्मानुषभावौ तौ दिव्यसिंहासनस्थितम् । नीलजीमूतसङ्काशं फुलपद्मायतेक्षणम्

शोणाधरश्चारुनासं दिव्यकुण्डलभूषितम् । शङ्खचक्रगदापद्मधारिणं वनमालिनम् ॥

पीनोरस्कश्चारुहारमनर्घ्यमुकुटोज्ज्वलम् ।

श्रीवत्सकौस्तुभोरस्कं दिव्याङ्गदविभूषितम् ॥ ५५ ॥

प्रलम्बबाहुं दीनार्त्तपरित्राणसमुद्यतम् । सुवर्णसूत्रसन्नद्धमध्यग्रन्थिमर्णायुतम् ॥

दिव्यपीताम्बरधरं दिव्यस्नग्गन्धभूषितम् ।

स्वर्णपद्मासनासीनं सर्वाङ्गालिङ्गितश्रियम् ॥ ५७ ॥

प्रपन्नसन्तापहरं सुधासागरमुलबणम् । अशेषवाञ्छाफलदं कल्पवृक्षं सुपुष्पितम् ॥

दक्षपार्श्वस्थितंतस्य ददृशाते हलायुधम् । विभर्त्ति येन ब्रह्माण्डं बलेन महताविभुः

तं बलनागराजानंफणासन्नकमण्डितम् । कैलासशिखरोत्तुङ्गं धवलं कुण्डलोज्ज्वलम्

विचित्रवनमालाढ्यं दिव्यनीलनिचोलिनम् । सततम्वारुणीक्षीवधूर्णोन्नयनपङ्कजम्

निम्नपृष्ठोन्नतोरस्कं कुण्डलीकृतविग्रहम् । शङ्खचक्रगदापद्मसमुज्ज्वलचतुर्भुजम् ॥

नानाऽलङ्काररुचिरं नतकल्मषनाशनम् । तयोर्मध्येस्थितां भद्रांसुभद्रां कुङ्कुमारुणाम्

सर्वलावण्यवसतिसर्वदेवनमस्कृताम् । लक्ष्मींलक्ष्मीशहृदयपङ्कजस्थां पृथक्स्थिताम्

वराहजधारिणीं देवीं दिव्यनेपथ्यभूषणाम् । प्रपन्नकल्पलतिकान्सर्वकल्मषनाशिनीम्

संसारार्णवमग्नानां तारिणीं देवतारिणीम् ।

वामपार्श्वस्थितस्त्रिषणोर्द्राष्टां चक्रमुत्तमम् ॥ ६६ ॥

दार्वाग्रनिर्मितस्त्रिप्राः स्वर्णभक्तिसमुज्ज्वलम् ।

चतुर्द्धावस्थितं विष्णुं दृष्ट्वा तौ द्विजबाहुजौ ॥ ६७ ॥

अरुणोदयवेलायां श्रमसार्थममन्यताम् । संस्मृत्यतां स्वप्नलीलां विस्मयञ्जमतुस्तदा
न दारुप्रतिमात्रेयं साक्षाद्ब्रह्मप्रकाशते । सदोगतानां त्रिप्राणां वाक्यं श्रद्धयतुश्च तौ
काऽऽवां महापातकिनौ यातनाक्रमभागिनौ ।

क्वेदं सुरसमाक्रान्तस्थितस्त्रिषणोः प्रदर्शनम् ॥ ७० ॥

मूर्खयोरावयोरष्टादशविद्याप्रवीणता । यस्मात्तस्माच्च भ्रान्तिर्ज्ञानं तत्समवादिनः
यदुचुर्दार्वं ब्रह्म तीर्थराजतटे स्थितम् । वटमूले प्रकाशन्तं दृष्ट्वा जन्तुर्विमुच्यते ॥
तदेवाऽयं जगन्नाथश्चतुर्द्धा सम्यवस्थितः । क्षितौ यदावतरति चतुरूपः प्रकाशते ॥

तदाऽस्य सन्निधावावां स्थास्यावः प्राणधारिणौ ।

यावन्नाऽन्यत्र गच्छावः शुद्रकामपराङ्मुखौ ॥ ७३ ॥

इति निश्चित्य मुनयो विष्णौ भक्तिपरायणौ ।

नारायणाख्यं सततं जपन्तौ मुक्तिमाऽऽगतौ ॥ ७५ ॥

जैमिनिस्त्वाच

प्रसङ्गात्कथितं होतद्रहस्यं पापनाशनम् । शृण्वन्ति ये तु चरितं पुण्डरीकाम्बरीपयोः
सततं कीर्तयन्तश्च मुदा परमया युताः । व्रजन्ति विष्णुनिलयं मुदा परमया युताः

व्रजन्ति विष्णुनिलयं तेऽपि निदधूतकल्मषाः ॥ ७७ ॥

इति श्रीस्कान्दे महापुराणे एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णव-
खण्डान्तर्गतोत्कलखण्डे पुरुषोत्तमक्षेत्रमाहात्म्ये जैमिनिस्मृतपिसम्वादे

पुण्डरीकाम्बरीपमुक्तिवर्णननामपञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

पष्ठोऽध्यायः

ओढू (उत्कल) देशवर्णनम्

मुनय ऊचुः

कस्मिन्देसे द्विजश्रेष्ठ! तत्क्षेत्रं पुरुषोत्तमम् । यत्र नारायणः साक्षाद्धारुरूपं प्रकाशते
जैमिनिस्त्वाच

उत्कलोनाम देशोऽस्ति ख्यातः परमपावनः । यत्र तीर्थान्यनेकानि पुण्यान्यायतनानि च
दक्षिणस्योदधेस्तीरे स तु देशः प्रतिष्ठितः । यत्र स्थिता वैपुरुषाः सदाचारनिदर्शनाः
वृत्ताध्ययनसम्पन्ना यज्वानो यत्र भूसुराः । सृष्ट्यादौ क्रतवो वेदा वेदशास्त्रप्रवर्तकाः
अष्टादशानां विद्यानां निधानं सम्प्रकीर्तितम् । गृहे गृहे निवसतिलक्ष्मीनारायणाज्ञया

लज्जाशीला विनीताश्च आधिव्याधि विवर्जिताः ।

पितृमातृरताः सत्यवादिनो वैष्णवा जनाः ॥ ६ ॥

नन्वाऽत्र वैष्णवः कश्चिन्नास्तिको वाऽपि वर्तते । सर्वे परहितास्तत्र न लुब्धानशठाः खलाः
दीर्घायुपस्तत्र जनाः स्त्रियश्च पतिदेवताः । सुशीला धर्मशीलाश्च त्रपाचारित्रभूषिताः
रूपयौवनगर्वाढ्याः सर्वालङ्कारभूषिताः । कुलशीलवयोवृत्तानुरूपाचारचञ्चवः ॥ ६ ॥

स्वकर्मनिरतास्तत्र प्रजारक्षणदीक्षिताः । क्षत्रिया दानशौण्डाश्च शस्त्रशास्त्रविशारदाः
यजन्ते क्रतुभिः सर्वे सततं भूरिदक्षिणैः । दीप्यन्ते चित्तयोषेपांयूपाः काञ्चनभूषिताः
येषां गृहेष्वतिथयः कामनाधिकपूजिताः ।

वैश्याश्च कृषिवाणिज्यगोरक्षावृत्तिसंस्थिताः ॥ १२ ॥

देवान्गुरुन्दिजान्भक्त्या प्रीणयन्ति धनैरपि । एकस्य द्वारियातोऽर्थी न गच्छेदन्यवेश्मनि
गीतकाव्यकलाशिल्पकुशलाः प्रियवादिनः । शूद्राश्च धार्मिकास्तत्र स्नानदानक्रियारताः
कर्मणा मनसा वाचा धनैश्च द्विजसेवकाः । येऽन्ये सङ्करजातास्ते स्वेस्वे धर्मे प्रतिष्ठिताः
न विपर्ययन्ति ऋतवो नाऽकाले वर्षते घनः । न सस्यहानिर्न मरुत्क्षुब्धपीडयति प्रजाः

दुर्मिक्षमरके नाऽत्र राष्ट्रभङ्गः प्रजायते ।

नाऽलभ्यं तत्र वस्त्वस्ति यत्किञ्चित्पृथिवीगतम् ॥ १७ ॥

एवं सर्वगुणैर्युक्तो नानाद्रुमलताकुलः । अर्जुनाशोकपुन्नागतालहिन्तालशालकैः ॥ १८ ॥

प्राचीनामलकैर्लोध्रैर्वकुलैर्नागकेशरैः । नारिकेलैः प्रियालैश्च सरलैर्देवदारुभिः ॥ १९ ॥

धवैश्च खदिरैर्विल्वैः पनसैश्च कपित्थकैः । चम्पकैः कर्णिकारैश्चकोविदारैः सपाटलैः

कदम्बनिम्बनिचुलरसालामलकैस्तथा । नागरङ्गैश्च जम्बीरैर्नीपकैर्मातुलङ्गकैः ॥

मन्दारैः पारिजातैश्च न्यग्रोधागुरुचन्दनैः । खर्जूराम्रातकैः सिद्धैर्मुचुकुन्दैः सर्किशुकैः

तिन्दुकैः सप्तपर्णैश्च अश्वत्थैश्च विभीतकैः । अन्यैश्च विविधैर्वृक्षैः प्रकीर्णैः सुमनोहरैः

मालतीकुन्दबाणैश्च करवीरैः सितैतरैः । केतकीवनपण्डैश्च अतिमुक्तैः सकुब्जकैः ॥

एलालयङ्गकङ्कोलदाडिमैर्वीजपूरकैः । श्रेणीकृतैः पूगवनैरुद्यानैः शतशो वृतः ॥ २५ ॥

नानाद्रुमलताकीर्णः पर्वतैः सिन्धुभिर्वृतः । स एष देशप्रवर उत्कलाख्यो द्विजोत्तमाः ॥

ऋषिकुल्यां समासाद्य दक्षिणोदधिगामिनीम् ।

स्वर्णरेखामहानद्योर्मध्ये देशः प्रतिष्ठितः ॥ २७ ॥

सन्त्यत्र पुण्यायतने क्षेत्राणि सुबहून्यपि । पूर्ववस्तीर्थयात्रायां वर्णितानि मया द्विजाः

भूस्वर्गः साम्प्रतं ह्येष कथितः पुरुषोत्तमः ॥ २८ ॥

इति श्रीस्कान्दे महापुराणे एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णव-

खण्डान्तर्गतोत्कलखण्डे पुरुषोत्तमक्षेत्रमाहात्म्ये ओद् (उत्कल) देशवर्णनं नाम-

षष्ठोऽध्यायः ॥

सप्तमोऽध्यायः

मालवाधिपतेरिन्द्रद्युम्नस्य केनचित्तीर्थाटनव्यग्रे णजटिलेन वार्तालापवर्णनम्

मुनय ऊचुः

कस्मिन् युगे स तु नृप इन्द्रद्युम्नोऽभवन्मुने । कस्मिन् देशेऽस्य नगरं कथं वा पुरुषोत्तमम्

गत्वा च विष्णोः प्रतिमां कारयामास वाक्यम् । एतत्सर्वं विस्तरतः कथयस्व महामुने

याथातथ्येन सर्वज्ञ ! परं कौतूहलं हि नः ॥ ३ ॥

जैमिनिस्त्वाच

साधु साधु द्विजश्रेष्ठा यत्पृच्छध्वं पुरातनम् । सर्वपापहरं पुण्यं भुक्तिमुक्तिप्रदं शुभम्

चरितं तस्य वक्ष्यामि तथावृत्तं कृते युगे । शृणुध्वं मुनयः सर्वसावधाना जितेन्द्रियाः

आसीत्कृतयुगे विप्रा इन्द्रद्युम्नो महानृपः । सूर्यवंशे स धर्मात्मा स्वष्टः पञ्चमपुरुषः

सत्यवादी सदाचारोऽवदातः सात्त्विकाग्रणीः ।

न्यायात्सदा पालयति प्रजाः स्वा इव स प्रजाः ॥ ७ ॥

अध्यात्मविज्ञानशौण्डःशूरः सङ्ग्रामवर्द्धनः । सद्योद्यतः सदाविप्रपूजकः पितृभक्तिमान्

अष्टादशसु विद्यासु बृहस्पतिरिवाऽपरः । ऐश्वर्येण सुराधीशः कुबेरः कोषसञ्चये ॥

रूपवान्सुभगः शीलदाता भोक्ता प्रियम्बदः । यथासमस्तयज्ञानां ब्रह्मण्यः सत्यसङ्गरः

बलभो नरनारीणां पौर्णमास्यां यथा शशी । आदित्य इव दुष्प्रेक्ष्यः शत्रुपक्षक्षयङ्करः

वैष्णवः सत्यसम्पन्नो जितक्रोधो जितेन्द्रियः । राजसूर्यक्रतुवरं वाजिमैधसहस्रकम्

इयाज परमः श्रीमान्सुमुक्षुर्धर्मतत्परः । एवं सर्वगुणोपेतः स पृथ्वीं पालयन्नृपः ॥ १३ ॥

अवन्तीनां नगरं मालवे भुवि विश्रुताम् । उवाच सर्वरत्नाढ्यां द्वितीयाममरावतीम्

तत्र स्थितो नरपतिर्विष्णोर्भक्तिमनुत्तमाम् । चकार मनसा वाचा कर्मणा परमाद्भुताम्

एवं प्रवर्तमानोऽसौ कदाचिच्छीपतेर्विभोः । पूजासमयमासाद्य देवाचनगृहान्तरे ॥

विद्वद्भिः कविभिश्चैव तीर्थयात्राप्रसिद्धिभिः । देवज्ञैः श्रोत्रियैः सार्द्धं पुरोहितमवस्थितम्

आदृतो व्याजहारेदं ज्ञायतां क्षेत्रमुत्तमम् । यत्रसाक्षाजगन्नाथं पश्यामोऽनेन चक्षुषा
एवमुक्तो नृपाग्र्येण वैष्णवेन पुरोहितः । तीर्थयातृव्रजं पश्यन्नुवाच प्रश्रितं वचः ॥

भोभोस्तीर्थाटनव्यग्रा धार्मिकास्तीर्थकोविदाः ॥

यदादिशति देवोऽयं युष्माभिस्तच्छ्रुतं किल ॥ २० ॥

विज्ञाय तस्याऽभिप्रायं कश्चित्सुबहुतीर्थगः । उवाचवाग्मीराजानं वदन्नाञ्जलिपुटं मुदा
राजन्नेकतीर्थानिव्यचारिमहं प्रभो ॥ आशंशवात्क्षितितले श्रुतान्यन्यैस्तु यानि वै
ओढदेशइतिख्यातो वर्षे भारतसञ्ज्ञिते । दक्षिणस्योदधेस्तीरेश्वरं श्रीपुरुषोत्तमम्
यत्र नीलगिरिर्नामसमन्तात्काननावृतः । तस्योत्सङ्गेकल्पवृक्षःसमन्तात्कोशसंमितः

तस्य छायां समाक्रम्य ब्रह्महत्यां व्यपोहति ।

तस्य पश्चाद्विशि ख्यातं कुण्डं रौहिणसञ्ज्ञितम् ॥ २५ ॥

तत्पूर्णं कारुणाभोभिः स्पर्शनादेव मुक्तिदम् ।

तस्य प्राक्तटमास्थाय नीलेन्द्रमणिनिर्मिता ॥ २६ ॥

तनुः श्रीवासुदेवस्य साक्षान्मुक्तिप्रदायिनी । तत्र कुण्डेतुयःस्नात्वा दृष्ट्वा तु पुरुषोत्तमम्
अश्वमेधसहस्रस्य फलं प्राप्य विमुच्यते । तत्राऽऽस्त आश्रमश्रेष्ठः ख्यातः शबरदीपकः
पश्चिमस्यां दिशि विभोर्वेष्टितः शबरालयः । यस्मादेकपदीमार्गोऽयं विष्णुवालयं व्रजेत्

यत्र साक्षाजगन्नाथः शङ्खचक्रगदाधरः ।

जन्दूनां दर्शान्मुक्तिं यो ददाति कृपानिधिः ॥ ३० ॥

तत्रोपितं मया राजन्वर्षं श्रीपुरुषोत्तमे । तुष्ट्यर्थं देवदेवस्य व्रतिना वनवासिना ॥
प्रतिरात्रं भगवतो दर्शनाय दिवौकसाम् । आगतानां महाराज! दिव्यगन्धांश्चमानुषः
नानास्तुतिवचःकल्पपुष्पवृष्टिश्चलभ्यते । महिमैव न कुत्राऽपि विष्णोः स्थाने प्रकाशते
पौराणिकी प्रवृत्तिश्च श्रुता तत्र महीपते ॥ वायसो माधवं दृष्ट्वा तिर्यग्देहोऽपि मुच्यते
नाऽधिकारी पुण्यकृत्येज्जानहीनोऽपि पार्थिव ॥ नृपार्त्तो रौहिणे कुण्डे जलपातुं समागतः

त्यक्त्वा कालवशात्प्राणान्विष्णुसारूप्यमाप्तवान् ।

अहमासं पुरा मूर्खस्तत्प्रसादात्तु साम्प्रतम् ॥ ३६ ॥

सप्तमोऽध्यायः] * भगवद्दर्शनाय विप्रस्यस्यन्दने प्रयाणवर्णनम् *

१७७

अष्टादशसुविद्यासुरोषोवास्यान्ममापरः । मतिश्च निर्मला जाता विष्णोः पश्यामि नापरम्
त्वं यस्माद्विष्णुभक्तोऽसि स ततंच दृढव्रतः । अतस्तवोपदेशार्थमागतोऽहं त्वान्तिकम्
नो धनं न भूमिं च त्वत्तः सम्प्रार्थयतेऽयुना । व्यलीकमेतन्माबुद्ध्वा तत्र स्थं श्रीधरं भज
एवमुक्त्वा तु जटिलः सर्वेषां पश्यतां तदा । अन्तर्द्धानं जगामाशुराजा परमविस्मयम्

अवाप्य व्याकुलमतिः कथं मे निर्वहेदिति ।

पुरोहितमुवाचेदं तस्यैवाऽर्थस्य साधने ॥ ४१ ॥

इन्द्रद्युम्न उवाच

अमानुमिदं वृत्तं श्रुत्वेदानीममानुषात् । बुद्धिस्त्वरयते तत्र यत्रास्तेऽसौ गदाधरः
मम धर्मार्थकामाहित्वदायत्ताद्विजोत्तम । अविरुद्धास्त्वत्प्रसादाच्चिवर्गः साधितो मया
इदानींचेद्विजश्रेष्ठत्वमत्रार्थगमिष्यसि । चतुर्वर्गस्तु सम्पूर्णः प्राप्तः स्यात्साम्प्रतमया
पुरोहित उवाच

वाढमेतत्करिष्यामि यथा द्रक्ष्यसि केशवम् ।

चर्माच्छादितचक्षुर्भ्यां साक्षान्मुक्तिप्रदं भिभुम् ॥ ४५ ॥

एवमत्र यतिष्यामि तत्र सर्वे यथा वयम् । वत्स्यामः ससहायाश्च क्षेत्रे श्रीपुरुषोत्तमे
साफल्यं किमतो राजञ्जनिमनोजन्मनोभवेत् । पुरुषन्तमसः पारं साक्षाद्द्रक्ष्यसि माधवम्
भ्राता विद्यापतिर्नाम कनीयान्मे व्रजिष्यति । देशभ्रमणशीलैश्च चारैः सह तवाऽयुना ॥
तत्र गत्वा जगन्नाथं दृष्ट्वा स हि गिरौ यथा । कण्टकावाससंस्थानम्भूप्रदेशम्प्रमीय च
तूर्णम्प्रवृत्तिमानेताश्रेयोऽस्माकम्भविष्यति । तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राजा पुनरुवाच ह

इन्द्रद्युम्न उवाच

माधु ब्रह्मन्समाधाय व्यवसायो विचारितः । अहम्प्रथमतोऽप्येतच्छ्रुत्वेव कृतनिश्चयः
तत्र क्षेत्रे भगवतः सन्निधौ निवसाम्यहम् । तद्वच्छतु तव भ्राता यथेष्टं साधयिष्यति
इत्युत्तवाऽन्तःपुरं राजा प्रविवेश मुदान्वितः । पुरोहितोऽपि तान्सर्वान्यथा वदनु पूर्वशः
राजाज्ञया पूजयित्वा प्राहिणोत्स्वं स्वमाश्रमम् । भ्रातरं समुहूर्तं च देवज्ञकृतनिश्चये ॥
प्रस्थापयामास तदा कृतस्वस्त्ययनं द्विजैः । अपसर्पैः प्रत्ययिकैः पुष्पस्यन्दनमास्थितः

ततः सम्प्रस्थितो विप्रः ! स तु विद्यापतिर्द्विजः ।

मनसा चिन्तयामास मध्ये स्यन्दनमास्थितः ॥ ५६ ॥

अहो मे सफलं जन्म सुकल्या शर्वरी च मे । द्रक्ष्यामि यद्भगवतो मुखपद्ममघापहम् ॥
श्रवणाद्यैरुपायैर्यं यतमाना अहर्निशम् । पश्यन्ति यतयश्चेतःपुण्डरीके व्यवस्थितम्
तमद्य नीलशिखरेश्चन्द्रस्थं विभ्रतम्बपुः । वपुः सम्बन्धहरणं साक्षाद्द्रक्ष्यामि चक्रिणम्

श्रुतिस्मृतीहासपुराणवाक्यैर्यद्रूपमास्थापयितुं न शक्यम् ।

तच्छ्रीनिधे रूपमदृष्टपूर्वं दृष्ट्वा तरिष्यामि भवाम्बुराशिम ॥ ६० ॥

यन्नामसङ्कीर्तनतस्त्रिधाहः सङ्घः प्रणाशं स्मरतां प्रयाति ।

तमद्य विश्वेश्वरमप्रमेयं साक्षात्करिष्यामि गिरौ वसन्तम् ॥ ६१ ॥

यत्पादपद्माननुसंहितस्य पदे पदे दुःखमुपार्जितस्य ।

तमः प्रकाण्डप्रभवं कदाचिन्नात्माश्रितं कर्मभिरेति नाशम् ॥ ६२ ॥

आराध्य सूक्ष्मं स्वगुहानिवासं यं पञ्चकोषावृतमात्मसंस्थम् ।

वेदान्तगीराह न चाऽपि वेद वन्दे स्वविद्यैकनिवेद्यमाद्यम् ॥ ६३ ॥

ब्रह्माण्डमालाकलितानुरोमं सहस्रमूर्द्धाङ्घ्रिदृशं पुराणम् ।

निःश्वासवातोत्थितवेदराशिं सर्वप्रपञ्चेशमहं प्रपद्ये ॥ ६४ ॥

यन्मायया निर्मितकूटमेतत्सृष्टिश्च स्थानविलासिरूपम् ।

निरूपिताऽऽरोपितहेयरूपस्वरूपहीनं प्रणवस्वरूपम् ॥ ६५ ॥

तिर्यक्पुष्पाशान्तिनिमित्ततोऽपि यदृच्छया यत्सविधं प्रयातः ।

देहेन तेनैव सरूपमुक्तिमवाप तं दृष्टिपथं करिष्ये ॥ ६६ ॥

अहो अहो मे खलु भाग्यशंसी यत्कोटिजन्मार्जितपुण्य एकः ।

समुत्थितो मे खलु चर्मद्वग्भ्यां विलोकयिष्ये जगदादिकन्दम् ॥ ६७ ॥

इत्थं सञ्चिन्तयन्विप्रः प्रहृष्टेनाऽन्तरात्मना । अतीतं बहुमध्वानं नाबुध्यद्रथवेगतः ॥

दिनमध्ये व्यतिक्रान्ते लम्बिते बहुवासरे । वर्त्मन्यदृश्यताऽग्रे तु देशो भुवनमण्डनः

ओढसञ्ज्ञस्तुभोविप्राः क्षितिमण्डलपावनः । इत्थं पश्यन्वनान्तानि गिरिदुर्गाश्च मार्गगान्

सप्तमोऽध्यायः] * भगवद्दर्शनविषये विद्यापतिना शबरवार्ताकरणम् *

सूर्यास्तमनवेलायां महानद्यास्तटेऽभवत् ॥ ७० ॥

अवस्थाय रथाद्विप्रः कृत्वा चाहिकमादृतः । उपास्य पश्चिमां सन्ध्यां दध्यौ समधुसूदनम्
स्थपृष्ठे स्थितो रात्रिं गमयित्वा त्वरान्वितः । महानदीं समुत्तीर्य प्रातः कृत्यं समाप्य सः

चिन्तयन्नेव गोविन्दं प्रतस्थे रथमास्थितः ।

पश्यन् भगवतो मार्गं श्रोत्रियाणां हि यज्वनाम् ॥ ७३ ॥

वाङ्मवर्चस्विनाम्बिवाग्रामान् पूगैरलंकृतान् । विलङ्घ्यैकाग्रमकचनं यावदायातिसद्विजः
शङ्खचक्रगदापद्मधारिणो ददृशे जनान् । जन्मान्तरितमात्मानं वुबुधे दिव्यरूपिणम्
अवस्थाय रथात् पूर्णं साष्टाङ्गं प्रणिपत्य च । हर्षाश्रुपूर्णनयनो नाऽन्यत्किञ्चिदपश्यत् ॥

केवलं मनसा विष्णुं पश्यन्वाह्ये च भो द्विजाः ! ।

एवं व्रजन्यदा विप्रो ध्यायन् पश्यन्स्तु वन्हरिम् ॥ ७७ ॥

अपश्यत्काननाकीर्णकल्पन्यग्रोधभूषितम् । नीलाचललिखन्तं खं पश्यताम्पापनाशनम्
अन्यदुतं निवसति साक्षात्तनुभृतो हरेः । उपत्यकायामारूढः समन्तान्मार्गयन् द्विजः

मार्गं न लेभे विप्रोऽसौ मुकुन्दालोकनोत्सुकः ।

असुप्यत ततो भूमौ कुशानास्तीर्य वाग्यतः ॥ ८० ॥

दर्शने तस्य देवस्य तमेव शरणं ययौ । ततः शुश्राव वचनं गिरेः पश्चादमानुषम् ॥
भगवद्भक्तिविरयं सँल्लापं कुर्वतामिमथः । ततो विद्यापतिर्हृष्टोऽनुसरंस्तज्जगाम वै ॥
ददर्श शबरगारैर्वेष्टितं परितो द्विजाः । क्षेत्रस्य द्वीपसंस्थानं ख्यातं शबरदीपकम्
तत्र गत्वाशनैर्विप्रः प्रविश्य विनयान्वितः । ददर्श विष्णुभक्तांस्ताञ्छद्भुचक्रगदाधरान्
प्रणम्य शिरसा विप्रस्तस्थौ बद्धाञ्जलिस्तदा । ततो विश्वावसुर्नाम शबरः पलिताङ्गकः
अवसायहरेः पूजां पूजाशेषोपशोभितः । सम्प्राप्तो गिरिमध्यात्तु तस्मिन्नेव क्षणे द्विजाः

आलोक्य तं द्विजो हर्षमुपयानो व्यचिन्तयत् ।

एष प्राप्तो हरेः स्थानाच्छान्तो निर्माल्यभूषितः ॥ ८७ ॥

वेष्णवाग्रथ इतो वार्तां विष्णोः प्राप्स्यामि दुर्लभाम् ।

चिन्तयन्नेव विप्रोऽसौ शबरेणाऽभ्यभाषत ॥ ८८ ॥

शबर उवाच

कुतः समागतो विप्र ! काननान्तं सुदुस्तरम् ।

क्षुतृङ्भिरतिश्रान्तश्च सुखमत्राऽऽस्यताश्चिरम् ॥ ८६ ॥

पाद्यमासनमर्घ्यञ्च दत्त्वा विश्वावसुर्द्विजम् । उवाचप्रश्रयगिरा प्रस्तुतं प्रतिपादयन्
फलैः पाकेन वा विप्र ! प्राणयात्रा भवेत्तव । यत्तुभ्यं रोचते तद्वै दीयतेऽत्रमया द्विज

भाग्यं ममाऽद्य भगवज्जीवितं सफलञ्च मे ।

प्राप्तोऽसि मद्गृहं विप्र साक्षाद्विष्णुरिवाऽपरः ॥ ८७ ॥

इतिब्रुवाणं शबरं प्रोवाच द्विजपुङ्गवः । न मे फलैर्न पाकेन कार्यं वैष्णवपुङ्गव !
यदर्थमागतं दूरात्साधो ! तत्सफलं कुरु । इन्द्रद्युम्नस्य नृपतेरवन्तिपुरवासिनः ॥ ८८ ॥

पुरोहितोऽहं सम्प्राप्तो विष्णोर्दर्शनलालसः ।

राजाऽग्रे तैर्थिकानां हि समाजावसरे श्रुतम् ॥ ८९ ॥

तीर्थक्षेत्रप्रसङ्गेन केनचित्प्रस्तुतं तदा । तथा निवेदितं क्षेत्रं राजाग्रे जटिलेन वै ॥
आनुपूर्व्याञ्च तत्सर्वं कथयामास स द्विजः । एतदर्थमहं साधो राजा चोत्कण्ठितेनैव
प्रेषितोऽहं हरिं द्रष्टुमत्रस्थं नीलमाधवम् ।

दृष्ट्वा यावन्नरपतेर्वार्त्तां नेष्यामि सोऽप्यहम् ॥ ९० ॥

निराहारो ध्रुवं साधो ! तन्मां विष्णुं प्रदर्शय ॥ ९१ ॥

इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णव-
खण्डान्तर्गतोत्कलखण्डे पुरुषोत्तमक्षेत्रमाहात्म्ये जैमिनिस्मृतपिसम्वादे इन्द्रद्युम्न-
पुरोहितस्यनीलमाधवदर्शनार्थगमनवर्णनं नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

—:०:—

अष्टमोऽध्यायः

पुरुषोत्तमक्षेत्रेब्राह्मणस्यशबरेणसहगमनम्

जैमिनिरुवाच

इत्युक्तस्तेन विप्रेणशबरश्चिन्तयाकुलः । अस्माकमुपजीव्योऽसौरहस्यस्थोजनादनः
उपस्थितं नो दुर्दैवंयेनस्यात्सार्वभौमिकः । नदर्शयामिचेद्विप्रंशापमेऽसौ प्रदास्यति
सर्वेषां ब्राह्मणो मान्यो विशेषादतिथिस्त्वयम् ।

यस्मिन्विफलकामे तु द्वौ लोकौ विफलौ मम ॥ ३ ॥

एवं विचारयन्विश्वावसुः शबरपुङ्गवः । जनप्रवादं सस्मार पुराणं शबरालये ॥ ४ ॥
अस्मिन्नन्तर्हिते देवे भूम्यन्तर्लीनमाधवे । इन्द्रद्युम्नो नरपतिः शक्रतुल्यपराक्रमः ॥ ५ ॥
मनुष्यवपुषा यो वै ब्रह्मलोकं व्रजेदपि । सोऽस्मिन्प्रजाभिरागत्य वाजिमेधशतेन च
इष्टादारुमयंविष्णुंचतुर्द्धास्थापयिष्यति । अस्यचेद्वाग्यमुत्पन्नं ब्राह्मणस्याऽतिथेर्भूशम्
अन्तर्द्धानं भगवतः सन्निधानमथो भवेत् । तदेनंदर्शयिष्यामिनीलेन्द्रमणिमच्युतम्
न पौरुषेयं कस्याऽपि कर्तव्ये दैवनिर्मिते । इत्थं विचार्य मनसा शबरश्च पुनः पुनः ॥
उवाच विप्रं पुरतो ध्यायन्तं विष्णुमव्ययम् ॥ १० ॥

शबर उवाच

अस्माभिः पूर्वतोऽप्येष उदन्तः श्रुत एव हि । इन्द्रद्युम्नोनरपतिरत्र वासं करिष्यति
नतोऽपिभाग्यवांस्त्वंहियदग्रेनीलमाधवम् । चक्षुषापश्यसेब्रह्मब्रह्मिहियामोहधित्यकाम्
इत्युक्त्वा तं करे धृत्वा वर्त्मना गहनं ययौ । उपर्युपयुपाह्वय शिलाविभ्रमवर्त्मनि ॥
एकैकनरगम्ये च कण्टकाचितदुर्गमे । तमः प्रापे पथि गतं बोधयन्वचसा द्विजम् ॥
महर्ताभ्यांरौहिणस्यकुण्डस्याविशतांतटे । तद्दृष्ट्वासोऽब्रवीद्विप्रं कुण्डमेतद्विजोत्तम
रौहिणाख्यं महत्तीर्थं कारणं सर्वपाथसाम् । अत्रस्नात्वा नरो यातिवैकुण्ठभवनंद्विज
एतस्यपूर्वभागेऽसौकल्पच्छायावटोमहान् । छायायस्यसमाक्रम्यब्रह्महत्याव्यपोहति

एतयोन्तरे ब्रह्मन्निकुञ्जाभ्यन्तरे स्थितम् । पश्यसाक्षाज्जगन्नाथं वेदान्तप्रतिपादितम्
दृष्ट्वा जहीहि सकलं विविधं पापसञ्चयम् । इत ऊर्ध्वं न शोचस्वपतितो भवसागरा
जैमिनिरुवाच

सनु कुण्डेद्विजःस्नात्वासम्प्रहृष्टमनाः सुधीः । दूरात्प्रणम्यशिरसामनसावचसाहरिम्
तुष्टाव चैकाग्रमना हर्षगद्गदया गिरा ॥ २१ ॥

विद्यापतिरुवाच

प्रधानपुरुषातीत! सर्वव्यापिन्यरात्पर ! चराचरपरीणाम ! परमार्थ ! नमोऽस्तु ते ॥
श्रुतिस्मृतिपुराणेतिहाससम्प्रतिपादितः । कर्मभिस्त्वं समाराध्य एक एव जगत्पते
त्वत्त एतज्जगत्सर्वं सृष्टौ सम्पद्यतेविभो ! त्वदाधारमिदं देव ! त्वयैव परिपाल्यते
कल्पान्ते संहतं सर्वं त्वत्कुक्षौ सावकाशकम् ।

सुखं वसति सर्वात्मन्नन्तर्यामिन्नमोऽस्तु ते ॥ २५ ॥

नमस्ते देवदेवाय त्रयीरूपाय ते नमः । चन्द्रसूर्यादिरूपेण जगद्वासयते सदा ॥ २६ ॥
सर्वतीर्थमयीगङ्गायस्य पादाब्जसङ्गमात् । पुनाति सकलाल्लोकांस्तस्मै पावयतेनमः
हवींषि मन्त्रयूतानि सम्यग्दत्तानि वह्निषु । परिणामकृते तुभ्यं जगज्जीवयते नमः ॥
यदंशमुपजीवन्ति जगन्त्यानन्दरूपिणः । सर्वकल्मषहीनाय तस्मै ब्रह्मात्मने नमः ॥
निर्मलाय स्वरूपाय शुभरूपायमायिने । सर्वसङ्गविहीनाय नमस्ते विश्वसाक्षिणे ॥
बहुपादाक्षिशीर्षास्यबाहवे सर्वजिष्णवे ।

सर्वजीवस्वरूपाय नमस्ते सर्वरूपिणे ॥ ३१ ॥

नमस्ते कमलाकान्त नमस्ते कमलासन ! नमः कमलपत्राक्ष त्राहि मां पुरुषोत्तम ! ॥

असारसंसारपरिभ्रमेण निपीड्यमानं खलु रोगशोकैः ।

मामुद्धराऽस्माद्भवदुःखजातात्पादाब्जयोस्ते शरणं प्रपन्नम् ॥ ३३ ॥

जैमिनिरुवाच

इति स्तुत्वा सुरेशानं देवं प्रणवरूपिणम् । प्रणतः प्रणवं मन्त्रं जजाप पुरतो हरेः ॥
जपान्ते शान्तमनसं कृताञ्जलिमुपस्थितम् । मन्यमानं कृतार्थस्त्वंप्रोवाचशवरोद्विजम्

अष्टमोऽध्यायः] * ब्राह्मणस्यदिव्यवस्तूनां दशनेनाश्रयवर्णनम् *

विश्वावसुरुवाच

कृतार्थस्त्वं प्रभुं दृष्ट्वा साम्प्रतं द्विजपुङ्गव !

दिनान्तोऽभूद्गृहं यावः क्षुधितोऽसि श्रमान्वितः ॥ ३६ ॥

वासोऽप्यरण्ये हिंसाणां नाऽस्माकमुचिता स्थितिः ।

यावद्दानोर्भान्ति भासस्तावद्यामो निजालयम् ॥ ३७ ॥

इत्युक्त्वा ब्राह्मणं पाणौ गृहीत्वा शवरः पुनः । आजगाम द्विजश्रेष्ठाः स्वाश्रमं त्वरयान्वितः
ब्राह्मणोऽपि जगन्नाथं ध्यायन्नानन्दसागरम् । क्षुत्पाश्रमजातानि दुःखानि बुबुधेन हि
शिलाविषममार्गेऽपि कण्टकोत्करदुर्गमे । व्रजन्न दुःखं लेभेऽसौ शरीरानास्थयामुदा
एवं व्रजन्तौ तौ विप्रशवरो शवरालयम् । सायाह्नेतमनुप्राप्तौ वैष्णवाग्र्यौ तुभोद्विजाः
तत्राऽतिथिमनुप्राप्तं ब्राह्मणं शवरोत्तमः ।

भक्ष्यभोज्यविधानैश्च विविधैः सम्पूजयत् ॥ ४२ ॥

ततोऽभितृप्तस्तदृत्तरूपचारैर्नृपोचितैः । विस्मयं परमं लेभे शवरस्य सुदुर्लभैः ॥ ४३ ॥
शवरोऽयं निवसति विषमे काननान्तरे । आरण्यकैर्वर्त्तमानः कथमस्य गृहान्तरे ॥
राजार्हभक्ष्यभोज्यानि सुलभान्यद्भुतं महत् । इति विस्मयमापन्नं ब्राह्मणं शवरस्तदा
प्रोवाच स्निग्धवचसा विनयावनतो भृशम् ॥ ४६ ॥

शवर उवाच

भो विप्र ! श्रमहीनोऽसि कश्चित्क्षुत्तृड्विवर्जितः ।

आरण्यकानां भवने नागराणां कुतः सुखम् ॥ ४७ ॥

अज्ञाता नागरी वृत्तिः शवरैस्तु विशेषतः । राजोपजीविनां श्रेष्ठौ राजामात्यपुरोहितौ
तयो राजसमः पूज्यः पुरोधाः शास्त्रसम्मतः । इन्द्रद्युम्नो नरपतिः सार्वभौमः प्रतापवान्
वयि तुष्टे स सन्तुष्टो भूवं विप्रभविष्यति । इत्युक्तवत्यरण्यस्थे स तु प्रीततरोद्विजः
उवाच शवरम्प्रीत्या विनयाद्भुतवादिनम् ॥ ५० ॥

विद्यापतिरुवाच

साधो मदुपचाराय हृतान्येतानि यानि ते । वस्तून्यमानुषाणीह यान्यदृष्टानिराजभिः

चित्रमेतद्विव्यवस्तुसञ्चयः शबरालये । एतत्ख्यातुं कौतुकं मे साधो! सम्बर्द्धते महत्
शबर उवाच

एतत्प्रकाशितुं विप्रमतिर्नोत्सहते मम । तथापि ते द्विजश्रेष्ठाऽतिथिभक्त्यावदाम्यहम्
शक्रादयो देवगणाः समायाज्यन्वहं द्विज ! । दिव्योपचारानादाय पूजनाय जगत्पते
पूजयित्वा जगन्नाथंस्तु त्वानत्वाचभक्तिः । गीतवादित्रनृत्यैश्च सन्तोष्य पुरुषोत्तमम्
पुनः प्रयान्ति सततं त्रिदिवं सुरसत्तमाः ।

दिव्यान्येतानि वस्तूनि निर्माल्यानि जगत्पतेः ॥ ५६ ॥

दत्तानितुभ्यस्विदुषेकथं विस्मयते भवान् । विष्णोर्निर्माल्यभोगेन क्षीणरोगजरावयम्
सपुत्रवान्धवाः सर्वे निवसामोऽयुतायुजः । विष्णुनिर्माल्यभोगेन क्षीयते पापसंहतिः
न तच्चित्रं द्विजश्रेष्ठ येन स्यान्मुक्तिमाजनम् । श्रुत्वैतद्दुर्लभं कर्म ब्राह्मणोरोमहर्षणः
आनन्दाश्रुविलुमाक्षः स्वं कृतार्थममन्यत । अहोशबरजन्माऽसौ पश्यत्यव्ययमीश्वरम्
तदुच्छिष्टं दिव्यभोगमुपभुङ्क्ते दिवानिशम् ।

नान्योऽस्य सदृशो लोके पृथिव्यां सचराचरे ॥ ६१ ॥

यादृशो विष्णुभक्तोऽयं शबरो नीलपर्वते । किं गत्वा स्वगृहेभ्योऽद्य कुटुम्बेनाऽसुखात्मना
अनेन सख्यं निष्पाद्य स्थास्याम्यत्र वनान्तरे ।

चिन्तयित्वा चिरं विप्रः श्रीकृष्णासक्तमानसः ॥ ६३ ॥

पुनः प्रोवाच शबरं मयि ते चेदनुग्रहः । साधो! सख्यं त्वया कार्यमिति मे निश्चयो महान्
किं गत्वा सेवयारामः परत्राऽसुखहेतुना । अत्र स्थित्वा त्वया सार्धं मुपास्य मधुसूदनम्
यथा पुनर्देहवन्धो यतिष्ये न भवेन्मम । साधु मित्रत्वया सार्धं भाग्यान्मे सङ्गमोऽभवत्
दुस्तारं भवसंसारं तरिष्ये त्वत्प्रसादतः । सारमेतत्प्रशंसन्ति संसारे भवसागरे ॥
यद्वैष्णवेन मित्रत्वं दुःखसंसारपारदम् । मित्रस्य सहवासेन पुनः प्रत्यक्षमेष्यति ॥
भगवान्पुण्डरीकाक्षः शङ्खचक्रगदाधरः । इन्द्रद्युम्नो नरपतिर्मयि प्रत्यागते सखे ॥ ६६ ॥
भगवन्तं समाराधुमिहैव स निवत्स्यति । प्रासादं विपुलं चात्र चिकीर्षुर्भगवत्प्रियम्
सहस्रमुपचाराणां पूजनाय जगत्पतेः । रक्षयिष्यामीति महत्प्रतिज्ञाऽऽसीन्महीपतेः

प्रतिश्रुतं तत्पुरतः प्रीतस्तन्मेऽनुमन्यताम् ॥ ७२ ॥

शबर उवाच

सखे ! पुरातनी वार्त्ता प्रसिद्धैवाऽत्र तादृशी ॥ ७३ ॥

त्वया यथैव कथित इन्द्रद्युम्नसमागमः । केवलं माधवं तत्र न द्रक्ष्यति महीपतिः ॥
अचिरादेव भगवान्स्वर्णवालुकयावृतः । प्रतिजज्ञे यमायै तदन्तर्धानं गमिष्यति ॥ ७५ ॥
महाभाग्यपरीपाकात्प्रत्यक्षोऽयं त्वया कृतः । इन्द्रद्युम्नागमोभ्यासे ध्रुवं सव्यवधास्यति
गयोऽर्थस्तु त्वया मित्रं न वक्तव्यो नृपाग्रतः । आगत्य सोऽत्र नृपतिरदृष्टापरमेश्वरम्
प्रायोपवेशत्रतवान्स्वप्ने दृष्टा गदाधरम् । तदादेशाद्गारुडं प्रभोलिङ्गचतुष्टयम् ॥ ७८ ॥
पूजयिष्यति भक्त्या च प्रतिष्ठाप्य स्वयम्भुवा । स्थितिं रत्नहरेयां ददावयोर्वशसंस्थितिः
अनुग्रहाद्भगवतो नात्र कार्या विचारणा । तदत्रार्थं सखे ! खेदं मा ब्रज क्षिप्रमेव हि ॥
निर्वत्स्यतेऽचिरादेव मित्रेदानीं सुखं स्वप । प्रातर्दृष्ट्वा पुनर्देवं नीलेन्द्राशमयं विभुम्

सिन्धौ स्नात्वा तस्य तटे निवासाय महीपतेः ।

द्रक्ष्यामः साधु संस्थानं यथाऽमिलयितं सखे ॥ ८२ ॥

इत्यन्याश्च कथाः पुण्याः कृत्वा तौ च परस्परम् । शुभस्थाने चास्वपतां शयने पल्लवास्तृते
प्रभातायां तु शर्वर्या तीर्थराजोदकेन तौ । स्नानं निर्वर्त्य विधिं समाधत्वं प्रणिपत्य च
गार्हास्थानं निर्णीय निवासाय गतौ पुनः । तत्र मित्रेणाऽभिमन्त्र्य राज्ञो निर्देशकारणात्

रथमारुह्य विप्रः स त्ववन्तीपुरमाययौ ॥ ८६ ॥

इति श्रीस्कान्दे महापुराणे एकाशतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णव-
खण्डान्तर्गतोत्कलखण्डे पुरुषोत्तमक्षेत्रमाहात्म्ये जैमिनिस्मृत्यसिन्धु-
पुरोत्तमदर्शनमनु इन्द्रद्युम्नपुरोहितस्यावन्तीपुरीं प्रत्यागमनवर्णनं नामाष्टमोऽध्यायः ॥

नवमोऽध्यायः

इन्द्रद्युम्ननृपतेर्विद्यापतिम्प्रतिपुरुषोत्तमक्षेत्रविषयकप्रश्नवर्णनम्

जैमिनिरुवाच

प्रत्यागते ततो विप्रे सायाहे सुरसङ्कुले । माधवाचनवेलायां वातश्चण्डगतिर्ववौ ॥१॥
सुवर्णवालुकाश्चाऽसौ विचकार च सर्वशः । तेनाकुलदृशोदेवा न शेकुरवलोकने ॥२॥
श्रीकान्तस्यतदा विप्रादध्युस्तेपुरुषोत्तमम् । यावद्व्यानस्थिरदृशोमुहूर्ततेदिवौकसः
ध्यानान्तेवालुकाराशिददृशुस्ते नमाधवम् । रौहिणंचतथाकुण्डंबभूवुर्व्याकुलेन्द्रियाः
चिन्तामवापुर्महतीं हाहेति रुरुदुर्भृशम् । किमेतन्नो हि दुर्देवमेकदा समुपस्थितम् ॥
दृशां सेचनकः श्रीशः क्षणाद्यधोपलभ्यते । अपराधं किमस्माकं लक्षितं पुरुषोत्तम ॥
युगपत्सेवकान्सर्वानपहाय न दृश्यसे । येषामर्थं जगन्नाथ! स्वीचकार्यं कलेवरम् ॥७॥

ताननाथान्परित्यज्य कानने किमुपेक्षसे ।

स्वशरीरविभूतीर्नो विहाय कमलेक्षण ॥ ८

किमकाण्डंरचयसि कथाशेषान्दिवौकसः । तवांशभूतान्नः सर्वान्यज्वानःप्रयजन्तिवै
त्वत्प्रीत्यै यज्ञपुरुष त्वदादिष्टफलप्रदान् । त्वदहङ्कारवर्ष्माणस्त्वदनुग्रहजीवनाः ॥

कान्दिशीकाः कुत्र यामः साम्प्रतं त्वदुपेक्षिताः ।

दिवि स्थानैश्च किं कार्यं त्वामनालोक्य माधव ॥ ११ ॥

अकृतार्थास्त्वयाहीना भविष्यामो वनेचराः । निष्कलङ्कसुधाभान्तुसुषमापरिभावुकम्
त्वदास्यं चेन्न पश्यामो न यास्यामःसुरालयम् । तपआस्यायपरममत्रैवसंशितव्रताः
वर्त्तामहे वन्यवृत्त्याजटावलकलधारिणः । यावत्त्वांपुण्डरीकाक्षविलोकिष्यामहेवयम्
निसर्गकरुणाम्भोधे दीनान्नस्वातुर्महसि । अनाथान्दीनहृदयांस्त्वामेव शरणं गतान्
त्वदनालोकशौकैकपारावारे निमज्जतः । शुभदृष्टितरण्या नः समुद्धर जगत्पते ॥१६॥
एवमप्रलपतां तत्र सर्वेषां त्रिदिवौकसाम् । अशरीरा तदा वाणी पुनः प्रादुर्बभूवह

नवमोऽध्यायः] * विप्रापादितनिर्मात्यमालाप्रदानवर्णनम् *

१८७

अत्रार्थं भोः सुरा यत्नं कर्तुमर्हथ नो वृथा । अद्यप्रभृति देवस्य दर्शनं दुर्लभं भुवि ॥
अत्रस्थानेऽपितंनत्वातद्दर्शनफलंलभेत् । स्वयंभुवोऽन्तिकंगत्वाहेतुंज्ञास्यथनिश्चितम्
तच्छ्रुत्वा त्रिदशाः सर्वे ब्रह्मणोऽन्तिकमागताः । यमानुग्रहवृत्तान्तमवतारं च दारुणः
श्रुत्वा सन्तुष्टमनसःसर्वेतेत्रिदिवंगताः । स तुविद्यापतिर्विप्रोरथारूढोऽभ्यचिन्तयत्
ममकार्यं तु निष्पन्नं यद्दृष्टो नीलमाधवः । आसमन्तात्क्षेत्रमिदंपरिभ्रम्याऽवलोकये

अदृष्टपूर्वं परमंसुपुण्यं सङ्कीर्तनं यस्य मलापहारि ।

क्षेत्रोत्तमं श्रीपुरुषोत्तमाख्यं प्रदक्षिणीकृत्य व्रजामि तर्णम् ॥ २३ ॥

पृथ्वीप्रदक्षिणफलं शतधा भजन्ते पर्यन्ति ये सकलकल्मषदार्थरण्यम् ।

नीलाद्रिमण्डितमिदं पुरुषोत्तमाख्यं मित्रं ममोपदिशति स्म समुद्रतीरे

विचिन्त्येत्येत्थं द्विजश्रेष्ठः परिवभ्राम वै तदा । क्षेत्रं पश्यन्वनं चैवनानादुमगणान्वितम्

नानापक्षिगणाद्युष्टं कूजद्भ्रमरगुम्फितम् । अप्रविष्टार्ककिरणं छायातरुगणान्वृतम् ॥

सर्वतुङ्कुसुमोपेतं लतागुल्मोपशोभितम् । नानाजलाशयाधारकूजत्सारससङ्कुलम् ॥२८॥

पद्मकङ्कारकुमुदविकचोत्पलराजितम् । न जलं तत्र कुसुमपरिहीनं लतादिकम् ॥२८॥

परीत्यवेगात्तत्क्षेत्रंजगामाऽथद्विजोत्तमः । ध्यायन्निरशनःप्राज्ञःप्राप्याऽवन्तीदिनात्यये

दूतैरावेदितं पूर्वं दूरस्थस्याऽऽगतं द्विजाः । श्रुत्वेन्द्रद्युम्नो नृपतिः प्रहर्षं परमं ययौ ॥

तदागमनमाकाङ्क्षन्पूजयित्वा जनार्दनम् । विद्वद्ब्राह्मणैः सार्द्धं तस्थौ संहृष्टमानसः

एतस्मिन्नन्तरे विप्राः स तु विद्यापतिर्द्विजः । प्रावेशिकैर्वैत्रहस्तैर्दौवारिकपुरःसरैः

निर्दिष्टमार्गः पौरैश्चाऽनुमतः कौतुकान्वितैः ।

निर्मात्यमालां नीलाख्यमाधवस्य सुशोभनाम् ॥ ३३ ॥

निधाय पाणौ राजाग्रे प्रविवेश त्वरान्वितः ।

तं दृष्ट्वा नृपतिः सोऽथ समुत्थाय वरासनात् ।

प्रसीद जगदीशेति वदन्नन्तिकमभ्यगात् ॥ ३४ ॥

अद्य मे जीवितं जातं सफलं जन्मकर्मणा । निर्मात्यमालावपुषं यत्पश्यामीहमाधवम्

मालां मुकुन्दशिरसोऽनुपमप्रमोदलाभाधरीकृतसुरदुमकान्तगन्धाम् ।

अन्धीकृतालिनिचयां पवनप्रसारिगन्धप्रणाशितजगत्कलुषां नमामि ॥ ३६ ॥

यत्पादपङ्कजगलद्रजसोऽनुषङ्गा ब्रह्मादयः परमसम्पदमापुरस्य ।

विष्णोः कलेवरसमुज्ज्वलिताङ्गरागसंसक्तपुष्पनिलयां प्रणतोऽस्मि मालाम् ।
पद्माहृतपद्मवसतिसपत्नीयाहसत्यसौ । विकस्वरैःसुकुसुमैर्विष्ण्वङ्कस्थितिगर्विताम् ।
कुत्रस्थितेयमाहार्षीन्महिमानंस्त्रगुज्ज्वला । याश्रीनिधेःशरीरेभूत्सर्वाङ्गव्यापिनीचिरम् ।
जय नीलाद्रिशिखरभूषणाघप्रदूषण ! प्रणतार्तिहर ! श्रीमँस्त्राहि मां शरणागतम् ॥
इति ब्रुवाणः क्षितिपो बाष्पगद्गदयागिरा । जगामशिरसाभूमिस्फुरद्रोमाञ्चक्रञ्चुकः ।
सोऽपिविद्यापतिर्विप्रःक्षपिताशेषकलमयः । दिव्यदेहोत्पस्याग्रेऽध्यायन्माधवमास्थितः ।
तेजसा सर्वलोकानां पापानिश्चालयन्सुधीः । अनुगृह्णातुदेवस्त्वां नीलाद्रिशिखरालयः ।
श्रीपतेरियमाज्ञातेमालारूपाप्रकाशिता । द्रष्टुं श्रेत्रोत्तमगतंस्वसाक्षान्मुक्तिदायकम् ।
इत्युच्चरन्नरपतेरामुमोच गले स्त्रजम् । सोऽप्युत्थाय क्षितिपतिर्मालाहृदयलम्बिनीम् ।
दृष्ट्वा मेने श्रियः कान्तं साक्षाद्दयगामिनम् । निधायपाणीशिरसिदरमीलितलोचनः ।
आनन्दाऽश्रुजलक्लिन्नवदनस्तुष्टुवे हरिम् ॥ ४७ ॥

इन्द्रद्युम्न उवाच

जयाऽखिलजगत्सृष्टिस्थितिसंहारशिल्पकृत् !

लीलाविश्ववपुर्लोमसङ्ख्यब्रह्माण्डभारभृत् ॥ ४८ ॥

अन्तर्यामिन्नशेषाणां प्रणतार्तिहर ! प्रभो । ब्रह्मेन्द्ररुद्रमुकुटकिर्मीरितपदाम्बुज ॥ ४९ ॥
दीनानाथविपन्नैकसततत्राणतत्पर ! निर्व्याजकरुणावारिपारावार ! परात्पर ॥ ५० ॥
त्वदेकशरणं दीनमनादिभ्रमनिर्भरम् । परित्राहि जगन्नाथ भक्ताविरतवत्सल ॥ ५१ ॥
इति स्तुवन्नरपतिः स्वासने समुपाविशत् । गृहमेधिब्रह्मचारियतिर्वैखानसैर्वृतः ॥
अष्टादशसु विद्यासु कुशलैर्यज्वभिर्द्विजैः । मौनैःस्थविरभृत्यैश्चसार्द्धमन्त्रिपुरःसरैः ।
विद्यापतिं पूजयित्वा बहुमानपुरःसरम् । उपवेश्याऽग्रतः पीठे पृष्ठा कुशलमादितः ॥
पुरुषोत्तमक्षेत्रस्य विष्णोर्नीलाश्रमवर्ष्मणः । महिमानं स्वरूपं चपप्रच्छाऽवहितोमुदा ।
ब्राह्मणः क्षत्रियेणाऽसौ पृष्टोऽनुभवात्मनः । भिलद्वीपप्रवेशादिमज्जनान्तं सरित्पतेः

नवमोऽध्यायः] * विद्यापतिनाप्रथितक्षेत्रमहत्त्ववर्णनम् *

क्षेत्रोत्तमस्य वृत्तान्तंकथयामासविस्तरात् । नीलान्द्रोहणं नीलमाधवस्य च दर्शनम् ।
स्तानं चरौहिणे कुण्डे महिमानं वटस्य च । नृसिहाद्यष्टशम्भूनां शक्तीनां मष्टसंस्थितिम् ।
श्रेताऽऽक्रमणाद्दृष्टौ क्षेत्रस्याऽऽयामविस्तरौ । तत्सर्वं वर्णयामास यथावदनुपूर्वशः ।

तच्छ्रुत्वा चित्रमतुलं तैथिकावेदितं पुरा ।

सम्प्रतीतो हृष्टमनाः पुनस्तं क्षितिपोऽब्रवीत् ॥ ६० ॥

इन्द्रद्युम्न उवाच

श्रुतपूर्वं नु भगवंस्त्वत्तोऽश्रौयं सुदुर्लभम् । क्षेत्रोत्तमं द्विजश्रेष्ठ ! साम्प्रतं वर्णयस्व मे ।
नीलेन्द्रमणिमूर्त्तंस्तु विष्णो रूपं यथातथम् ।

विद्यापतिरुवाच

हन्त ते कथयिष्यामि दिव्यां मूर्तिं जगत्पतेः ॥ ६१ ॥

यां चर्मचक्षुषा दृष्ट्वा जायते मुक्तिभाजनम् । नीलेन्द्रमणिपाषाणमयी मूर्तिः पुरातनी ।
यान्वहं ब्रह्मरुद्रेन्द्रपुरोगैरचिता सुरैः । आरोपितेयं दिव्या स्त्रक्पूजायां हि सुपूर्वभिः ।
सेयं न म्लायति नृप न च गन्धेन रिच्यते । दिने बहुतिथे यातेऽपीदृशी स्त्रग्धरोद्भवा ।
दिव्योपहारनिर्मालयभक्षणात्क्षीणकलमयम् । मानपश्यसि किं राजन्नतिमानुषवर्चसम् ।
सकृदप्यशनाद्यस्य क्षुत्पिपासावलक्षयाः । न बाधन्ते नृपश्रेष्ठ ! दृष्टेनाऽदृष्टकल्पनम् ॥
भुक्तिर्मुक्तिश्च वै राजन्द्रे तत्र युगपत्स्थिते । न जरारोगशोकादि दुःखं तत्र हिविद्यते ।
यत्र साक्षाज्जगन्नाथः प्रसन्नवदनो विभुः । फुल्लेन्दीवरपत्राक्षः प्रपन्नामृतमुक्तिदः ॥

इति श्रीस्कन्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णव-

खण्डान्तर्गतोत्कलखण्डे श्रीपुरुषोत्तममाहात्म्ये जैमिनिऋषिसम्वादे

विद्यापतिनेन्द्रद्युम्नाय दिव्यमालावर्णनं नाम नवमोऽध्यायः ॥ ६ ॥

दशमोऽध्यायः

विद्यापतिनेन्द्रद्युम्नायभगवतः पुरुषोत्तमस्य स्वरूपवर्णनम्

इन्द्रद्युम्न उवाच

जन्मप्रभृति तत्र त्वं न प्रयातो द्विजोत्तम !। कथं भविद्याद्भवान् दिव्यवृत्तान्तं पुरुषोत्तमे

विद्यापतिरुवाच

तत्र स्थितोऽहं सायाह्ने भगवन्तमुपागमम् ।

तस्मिन्काले दिव्यगन्धो ववौ च शिशिरो मरुत् ॥ २ ॥

उद्यतः सङ्कुलः शब्दः श्रूयते स्म वियत्पथे । क्रमाद्याहि प्रयाहीति स तु वर्णमयः स्वनः
दिविष्ठानां पतत्पुष्पवृष्ट्याच्छादितपर्वतः समागमोऽभूत्सान्निध्ये वैकुण्ठस्य महीपते
वीणावेणुमृदङ्गानां चर्चरीणाञ्च निःस्वनः । अभूत्पूर्वस्तत्राऽऽसीद्विव्यगानविमिश्रितः
सहस्रमुपचाराणां प्रीतये परमेशितुः । देवैः समर्पितं तत्र मनुष्याऽदृष्टपूर्वकम् ॥ ६ ॥

सम्पूज्य विधिवद्देवं क्रमात्प्रोपलक्षिताः । जयपूर्वैश्च तं स्तोत्रैः सन्तोष्य मधुसूदनम्
यथागतन्ते त्रिदशाः प्रययुस्त्रिदशालयम् । तेषु यातेषु शवरः सखा विश्वावसुर्मम
दिव्योपहारभोज्यानिमालयं चेदं ददौ मम । अनर्घ्यमेतदम्लानं श्रीराज्यसुखदायकम्
अलक्ष्मीपापरश्रोत्रयोग्यं तेनाऽऽहृतं मया । शृणुष्व तस्य संस्थानं विष्णोर्यत्क्षेत्रमुत्तमम्

अपूर्वशिल्पनेपुण्यं रूपं चाऽस्य मनोहरम् ।

न भूमिजन्मना पुंसां शक्यते गदितुं हि तत् ॥ ११ ॥

त्वद्भाग्यपौरुषाभ्यां तल्लक्षितं कथयामि ते । समन्ताद्गहनाकीर्णं नीलाद्रिनाभिकम्
आयामविस्तृतिभ्यां च विख्यातं कोशपञ्चकम् ।

तीर्थराजस्य वेलायां स्वर्णवालुकयावृतम् ॥ १३ ॥

अद्रेः शृङ्गे महानुच्चः कल्पस्थायी वटो महान् । क्रोशायतः पुष्पफलवर्जितः पल्लवोज्ज्वलः
सूर्यापक्रमणे तस्य छायां नापक्रमेत वै । तस्य पश्चात्प्रदेशे हि कुण्डरौहिणसञ्ज्ञकम्

दशमोऽध्यायः] * इन्द्रद्युम्नायभगवतो दिव्यरूपवर्णनम् *

१६१

जलोद्गमाङ्गीलहृषदारोहण विभूषितम् । बहिः स्फटिकवेदीभिश्चतुर्दिक्षु परीवृतम् ॥
अघसङ्घातहारीभिरद्विः पूर्णं मनोरमम् । तत्पूर्ववेदिकामध्ये न्यग्रोधच्छायाशीतले ॥
इन्द्रनीलमयो देव आस्ते चक्रगदाधरः । एकाशीत्यङ्गुलमितः स्वर्णपद्मोपरि स्थितः
अष्टमीचन्द्रशकलशोभाविजयि भालभूः । स्मेरेन्द्रीवरयुग्मश्रीधिरारोच्यतलोचनः ॥
आननामृतभानूद्यत्सन्तापत्रयमोचनः । नासापुटद्वयोद्भासितिलपुष्पप्रशोभनः ॥ २० ॥
वपुषोऽश्ममयत्वेऽपिसुस्मितस्रपिताधरः । हाससम्फुल्लगण्डाभ्यां रुचिराञ्चिबुकंहनुः
अनन्यपूर्वघटितं सृक्किणीयुगमञ्जसा । हासनिम्नाधरौ गण्डौ चिबुकं सृक्किणी शुभे
वहन्निर्दर्शनं देवो विश्वकर्मादि शिल्पिनाम् । मकरास्यकर्णभूषाशोभिश्चतुर्गुणेन सः
गुल्मार्गवयोर्मध्ये पूर्णचन्द्रोपहासकः । ग्रंथेयशोभाजनककण्ठदेशेन पश्यताम् ॥ २४ ॥
दर्शनावर्त्तशङ्कुस्य मुक्ताजन्माभिः शङ्कुभूत । पीनायतस्कन्धयुगजानुर्दीर्घचतुर्भुजः ॥
स्वच्छनिर्मलहारोपशोभकोरः स्थलोविभुः । धत्ते चतुर्दशजगद्विषयकौस्तुभविभितम्
निम्ननाभिहृदाविष्टतनुरोमालिमञ्जुलः । हारं त्रिवलिमध्येन स्थाणुत्वपरिणामकः
सुरत्नमेखलादान्ना किङ्किणीमौक्तिकस्रजा । जगत्तावण्यपुटके स्फिर्चादेवस्य शोभतः
जयनालम्बिमुक्तास्रकपीतचैलोपशोभितम् । जङ्घास्तम्भयुग्ममोक्षमाङ्गल्यतोरणाश्रयम्
वृत्तानुपूर्वजानुभ्यां मालया प्रपदीनया । रत्नाढ्यबलयाभ्यां च शोभेते चरणौ विभोः
हारकङ्कणकेयूरमुकुटाद्यैरलङ्कृतम् । ज्ञानाऽहङ्कारकैश्वर्यशब्दब्रह्मणि केशवः ॥ ३१ ॥
चक्रपद्मगदाशङ्खे परिणामानि धारयन् । सर्वांशाद्योतको देवो नीलाद्रेरुपरि स्थितः
भक्त्या प्रणम्य दृष्ट्वाऽयं देहबन्धात्प्रमुच्यते । वामपार्श्वगता लक्ष्मीराशिलप्रापद्मपाणिना
वल्लर्कावादनपरा भगवन्मुखलोचना । सर्वलावण्यवसतिः सर्वालङ्कारभूषिता ॥ ३४ ॥
तावपश्यं हि जगतः पितरावचलस्थितौ । तूष्णींभूतौ स्मेरेदृशाऽनुगृह्णन्तौ च पश्यतः
सजीवौ तावबुधं भो दीनानुग्रहकारणात् । छत्रीभूतफणावृन्दः शेषः पश्चादवस्थितः
अग्रे व्यवस्थितं दृष्टं वपुर्बिभ्रत्सुदर्शनम् । कृताञ्जलिपुटं तस्य पश्चाद्गुह्यमास्थितम्
एवमद्भुतरूपन्तं दृष्ट्वा साक्षाच्छ्रियः पतिम् । चेतो रज्जुभिराकृष्टमिव तत्रैव धावति ॥
अनेकजन्मसाहस्रैः सुकर्माण्यर्जितानि चेत् ।

युगपत्परिपक्वानि यस्याऽसौ तं हि पश्यति ॥ ३३ ॥

तीर्थज्ञानतपोदानदेवयज्ञव्रतैरपि । नाऽलमालोकितुं मर्त्यस्तादृशं पुरुषोत्तमम् ॥ ४० ॥

ये नीलमूर्तिं विमलाम्बराभं ध्यायन्ति विष्णुं पुरुषोत्तमस्थम् ।

ते क्षीणबन्धाः प्रविशन्ति विष्णोः पुरं हि यत्प्राप्य न शोचतीह ॥ ४१ ॥

विद्याभिरष्टादशभिः प्रणीतं नानाविधं कर्मफलं नृणां यत् ।

एकत्र तत्सर्वममुष्य विष्णोः सन्दर्शनस्यैति शतांशमानम् ॥ ४२ ॥

किमत्र वाच्यं त्वधिकं क्षितीन्द्र! पुंसोमतिर्यावदुपैति कामान् ।

लभेत नीलाद्रिपतिं प्रणम्य ततोऽधिकं क्षेत्रभुवो महिम्ना ॥ ४३ ॥

स एव दाता क्रतुभिः स यष्टा सत्यप्रवक्ता स तु धर्मशीलः ।

सर्वैर्गुणैः सर्वभवंवरिष्ठो नीलाद्रिनाथः खलु येन दृष्टः ॥ ४४ ॥

तत्र ये सेवकाः सन्तिमाध्वस्यजगत्पतेः । तेभ्यः सकाशान्माहात्म्यमिदं ज्ञातं मन्यानृप-
तस्मिन्परम्परायातमादिसृष्टेः पुरातनम् । प्रसिद्धमिदमाख्यानं श्रुत्वा तत्राऽऽगतो ह्यहम्
त्वदाज्ञया तत्र गत्वा दृष्ट्वा श्रीपुरुषोत्तमम् । निवेदितं ते राजेन्द्र! यथेच्छसितथा कुरु

इन्द्रद्युम्न उवाच

आप्तवाक्याद्भगवतः श्रुत्वा रूपमवापहम् ।

कृतकृत्योऽस्मि भगवन् दिव्यनिर्माल्यसङ्गमात् ॥ ४८ ॥

बहुजन्मस्वर्जितानि क्षीणानि दुरितानि मे । अधिकारी त्वहं जातो दर्शने श्रीपतेरिह
सर्वात्मनाऽहं यास्यामि राज्येन सुसमृद्धिना । तत्रावासं करिष्यामि पुरदुर्गाणि चैव हि
क्रतुना हयमेधेन यक्ष्ये प्रीत्यै मुरद्विषः । शतोपचारैः श्रीनाथं पूजयिष्ये दिनेदिने ॥
व्रतोपवासनियमैः प्रीणयिष्ये जगद्गुरुम् । वाक्यामृतेन सन्तप्तं यथामामभिप्रेक्ष्यति
दीनानुकम्पी भगवान् साक्षान्नारायणो विभुः । एवं स श्रद्धया भक्त्या संस्तुते यावदीश्वरम्
नारदस्तत्र सम्प्राप्तो भुवनालोककौतुकी । तमायान्तमृषिदृष्ट्वा वैष्णवाग्र्यं विधेः सुतम्
आशशंस स्वकार्यस्य सिद्धिं नरपतिस्तदा । उत्थाय सहसा विप्राः पाद्यार्घ्याचमनीयकैः
वरासनस्थं प्रणतः प्रोवाचेदं कृताञ्जलिः ॥ ५५ ॥

दशमोऽध्यायः] * विष्णुभक्तिप्रशंसनवर्णनम् *

इन्द्रद्युम्न उवाच

अद्य मे सफला यज्ञा दानमध्ययनं तपः ॥ ५६ ॥

यन्मे गृहं समागच्छद् द्वितीयाब्रह्मणस्तनुः । कृतार्थो यद्यपि मुने आगमानुग्रहात्तव
तथाऽपि त्वत्प्रसादाय किमाज्ञां करवाणिते । किम्प्रयोजनमुद्दिश्य भवनं मे पवित्रितम्

जैमिनिस्त्वाच

तच्छ्रुत्वा नृपतेर्वाक्यं भक्तिप्रथयकोमलम् । उवाच ब्रह्मणः पुत्रः स्मितपूर्वमहीपतिम्

नारद उवाच

इन्द्रद्युम्न! नृपश्रेष्ठ! विमलैस्त्वद्गुणोत्करैः । प्रीणिता देवतासिद्धाः मुनयो ब्रह्मणा सह
स्वप्रतिष्ठा पृथग्योग्या गुणा एकैकशस्तव । ब्रह्मणः सद्ने स्थित्यै पर्याप्तास्तु समीहिताः
अवतीर्णो नरं द्रष्टुं तिष्ठन्तं बदराश्रमे । तद्ध्यानावसरे ज्ञातो व्यवसायस्तवेदृशः ॥
साधुव्यवसितं राजन्याऽभूत्ते बुद्धिरीदृशी । सहस्रजन्मस्वभ्यासाद्भक्तिर्भवति भूपते
नीलाचलगुहावासे माधवे जगतां धवे । पितामहो महाप्राज्ञो यमाराध्य जगत्पतिम्
विनिर्ममे सृष्टिर्निर्मां लेभे पैतामहं पदम् । तदन्वयप्रसूतोऽसि युक्ता ते भक्तिरीदृशी
चतुर्वर्गफलाभक्तिर्विष्णौ नाऽल्पतपःफलम् । अनाद्यविद्यासुदृढपञ्चकलेशविवर्द्धिनी
एकैवेयं विष्णुभक्तिस्तदुच्छेदाय जायते । भवारण्ये प्रतिपदं दुःखसङ्कटसङ्कुले ॥
नराणां भ्रमतां विष्णुभक्तिरेका सुखप्रदा । निरालम्बे द्वन्द्ववातप्रोद्यतेऽस्मिन्सुदुस्तरे

निमग्नानां भवाम्भोधौ विष्णुभक्तिस्तरिः स्मृता ।

आश्रित्यैकां भगवतीं विष्णुभक्तिं तु मातरम् ॥ ६६ ॥

सन्तः सन्तुष्टमनसो न तु शोचन्ति जातुचित् ।

विष्णुभक्तिसुधापानसंहृष्टानां महात्मनाम् ॥ ७० ॥

ब्राह्म्यं पदं स्वल्पलाभो भाजनानां विमुक्तये ।

त्रिविधो योऽहसां राशिः सुमहाञ्जनिनां नृप ! ॥ ७१ ॥

विष्णुभक्तिमहादावहो स शलभायते । प्रयागगङ्गाप्रमुखतीर्थानि च तपांसि च
अश्वमेधः क्रतुवरो दानानि सुमहान्ति च । व्रतोपवासनियमाः सहस्राण्यर्जिता अपि

समूह एषामेकत्र गुणितः कोटिकोटिभिः ।

विष्णुभक्तेः सहस्रांशसमोऽसौ न हि कीर्तितः ॥ ७४ ॥

जैमिनिरुवाच

विष्णुभक्तेस्तु माहात्म्यं श्रुत्वा ब्रह्मर्षिणोदितम् ।

विष्णुभक्तेः स्वरूपं हि ज्ञातुकामः क्षितीश्वरः ॥ ७५ ॥

नारदं पुनराहेदं वाक्यं सत्कारयुक्तिमान् ॥ ७६ ॥

इन्द्रद्युम्न उवाच

महिमाविष्णुभक्तेस्तुसाधुप्रोक्तोमहामुने । तस्याः स्वरूपजिज्ञासाच्चिरान्मेहदिवर्तते
लक्षणवर्णयेदानीं भक्तेर्वैष्णवपुङ्गव । त्वदन्यो न हि वक्ता स्याद्विज्ञातो मे महीतले

नारद उवाच

साधुराजंस्त्वया पृष्टं भक्तिलक्षणमुत्तमम् । कथयिष्ये यथार्थत्वांभक्तिभाजनमुत्तमम्
अपात्रे न हिवाच्येयंनरेऽन्धेमलिनान्तरे । शृणुष्वोऽवहितोराजन्प्रोच्यमानांमयाऽनघ
सामान्यतो विशेषाच्च विष्णोर्भक्तिः सनातनीम् ।

अत्यन्तसुखसम्प्राप्तौ विच्छेदे दुःखसन्ततेः ॥ ८१ ॥

हेतुरेकोऽयमेवेति संश्रयाद्भक्तिरुच्यते । त्रिधा सा गुणभेदेन तुरीयानिगुणा मता ॥

कामक्रोधाभिभूतानां दृष्ट्वा याऽन्यं न पश्यताम् ।

लब्धये चाऽभिचाराय भक्तिःस्यान्नृप तामसी ॥ ८३ ॥

यशसेचाऽतिरिक्तायपरस्यस्पृहयापिवा । प्रसङ्गात्परलोकायभक्तिःसारराजसीस्मृता

आमुष्मिकंस्थिरतरं दृष्ट्वाभावाच्चान्विनश्वरान् । पश्यताऽऽश्रमवर्णोक्तान्धर्माग्नैवजिहासता

आत्मज्ञानाय या भक्तिः क्रियते सा तु सात्त्विकी ।

जगच्चेदं जगन्नाथो नाऽन्यं चाऽपि च कारणम् ॥ ८६ ॥

अहं च नततोभिन्नोमत्तोऽसौनपृथक्स्थितः । हीनं बहिरुपाधीनांप्रेमोत्कर्षेणभावनम्

दुर्लभा भक्तिरेषा हि मुक्तयेऽद्वैतसंज्ञिता ।

सात्त्विक्या ब्रह्मणः स्थानं राजस्या शकलोकताम् ॥ ८८ ॥

दशमोऽध्यायः]

* वासुदेवभक्तलक्षणवर्णनम् *

प्रयान्ति भुक्त्वा भोगान्हि तामस्यापितृलोकताम् ।

पुनरागत्य भूर्लोकं भक्तिं तां वैपरीत्यतः ॥ ८९ ॥

तामसो राजसीं कुर्याद्राजसः सात्त्विकीं तथा ।

सात्त्विको मुक्तिमाप्नोति कृत्वा चाऽद्वैतभावनाम् ॥ ९० ॥

एकामपि समाश्रित्य क्रमान्मुक्तिपथं व्रजेत् ।

विष्णुभक्तिविहीनस्य श्रौतस्मार्ताश्च याः क्रियाः ॥ ९१ ॥

प्रायश्चित्तादिकंतीर्थयात्राकृच्छादिकंतपः । कुलेप्रसूतिःशिल्पानिसर्वलौकिकभूषणम्

कायकलेशः फलं तेषां स्वैरिणीव्यभिचारवत् ।

कुलाचारविहीनोऽपि दृढभक्तिर्जितेन्द्रियः ॥ ९३ ॥

प्रशस्यः सर्वलोकानां त्वष्टादशविद्यकः । भक्तिहीनोऽनृपश्रेष्ठ! सज्जातिधार्मिकस्तथा

नाऽल्पभाग्यस्य पुंसो हि विष्णोर्भक्तिः प्रजायते ।

यां तु सम्पाद्य यत्नेन कृतकृत्यो न सीदति ॥ ९५ ॥

यया वेत्तिजगन्नाथंसाविद्यापरिकीर्तिता । येन प्रीणाति भगवांस्तत्कर्माशुभनाशनम्

विष्णुभक्तश्च सम्प्रोक्तस्ताभ्यांयुक्तोदृढव्रतः । यत्पादपांसुनाविश्वं पूयतेसचराचरम्

सृष्टिस्थितिविनाशानां स्वेच्छया प्रभवत्यसौ ।

किम्पुनः क्षुद्रकामानां भूमिस्वर्गादिसम्पदाम् ॥ ९८ ॥

वासुदेवस्यभक्तस्यनभेदोविद्यतेऽनयोः । वासुदेवस्य ये भक्तास्तेपांवक्ष्यामिलक्षणम्

प्रशान्तचित्ताःसर्वेषांसौम्याःकामजितेन्द्रियाः । कर्मणामनसावाचापरद्रोहमनिच्छवः

दयाऽऽर्द्रमनसो नित्यं स्तेयहिंसापराङ्मुखाः । गुणेषु परकार्येषु पक्षपातमुदान्विताः

सदाचारावदाताश्च परोत्सवनिजोत्सवाः । पश्यन्तः सर्वभूतस्थं वासुदेवममत्सराः

दीनानुक्लम्पिनो नित्यं शृशं परहितैषिणः । राजोपचारभूजायां लालनाः स्वकुमारवत्

कृष्णसर्पादिव भयं बाह्ये परिचरन्ति ते । विषयेष्वविवेकानां या प्रीतिरुपजायते ॥

वितन्वतेतुतांप्रीतिशतकोटिगुणांहरौ । नित्यकर्तव्यताबुद्ध्यायजन्तः शङ्करादिकान्

विष्णुस्वरूपान्ध्यायन्ति भक्त्या पितृगणेष्वपि ।

विष्णोरन्यं न पश्यन्ति विष्णुं नान्यत्पृथगतम् ॥ १०६ ॥
 पार्थक्यं न च पार्थक्यं समष्टिव्यष्टिरूपिणः ।
 जगन्नाथ! तवाऽस्मीति दासस्त्वं चाऽस्मि नो पृथक् ॥ १०७ ॥
 अन्तर्यामी यदा देवः सर्वेषां हृदि संस्थितः ।
 सेव्यो वा सेवको वाऽपि त्वत्तो नान्योऽस्ति कश्चन ॥ १०८ ॥
 इति भावनया कृतावधानाः प्रणमन्तः सततञ्च कीर्तयन्तः ।
 हरिमब्जजवन्यपादपद्मं प्रभजन्तस्तृणवज्जगज्जनेषु ॥ १०९ ॥
 उपकृतिकुशला जगत्स्वजस्रं परकुशलानि निजानि मन्यमानाः ।
 अपि परपरिभावेन दयाद्राः शिवमनसः खलु वैष्णवाः प्रसिद्धाः ॥ ११० ॥
 दूषदि परधने च लोष्टखण्डे परवनितासु च कूटशाल्मलीषु ।
 सखिरिपुसहजेषु बन्धुवर्गे समप्रतयः खलु वैष्णवाः प्रसिद्धाः ॥ १११ ॥
 गुणगणसुमुखाः परस्य मर्मच्छदनपराः परिणामसौख्यदा हि ।
 भगवतिसततं प्रदत्तचित्ताः प्रियवचसः खलु वैष्णवाः प्रसिद्धाः ॥ ११२ ॥
 स्फुटमधुरपदं हि कंसहन्तुः कलुषमुषं शुभनाम चाऽऽमनन्तः ।
 जयजयपरिवोषणां रटन्तः किमु विभवाः खलु वैष्णवाः प्रसिद्धाः ॥ ११३ ॥
 हरिचरणसरोजयुग्मचित्ता जडिमधियः सुखदुःखसाम्यरूपाः ।
 अपचितिचतुरा हरौ निजात्मनतवचसः खलु वैष्णवाः प्रसिद्धाः ॥ ११४ ॥
 रथचरणगदाऽब्जशङ्खमुद्राकृतितिलकाङ्कितबाहुमूलमध्याः ।
 मुररिपुचरणप्रणामभूलीधृतकवचाः खलु वैष्णवा जयन्ति ॥ ११५ ॥
 मुरजिदपधनापकृष्टगन्धोत्तमतुलसीदलमाल्यचन्दनैर्यै ।
 वरयितुमिव मुक्तिमाप्तभूषाकृतिरुचिराः खलु वैष्णवा जयन्ति ॥ ११६ ॥
 विगलितमदमानशुद्धचित्ताः प्रसभविनश्यदहङ्कृतिप्रशान्ताः ।
 नरहरिममराप्तबन्धुमिष्टा क्षयितशुचः खलु वैष्णवा जयन्ति ॥ ११७ ॥
 भगवति सततं प्रभक्तिभाजां शुभचरितं तव लक्ष्म नोऽन्यथायि ।

श्रुतिपथमवतीर्णमाऽऽशु पुंसां हरति मलं चिरसञ्चितं यदेतत् ॥ ११८ ॥
 न हि धनमऽपि मृग्यते कदाचिन्न खलु शरीरजखेदसम्प्रयोगः ।
 मृदुलघुवचसामिधानकीर्तिं भजनमहं तव दास्य एव चिन्ता ॥ ११९ ॥
 शुभचरितमपि द्विषन्ति पुंसां स्वयमिह दुश्चरितानुबन्धचित्ताः ।
 महदकुशलमप्यवाप्य सुस्था भगरसरसिका अवैष्णवास्ते ॥ १२० ॥
 परमसुखपदं हृदम्बुजस्थं क्षणमपि नाऽनुसज्जन्ति मत्तभावाः ।
 वितथवचनजालकैरजस्रं पिदधति नाम हरैरवैष्णवास्ते ॥ १२१ ॥
 परयुवतिधनेषु नित्यलुब्धाः कृपणधियो निजकुक्षिभारपूर्णाः ।
 नियतपरमहत्त्वमन्यमाना नरपशवः खलु विष्णुभक्तिहीनाः ॥ १२२ ॥
 अनवरतमनार्थसङ्गरक्ताः परपरिभावकहिसकाऽतिरौद्राः ।
 नरहरिचरणस्मृतौचिरक्ता नरमलिनाः खलु दूरतो हि वर्ज्याः ॥ १२३ ॥
 इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णव-
 खण्डान्तर्गतोत्कलखण्डेपुरुषोत्तमक्षेत्रमाहात्म्ये जैमिनिस्मृतपिसम्वादे

नारदेनेन्द्रद्युम्नायभगवद्वक्तिवर्णनं नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

एकादशोऽध्यायः

इन्द्रद्युम्नस्यनारदेनसहपुरुषोत्तमक्षेत्रगमनार्थम्परामर्शवर्णनम्

जैमिनिस्वाच

नारदाद्ब्रह्मणः पुत्राद्भगवद्वक्तिमुत्तमाम् । श्रुत्वेत्थं परमप्रीतइन्द्रद्युम्नोऽप्युवाचतम् ॥

इन्द्रद्युम्न उवाच

साधुसङ्गस्तु विद्वद्भिर्भव्याधिचिनाशनः । ममोपदिष्टोभगवन्सोऽभूत्साम्प्रतमेवमे-
 येन साक्षात्कृतो विष्णुः परमात्मा परात्परः ।

स त्वं यन्मन्दिरायातस्त्वदन्यः साधुस्त्र कः ॥ ३ ॥

त्वत्सन्निधानाद्गवस्तमो मे नाशमभ्यगात् । यन्मेत्वय्यतेचित्तमर्चितुं नीलमाधवम्
वेत्सि ब्रह्माण्डवृत्तान्तं पर्यटन्सार्वलौकिकः ।

तदावां रथमास्थाय पश्यावो नीलमाधवम् ॥ ५ ॥

पुरुषोत्तमसञ्ज्ञस्य क्षेत्रस्याऽलङ्कृतं शुभम् । तत्र तीर्थानि सन्तीति बहुभिः कथितानि मे
त्वद्वाक्याद्यदि जानामि भवेयुः सफलानि मे ॥ ६ ॥

नारद उवाच

हन्त ते दर्शयिष्यामि क्षेत्रं क्षेत्रस्थितानि च । तीर्थानि शक्तिशम्भूश्च क्षेत्रमाहात्म्यमेव च
साक्षाद् द्रक्ष्यसि देवेशं भक्तस्याऽऽत्मसमर्पकम् ।

तवाऽनुग्रहतः शीघ्रं चतुर्धा सम्यगवस्थितम् ॥ ८ ॥

यस्य सन्दर्शनान्मर्त्या जायते भक्तिभाजनम् । एवं कथान्तेतौ प्रीता वहःकृत्यं समाप्य च
यात्राऽनुकूलं निर्णीय पञ्चम्यां बुधवासरे । ज्येष्ठकृष्णतरे पक्षे पुष्यर्क्षे लग्न उत्तमे ॥

एकत्र शयितौ रात्रिं निन्यतुर्नृप नारदौ ॥ १० ॥

ततः प्रभाते विमलइन्द्रद्युम्नो नृपोत्तमः । घोषणां कारयामास राज्यस्य सहबन्धुभिः
यथाविभवतः सैन्यैर्नीलाद्रिगमनमप्रति । यावज्जीवं तत्र वासं करिष्यामो विनिश्चितम्
यावृत्तिः कल्पिता यस्य स तया तत्र जीवतु । राजानः सावरोधाश्च सामात्याः सपरिच्छदाः

रथैर्गजैस्तुरङ्गैश्च कोपैः सह पदातिभिः ॥ १४ ॥

व्रजन्तु सज्जितास्तत्र ब्राह्मणाः साऽग्निहोत्रिणः ।

वणिजः सह भाण्डैश्च सपण्याः पण्यजीविनः ॥ १५ ॥

राष्ट्रकर्मणिष्णाताः कुशलाराजवर्त्मसु । ज्योतिर्विदो नृत्यविदो दण्डनीतौ प्रवीणकाः
नृत्यगायनवादित्रचतुर्विधसुबुद्धयः । गजवाजिनराणाञ्च भैषज्ये शास्त्रोत्तमे ॥ १७ ॥
कुशला द्रष्टृकर्माणो विद्यास्वप्तादशस्वपि । उपाङ्गविद्यासु तथा कुहकार्यकुतूहलाः ॥
वाटसाहसिकाश्चोरास्तथान्ये पश्यतो हराः । विचित्रकथनाजीवाश्चाटुकाराश्च मागधाः
शास्त्रोपजीविनश्चैव तथाऽन्ये शल्यहारकाः । द्यतकाराश्च पुंश्चल्योवेश्यावेशानुगाविद्याः

एकादशोऽध्यायः] * नीलाचलगमनाय राजोद्योगवर्णनम् *

कृषीवलाश्च गोमेघच्छागोष्ठखररक्षकाः । शकुन्तपालाश्च कपिव्याघ्रशार्दूलरक्षकाः ॥

आहितुण्डिकगोरक्षशबरा म्लेच्छजातयः ॥ २२ ॥

अन्ये च ये मालवदेशजाता आज्ञामदीयामनुपालयन्ति ।

ते यान्तु सर्वे वसतौ हि नीलाचले यथा स्वं कृतवास्तुभागाः ॥ २३ ॥

एवमाज्ञाप्य नृपतिर्यात्रायां च कृतक्षणः । नारदेन समागम्य दैवज्ञमिदमाहंसः ॥ २४ ॥
साम्बत्सरमुहूर्त्तं मे निर्णीतं ते यथा पुरा । तावन्माङ्गलिकं वस्तुजातं सम्यगुपानय
पुरोहितमतेनाऽस्मिन्क्षणे यावद्विमृग्यते । तेनाऽऽदिष्टः स गणकः पुरोहितसहायवान्

आजहार समस्तानि माङ्गलानि द्विजोत्तमाः ।

अत्रान्तरे स राजर्षिर्दिव्यसिंहासनस्थितः ॥ २७ ॥

यात्राभिषेकमाङ्गल्यं विप्रैः प्रागनुभावितम् । श्रीसूक्तवह्निस्सुक्ताभ्यां सूक्तेनाऽऽद्वैतेन च
पावमान्याब्धिसूक्तेन पृथङ्माङ्गल्यवर्द्धकैः । तीर्थाद्विरौपथीभिश्च सर्वगन्धैः पृथक्पृथक्
अभिषिक्तस्ततो राजा चीनांशुकहताम्भसा । रराज वपुषा दीप्तो निर्धूमः पावको यथा
आमुक्तशुकुवसनः स्वाचान्तः सपवित्रकः । नान्दीमुखान्पितृगणान् पूजयित्वा यथाविधि
जयाराध्नुभृतो हुत्वा गणहोमांश्च यत्नतः । शङ्खध्वनिसुगन्धाढ्यं श्वेतवर्णं विभूषकम्
वह्निं प्रदक्षिणं चक्रे दक्षिणावर्त्तगार्चिषा । साक्षात्कारेण ददत्तं जयं राज्ञे जयार्थिने ॥
नवग्रहमखान्ते च ग्रहकुम्भेन सेवितः । ग्रहाणां दौष्ट्यनाशाय सौस्थ्यस्याऽपि विवृद्धये
ज्योतिःशास्त्रोदितैर्मन्त्रैर्दैवज्ञविधिचोदितैः । ततो माङ्गल्यनेपथ्यविधानमुपचक्रमे ॥
चीनांशुकप्रावरणे विधाय कवचं निजम् । शिरोवेष्टनं शुभ्रं सुरत्नमुकुटोज्ज्वलम् ॥
सावतंसं श्रुतियुगे रत्नकुण्डलभूषिते । ग्रैवेयकं महार्घं तु हारं तरलभूषितम् ॥ ३७ ॥
दधाराऽथ नृपश्रेष्ठः केयूराङ्गदमुद्रिकाः । मध्येन त्रिवलीसक्तं स्वर्णसूत्रं त्रिवृद्धौ ॥
हिरण्यकिङ्किणीयुक्तमुक्तातोरणमालिकम् । नानारत्नैः सुघटितां दधाराऽथ सुमेखलाम्
अनर्घ्यं पादकटके पादयोः संन्यवेशत् । सम्मुखादर्शिताऽऽदर्शदृष्टौ स्वं विभूषितम्
मङ्गलारोपणार्थाय हैमपीठमुपाविशत् । प्राङ्मुखः श्रीधरं देवं संस्मरन्मधुसूदनम् ॥
मङ्गलायतनं विष्णुं सर्वमाङ्गल्यकारणम् । स्मरणादस्य नश्यन्ति पातकानि वहन्यपि

सौमन्यस्यामथो मालामार्त्तवीं गन्धवर्णिताम् ।

दधार प्रथमं राजा मन्त्रितां स्वपुरोधसा ॥ ४२ ॥

मृदं दीपं फलं दूर्वादधिगोरोचनांततः । मन्त्राभिमन्त्रितान्सर्वान्सिद्धार्थैरभिरक्षितः
आत्मानं ददृशे राजा सौरभेये हविष्यथ । मुकुरे मन्त्रिते पश्चात्स्वं दृष्ट्वा नृपकेसरी
बह्वृचैः शान्तिघोषेणसमुदीर्णशुभायतिः । याजुष्कैः पथिसूक्तेनव्रजन्मार्गेऽभिरक्षितः
पौराणैर्मङ्गलैर्वाक्यैः कृतवीर्यधृतिवृषः । मागधैः स्तुतिपाठेन प्रादुर्भूतपराक्रमः ॥ ४७ ॥
पारिजातहरं सत्यासहितं गरुडध्वजम् । ध्यायन्हृत्पङ्कजे राजा दक्षिणं पादमुद्धृत्य
प्रदक्षिणीकृत्य मुनिं नारदं पुरतः स्थितम् । मध्यद्वारमुपागच्छद्वे त्रपाणिभिरावृतः ॥
आदिष्टपदमार्गोऽसावग्निहोत्रपुरःसरः । तत्राऽपश्यत्स्थितान्विप्रानात्मनोदक्षिणेनैव

माङ्गल्यसूक्तं पठतः शुभाभान्पाण्डुरांऽशुकान् ।

लाजाः सपुष्पा राजाऽप्रे क्षिपतः शंसतः शुभम् ॥ ५१ ॥

वामपार्श्वस्थिता वेश्याश्चामरव्यग्रपाणयः । शुभ्रालङ्कारवसनाः स्मेरपद्माननाः शुभाः
ब्राह्मणान्भूजयामास भक्तिनम्रोद्विजोत्तमाः । वस्त्राऽलङ्कारमाल्यैश्च सुगन्धैरनुलेपनैः

तोषयामास तान्विप्रान्भगवद्बुद्धिभाविताम् ।

वेश्याभ्यो मागधेभ्यश्च दीनानाथेभ्य एव च ॥ ५४ ॥

राजानुमत्या सचिवो यथार्हं प्रददौ धनम् ।

श्वेतान्पारावतान्हंसाञ्छ्वेताश्वं श्वेतकुञ्जरम् ॥ ५५ ॥

सन्तुतपल्लवं श्वेतमालाफलविभूषितम् । कदलीकाण्डसन्नद्धतोऽटणाधःस्थितं नृपः ॥
पूर्णकुम्भं स पश्यन्वै मङ्गलानि बहून्यपि । सितातपत्रेण शिरःप्रदेशे वारितातपः ॥
युगपत्पूर्यमाणैस्तुकम्बुभिः शतसङ्ख्यकैः । सम्प्रिश्रितानिशुश्राववादित्राणिबहूनि सः
तथा मङ्गलगीतानि जयशब्दांश्च भूपतिः । ततो विवेश प्रासादं नृसिंहमवलोकितुम्
यं स्मृत्वाजायतेमर्त्यैः सर्वकल्याणभाजनम् । दृष्ट्वासदूरान्नृहरिदिव्यसिंहासनस्थितम्
प्रणम्य साष्टावयवंसन्तोष्योपनिषद्विरा । दक्षपार्श्वस्थितां दुर्गां सर्वदुर्गतिमोचिनीम्
वचन्दे चरणाभ्यांशे पश्यन्तीं कृपया नृपः । ततः पुरोधा देवाङ्गादवरोप्य शुभांस्त्रयम्

एकादशोऽध्यायः] * राजा इन्द्रद्युम्नस्य स्वपरिचरैर्गमनवर्णनम् *

आसञ्जयामास गले सुगन्धेनाऽन्वलेपयत् । नीराजयामास राज्ञः शिरश्चावेष्टयन्मुदा
पुनः प्रदक्षिणीकृत्य तौ देवौ नृपसत्तमः । शिविकायां समारोप्य प्रतस्थे च पुरस्कृतौ
प्रादुर्भूय बहिर्द्वारे रथं दृष्ट्वा सुसज्जितम् । तुरङ्गमैर्वातजवैर्दशभिः परयोजितम् ॥ ६४ ॥
प्रदक्षिणीकृत्य नृपो नारदेन समाविशत् । ढक्कामृदङ्गनिःसाणभेरीपणवगोमुखाः ॥
मधुरीचर्चरीशङ्खा अवाद्यन्त सहस्रशः ।

स्यन्दनाः कोटिशस्तत्र नृपाणामनुजीविनाम् ॥ ६६ ॥

चकाशिरै श्रेणिकृता इन्द्रद्युम्नरथाभितः । नानाप्रहरणोपेताः पताकाभिरलङ्कृताः ॥
ध्वजोच्छ्रिताः स्वर्णरौप्यैः किङ्किणीजालदर्पणैः ।

यन्त्रैर्नानाविधैर्युक्ता गम्भीरस्निग्धनिःस्वनाः ॥ ६८ ॥

पदातीनां कुञ्जराणां हयानां वातरंहसाम् । पत्तिसंस्फोटनैर्हस्तिवृंहितैर्हयहेपितैः ॥
बहुलै रथनिर्घोषैर्मिश्रितावाद्यनिःस्वनाः । युगान्तार्णवनिस्वानतुल्याः शुश्रुचिरे जनैः

तस्मिन्क्षणे पौरजनाः स्वस्वसम्भारसज्जिताः ।

अश्वकै रासभैरुष्ट्रैर्वाहकैः प्रतितस्थिरैः ॥ ७१ ॥

आन्दोलिकाश्च पल्लङ्गाः कोटिशश्चतुरङ्गकाः । श्रेणीभूताश्च दृश्यन्ते रात्रौ प्रस्थानसङ्कुले
राजावरोधाः शतशो वृतावर्षवरैस्ततः । नानायानसमारूढाः पालिताश्चाऽधिकारिभिः
महासैन्यैश्च संरुद्धा राजागाराद्विनिर्ययुः । यज्वानश्चाग्निहोत्राणि शम्यारूढानिवृन्दशः
शकटेषु समारोप्य सपत्नीकाः प्रतस्थिरैः । तथा पुस्तकभारांश्च देवतार्चाकरण्डकान्
इधमवर्हि कुशान्पात्रीः सम्भारान्होमसम्भृतान् । वाहयामासुरन्यैश्च शकटावाहकद्विजैः
सामन्तामात्यभृत्याश्च पुरोधाः कृत्विजश्रये । राज्ञः प्रकृतदासाश्च उपचारनियोगिनः
सर्वापचारसम्भारानासतेऽप्ये प्रयायिनः । कोषागारनियुक्ताश्च कोषजातमशेषतः ॥
समादाय ययुस्तूर्णं राज्ञोऽवसरसेवकाः । मालाकारादयः सर्वे पण्यजीवादयस्तथा
स्वस्वं पण्यं समादाय ययूराजनियोगिनः । श्रेष्ठश्रेण्यादयः सर्वे पुरखर्वटवासिभिः
समं विनिर्ययुः स्वस्वव्यवहारविलासकाः । इन्द्रद्युम्नस्य नृपतेर्यात्रासमयवादिताम्
मेरीमृदङ्गपट्टहान्यशुवानान्दिगन्तरम् । श्रुत्वा जनरदावासिजनाः सर्वे ससम्भ्रमाः

राजाज्ञांमूर्ध्निसम्मन्यनिर्गतानीलपर्वतम् । यस्ययश्चक्रजुःपन्थाःसचतेनैवजग्मिवान्
न राजमार्गं प्रजवाद्ध्यमृग्यन्तनृपाज्ञया । नीलादिप्राप्तिमार्गेण दुर्गमेणाऽपि ते ययुः ॥
इन्द्रद्युम्नोऽपिराजेन्द्रः समस्तपुरवासिभिः । चतुरङ्गानीकिनीभिः सहर्षाभिश्चवेष्टितः
श्रेणीभूतक्षितिपतिस्यन्दनावलिमध्यगे । रथे रराज राजर्षिः शक्रतुल्यपरिच्छदः ॥
पुरस्त्रीमङ्गलाचारगीतलाजप्रसूनकैः । मङ्गलाचारशोभाभिः प्रसन्नशुभचेतनः ॥ ८७ ॥
वातरहैर्हयैर्यत्करथेन प्रययौ मुदा । अनुकूलानिलप्रोद्यद्धनच्छायसुशीतले ॥ ८८ ॥
नीरजस्के महीपृष्ठे समीकृतचतुष्पथे । देशाऽध्वनीनैः पुरुषैः काननान्तरवेदिभिः ॥

आदिष्टवर्त्मा नृपतिर्मार्गस्योभयपार्श्वगान् ।

देशानरण्यानि मुहुः पश्यन्नाऽऽनन्दलोचनः ॥ ९० ॥

सीमामुत्कलदेशस्यविभजन्तीवनान्तरे । मार्गस्थांचर्चिकाम्प्रापचर्चितां मुण्डमालया
अवतीर्य रथाद्राजाविनतो नारदाऽऽज्ञया । साष्टाङ्गपातं तां नत्वा तुष्टावाऽऽनन्दचेतनः

इन्द्रद्युम्न उवाच

नमस्ते त्रिदशेशानिसर्वापद्धिनिवारिणि । ब्रह्मविष्णुशिवाद्याभिः कल्पनाभिरुदीरिते
कारणं जगतामाद्ये प्रसीद परमेश्वरि ! त्वया विना जगन्नैतत्क्षणमुत्सहते शिवे ॥ ९४ ॥
सिद्ध्यःसर्वकार्याणांमङ्गलानिचशाश्वते । त्वत्पादाराधनफलंमर्त्यलोके हि नाऽन्यथा
चराचरपतेर्विष्णोः शक्तिस्त्वं परमेश्वरि ! यया सृजत्यवति च जगत्संहरते विभुः ॥
चराचरगुरुं देवं नीलाचलनिवासिनम् । अनुगृह्णीष्व मां देवि यथा पश्ये स्वचक्षुषा
जैमिनिरुवाच

नारदस्योपदेशेन स्तुत्वा देवीं नराधिपः । आरुरोह रथं तूर्णं विवस्वानुदयं यथा
ततः प्रतस्थे तरसा स राजा श्रान्तवाहनः । चित्रोत्पलमहानद्यास्तीरे विरलकानने ॥
धातुकन्दरविख्याते न्यवेशयदनीकिनीम् । अपराह्णक्रियां कर्तुं यावदाह्निकमादृतः ॥
जलावतरणे नद्यां विवेश स्वपुरोधसा । पूर्वं संशोधिते प्राज्ञैर्विपकण्टकवर्जिते ॥

स्नात्वा सन्तर्प्य देवांश्च पितृनथ विशाम्पतिः ।

सम्पूज्य विधिवद्विष्णुं नृपतीन्प्रकृतीस्ततः ॥ १०२ ॥

एकादशोऽध्यायः] * ओढूदेशाधिपद्वारेन्द्रद्युम्नसमादखर्णनम् *

सम्मानयामास नृपः सन्निवेशासनादिभिः । नारदेन सह श्रीमान्प्रविश्यान्तःपुरन्ततः
सुधारसानिभोज्यानिबुभुजेप्रीतमानसः । पश्चिमाद्रिततोयाते विवस्वतिविशाम्पतिः
सायंविधिसमाप्याशुशीतभानौ समुद्यते । अनुजीविविशानाथःसभामध्यउपाविशत्
तत्र तस्मिन्नरपतिर्वभौसाम्राज्यलक्षणः । सम्पूर्णमण्डलश्चन्द्रो ज्योतिषामिवशारदः

कवयः कवयाञ्चक्रुः कीर्तिं तस्य सुधामलाम् ।

जगुर्गाथां सुप्रथितां गायकाः कलसुस्वराः ॥ १०७ ॥

रूपयौवनलावण्यगर्विता गणिकास्ततः । लयतानाङ्गहारैश्च सुशुद्धैर्नृतु पुरः ॥ १०८ ॥
मागधास्तुष्टुबुधैर्न लोकोत्तरशुभाकृतिम् । गद्यपद्यप्रबन्धाद्यैश्चित्रैः पदकदम्बकैः ॥
ततः स राजा प्रानर्च्य वैष्णवाग्रथान्सभासदः । सुसंमतैर्गन्धमाल्यताम्बूलैरतिशोभनैः
नृपांश्च शतशस्तत्र सुखासीनान्नृपाज्ञया । सम्भावयामास यथायोग्यं नृपतिभाजनैः
अथाऽपृच्छन्मुनिवरं नारदं भगवत्प्रियम् । सिंहासनाहं स्वासीनं बहुमानपुरःसरम्
भगवच्चरितं श्रोतुं सर्वपापापनोदनम् ॥ ११२ ॥

इन्द्रद्युम्न उवाच

भगवन्वेदवेदाङ्गनिधान ! भगवत्प्रिय । त्वमेव चरितं विष्णोर्जानासि ज्ञानचक्षुषा ॥
हरेश्चरित्रसुधया दृढपङ्कमलीमसम् । क्षालयाऽन्तर्मम मुने यद्यनुक्रोशको मयि ११४
इत्थमालापसंमिश्रे मुनिराज्ञोः कथान्तरे । प्रविवेश नृपं द्वाःस्थ उत्कलेशप्रसेवकः ॥
उवाच देवद्वारान्ते तिष्ठत्युत्कलभूमिपः । सोपायनो देवपादपद्मं द्रष्टुं समौलिकः ॥
विज्ञापितःसराजर्षिर्द्वाःस्थेनैवंसम्भ्रमः । उवाचतंहिभो विप्राःश्रुत्वातद्देशमण्डलम्
क्षेत्रं श्रीपुरुषेशस्य तद्वार्त्ताकर्णनोत्सुकः । प्रवेशया विलम्बं तं श्रीमदोढूमहीपतिम्
स हि नीलगिरौ विष्णुं समाराध्य सुनिर्मलः ।

यस्य सन्दर्शनात्सर्वे भविष्यामो हतांहसः ॥ ११६ ॥

श्रुत्वा तद्वचनं सद्यो द्वारपालो महीपतिम् । प्रवेशयामास सभामिन्द्रद्युम्नस्यभूपतेः
विवेशोढूपतिस्तूर्णं सचिवैर्वैष्णवैःसह । ननामाऽङ्घ्रियुग्वन्द्यमिन्द्रद्युम्नस्यसादरम्
तमुत्थाप्य च राजेन्द्रं पुरस्कृत्य स वैष्णवम् ।

स्वाऽऽसनान्ते निवेश्याऽथ प्रोचे सप्रश्रयम्बवः ॥ १२२ ॥

राजन्सर्वत्र कुशली भवानोदूपते! किल । अपि देवो विजयते नीलाद्रिशिखरालयः ।
कच्चित्ते निर्मलाबुद्धिर्भगवत्पादपद्मयोः । उपैति समचित्तस्य सर्वभूतेषु ते हरौ ।

ओद्गाथीशस्तदा तस्य वचः श्रुत्वा कृताञ्जलिः ।

उवाच प्रश्रितं वाक्यं हर्षविस्मयचञ्चुकः ॥ १२५ ॥

स्वामिन्सर्वत्र कुशलं त्वत्पादानुग्रहान्मम । तूर्ये तपत्यन्धकारः कथम्वाप्रभविष्यति
निसर्गगुणसंसर्गवशीकृतमहीभुजा । त्वया सनाथा पृथिवी जिष्णुनेवाऽमरावती ॥

सदा धर्मश्चतुष्पादस्त्वयि शासति मेदिनीम् ।

निषेधाचरणं राजन्केवलं श्रूयते श्रुतौ ॥ १२८ ॥

राजनीतिषुयैराज्ञांगुणाःसमुदितास्त्वयि । त एकैकंक्षितिभुजांगतादाष्टान्तिकंविभो
एतावदपि साम्राज्यं दुर्लभं ते नृपोत्तम । अष्टादशद्वीपवतीक्षितिरेकगृहोपमा ॥ १३० ॥
यदित्वांनाऽसृजद्ब्रह्मावत्सलंसर्वजन्तुषु । कथंशोकविहीनाःस्युर्मृतेष्वात्मजवन्धुषु

साधारणा नृपतयो विष्णोरंशा इति श्रुतिः ।

भवान्साक्षात् भगवान्कोऽन्य ईदृग्गुणाकरः ॥ १३२ ॥

दक्षिणोदधितीरेऽस्तिनीलाद्रिःकाननावृतः । नतत्रलोकसञ्चारस्तत्रास्तेसाऽपिदेवता
चात्यया वालुकाकीर्णःसाम्प्रतंश्रूयतेतु सः । तद्वशान्ममराज्येऽपिदुर्भिक्षमरकादिकम्

त्वय्यागते तु सर्वस्मिन्कुशलं मे भविष्यति ।

इत्युक्तवन्तं नृपतिरुत्कलेशं द्विजोत्तमाः ॥ १३५ ॥

विसर्जयामास तदा संनिवेशायमानयन् । नारदम्प्रेक्ष्यनिर्विण्णः किमेतदितिभोमुने!
यदर्थं मे श्रमस्तत्र विफलं हि वितर्क्ये । इत्युक्तवन्तं तं प्राह नारदस्तुत्रिकालवित्

न कार्या विस्मयस्तेऽत्र भागवान्वैष्णवोत्तमः ।

वैष्णवानां न वाञ्छा हि विफला जायते क्वचित् ॥ १३८ ॥

अवश्यं प्रेक्षसे राजन्विभ्रतं पार्थिवं वपुः । कारणं जगतामार्दि नारायणमनामयम् ॥
त्वदनुग्रहेतोर्वै क्षिताववतरिष्यति । जगच्चराचरं सर्वं विष्णोर्वशमुपागतम् ॥

न कस्याऽपि वते सोऽपि परमात्मा सनातनः ।

केवलम्भक्तिवशगोभगवन्भक्तवत्सलः ॥ १४१ ॥

ब्रह्मादिकीटपर्यन्तं सुगुप्तं यस्य मायया । स कथं परतन्त्रः स्याद्वै भक्तजनान् नृप ॥
धर्मार्थकाममोक्षाणां मूलं भक्तिर्गुरुद्विषः । सैव तद्ग्रहणोपायस्तामृतेनास्तिकिञ्चन
एक एव यदा विष्णुर्बहुधा स्वस्य मायया । तमृते परमात्मानं सुखहेतुर्न विद्यते ॥

येऽप्यन्ये शिवदुर्गाद्यास्तैस्तैः कर्मभिरावृताः ।

यच्छन्ति पूजिताः कामं तेऽपि विष्णुपरायणाः ॥ १४५ ॥

अन्तर्यामी स भगवान्देवानामपि हृत्स्थितः । यावत्फलम्प्रेरयति तावदेव ददत्यमी
वैष्णवस्त्वञ्जराजेन्द्र! पद्मयोनेश्च पञ्चमः । अष्टादशानां विद्यानां पारगोवृत्तसंस्थितः
न्यायेन रक्षितापृथ्वीं विशेषाद्ब्राह्मणार्चकः । अवश्यंद्रक्ष्यसि क्षेत्रे वैकुण्ठं चर्मचक्षुषा
पितामहोऽप्यत्रकार्यंभवतोमानियुक्तवान् । सर्वं ते कथयिष्यामि प्राप्तेक्षेत्रोत्तमे नृप

साम्प्रतं रात्रिशेषो हि तृतीयं याममृच्छति ।

स्वान्स्वान्निवेशान्निर्गन्तुं राज्ञ आज्ञापयाऽधुना ॥ १५० ॥

त्वमप्यन्तर्गृहं याहि निद्राया वशमागतः ॥ १५१ ॥

इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीति साहस्र्यां संहितायां द्वितीयेवैष्णव-

खण्डान्तर्गतोत्कलखण्डेपुरुषोत्तमक्षेत्रमाहात्म्ये जैमिनिस्मृतिसम्वादे

इन्द्रद्युम्नस्यपुरुषोत्तमक्षेत्रगमनं नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

द्वादशोऽध्यायः

नारदेन्द्र्युन्मसम्वादएकाग्रस्थानविषयिणीवार्त्तावर्णनम्

जैमिनिरुवाच

उक्ते ब्रह्मसुतेनेत्यमिन्द्रद्युम्नो महीमतिः । मुनेस्तु वचनं श्रुत्वा प्रहृष्टेनाऽन्तरात्मना

विचार्य परया बुद्ध्या श्रमं मेने फलावहम् ॥ १ ॥

अहो मे परमं भाग्यं बहुजनमान्तराजितम् । व्यवसाये ममोद्युक्तः सर्वलोकपितामहः ॥
जीवन्मुक्तं स्वतनुजं मत्सहायमकारयत् । सहायो यादृशः पुंसां भवेत्कार्यं हि तादृशम्
श्रुतं सभासु सर्वासु इति वृद्धानुशासनम् । स इत्थं चिन्तयन् राजा विसृज्य च सभासदः
ततो मुनिं करे धृत्वा विवेशाऽन्तःपुरे द्विजाः ॥ तमर्चयित्वा विधिवत्पल्यङ्के सह तेन वै
निशावशेषं नृपतिर्निनाय सल्लपन्मिथः । ततः प्रभाते विमले नित्यं कर्म समाप्य वै
पूजयित्वा जगन्नाथं सन्ततार महानदीम् । ओढ्देशाधिपेनाऽग्रे गच्छतादिष्टपद्धतिः
एकाग्रवनकं क्षेत्रमभियातो बलान्वितः ।

स गत्वा किञ्चिदध्वानमप्राप्य गन्धर्वहामिधाम् ॥ ८ ॥

नदीं वेगवतीं शीततोयामाक्रम्य वेगवान् । पूर्वाह्णपूजासमये कोटिलिङ्गेश्वरस्य वै ॥
चर्चरीशङ्काहालमृदङ्गमुरजध्वनिम् । व्यश्रुवानं महारण्यं दूराच्छुश्राव भूपतिः ॥
मन्यमानो भगवतो नीलाचलनिवासिनः । उवाच नारदमप्रीतो ध्वनिः कुत्र महामुने
निलाद्रिशिखरावासः प्राप्तः किं परमेश्वरः । यदर्चा समयेह्येष श्रूयते सङ्कुलध्वनिः ॥
उताऽहोप्यन्यदेवो वा निकटे वर्त्तते मुने । इति पृष्टस्तदा राज्ञा प्रोवाच मुनिपुङ्गवः
राजन्सुदुर्लभं क्षेत्रं गोपितं मुखैरिणा । न तत्रास्तीति भगवान्करंरपि ज्ञायते नृभिः
त्वं हि भाग्यवतां श्रेष्ठस्त्वद्भाग्यात्तेपुरोधसा । दृष्टः कथञ्चिद्भगवान्संयतेन्द्रियचर्मना
त्वं हि तादृशवलयुक्तः षडङ्गैर्नृपसत्तमः ॥ साहसेऽतिप्रवृत्तोऽसि संशयो मे महीपते
सम्बर्त्तते नीलगिरिर्योजने तु तृतीयके । इदन्त्वेकाग्रवनक्षेत्रं गौरीपतेविभोः ॥

द्वादशोऽध्यायः] * गौरीकृतं स्नेहगर्भपरुषवाक्यवर्णनम् *

२०९

नाऽतिदूरे महीपाल ! भीतः स शरणागतः ॥ १७ ॥

इन्द्रद्युम्न उवाच

कथं स भीतो गौरीशः कम्वा शरणमागतः ॥ १८ ॥

इदं हि त्रिपुरं घोरं शरणेकेन यः पुराः । अत्र मे विस्मयोजातः श्रोतुमिच्छामि दुर्लभम्
राक्षताभवभीतानां भवः परमपावनः । किमर्थं भयभीतोऽसौ कः समर्थोऽस्य वै जये

नारद उवाच

अत्र ते कथयिष्यामि पुरावृत्तममहीपते । उपयेमे पुरा गौरीं तपसा वशमागतः ॥
ब्रह्मचारी हिमगिरौ भगवान्नीललोहितः । उत्सृज्य ब्रह्मचर्यं तु सोऽनङ्गशरपीडितः
नया रेखे रुचिरया यौवनोन्मत्तया नृप ! तत्पितृविषये भोगान्बुभुजे देवकाङ्क्षितान्
कदाचिदथ निर्यातीस्ववासभवनात्सती । सामपूर्वं कुलस्त्रीभिर्मात्रोक्ता सस्मितं वचः
आर्ये महत्तपस्तप्तं वरार्थं गहने वने । निष्कुलो निर्गुणो वृद्धो वरः प्राप्तो वरानने ॥
दिवा रात्रि न त्यजसि सन्निधिं तादृशस्य वै ।

को गुणः कथ्यतां वत्से ! किम्वा पत्युः प्रसादजम् ॥ २६ ॥

भूषणाच्छादं प्राप्तं ममैव गृहवासिनी । चिरं तिष्ठसि भद्रे त्वं पितृभोगोपलालिता
त्रैलोक्ये यास्तु कन्या वै परिणीता पितृगृहात् ।

प्रयान्त्यलङ्कृता भर्त्रा भर्तृवेश्मनि शुश्रुम ॥ २८ ॥

अहं तु मानसी कन्यापितृणां पितृलोकतः । आगता तु महाभागे परिणीता हिमाद्रिणा
इत्थमुक्ता मया हास्यान् क्रोधाच्चललोचने । जामातुरग्रेनोवाच्यं सह विष्णुसमोमतः

नारद उवाच

मातुरित्थं वचः श्रुत्वा भर्तुं निन्दाप्रपीडिता । कोपप्रस्फुरदोष्ठासावाचनोच्चेमनागपि
प्रययावन्तिकं भर्तुं निहनुवानाऽम्बिकावचः । जगाद परुषं वाक्यं स्नेहगर्भमिताक्षरम्
स्वामिन्न साम्प्रतं चैतद्यद्वासः श्वशुरालये । क्षौद्रीयसामपि गुरोस्त्रैलोक्यस्य कथं नुते
तदावयोनाऽत्र योग्या वसतिर्मे प्रिया विभो !

न सन्ति किं ते वासाय योग्या वै भूमयः प्रभोः ॥ ३४ ॥

इत्युक्तः शिवया सोऽथ भगवान्वृषभध्वजः । तथा सार्द्धं वृषारूढोमध्यदेशंययौत्वरम् ।
विलङ्घ्य सर्वतीर्थानि प्रयागं पावनं महत् । पूर्वसागरगामिन्या गङ्गाया उत्तरे तटे
वाराणसीनाम पुरीं गौर्या वासाय निर्ममे । पञ्चक्रोशमितांरम्यांवरप्रासादशोभिताम् ।
अट्टालकशतैर्युक्तामसंख्योपवनैर्युताम् । नानातीर्थसमायुक्तां नानाजनसमाकुलाम् ॥
आज्ञया धूर्जटेः शुभ्रां निर्मितां विश्वकर्मणा । पावनैः शीतलैर्गङ्गातरङ्गैःक्षपितांहसाम् ।
तत्र मध्ये पुरे स्वर्णप्राकाराट्टालशोभिते । रत्नस्तम्भैः सुवदिते सर्वाशापरिपूरके ॥
तथा रेमे पशुपतिः श्रियेव मधुसूदनः । सा पुरी विश्वनाथेन कदाचिन्नैव मुच्यते ॥४१॥
अविमुक्तेतिसाख्यातानृणांमुक्तिप्रदायिनी । पुराऽऽसीन्मनुजधीशसेविताभवभीरुमि-
तत्रोपिता तदा गौरी तेन भर्त्रा स्वलङ्कृता । मातरं पितरञ्चापि न सस्मारमहीपते ।
एवं बहुयुगेऽतीते कैलासाद्रिं स जग्मिवान् ।

आत्मनः कोटिलिङ्गानि तत्र संस्थाप्य वै प्रभुः ॥ ४४ ॥

राजानःपालयामासुस्तांपुरींबहुशो नृप । तत्राऽऽसीत्काशिराजाख्यः पुरा द्वापरकेयुगे
शम्भुं सन्तोषयामास तपसोप्रेण वै प्रभुम् । जरासन्धपुरोगाणां राज्ञांजेतामच्युतम्
सङ्ग्रामे प्रभविष्यामीत्यभिसन्धाय पार्थिवः ।

प्रादात्तस्मै वरं सोऽपि पिनाकी पारितोषितः ॥ ४७ ॥

जेतासि कंसहन्तारं सङ्ग्रामे त्वमरिन्दम । तवार्थे प्रमथैः सार्द्धमहंयोत्स्येवृषेस्थितः
शम्भोरिति वरं लब्ध्वा प्रमत्तः स नराधिपः । शङ्खचक्रधरंसङ्ख्यैहरिमाहूतवीर्यवान्
अन्तर्यामी सभगवाञ्ज्ञात्वा वृत्तान्तमीदृशम् । चक्रंप्रस्थापयामासकाशिराजस्यसूदने
तदुग्रदर्शनं चक्रं सहस्रादित्यवर्चसम् । काशिराजशिरश्छित्त्वा तद्बलं तां पुरीं ततः
ददाह कुपितं राजन्विष्णोराशयवीर्यवित् । तद्दृष्ट्वा सुमहत्कर्म कुङ्कः पशुपतिस्तदा
गणैर्वृतो वृषारूढः पिनाकी तदुपाद्रवत् । ततः सुदर्शनं चक्रं दृष्ट्वा तं प्रथमं पुरः ॥५३॥
शम्भुः पाशुपतास्त्रं तच्चकारोत्पातसन्निभम् । पुराविष्णोर्वरंप्राप्तशम्भुनाभक्तितोषितात्

वलेनाऽऽप्याययिष्यामि तवाऽस्त्रं संस्मृतस्त्वया ।

मयि चेत्प्रतिकूलस्त्वं भविष्यति च निष्प्रभम् ॥ ५५ ॥

द्योरे पाशुपतेचाऽस्मिन्नस्त्रेचविफलीकृते । वाराणस्यांचदध्यायांभयत्रस्तोवृषध्वजः
तुष्टाव जगतामादिमनादिं पुरुषोत्तमम् ॥ ५७ ॥

महादेव उवाच

नारायण! परं धाम ! परमात्मनः परात्पर ! । सच्चिदानन्दविभव ! निरञ्जन नमोऽस्तु ते ॥
जगत्कारणसृष्ट्यादिकर्मकृद्गुणभेदतः । मायया निजया गुप्त स्वप्रकाश नमोऽस्तु ते
नाऽन्तर्बहिर्बहिश्चाऽन्तर्दूरस्थो निकटाश्रयः ।
गुरुर्लघुः स्थिरोऽणीयान्स्थवीयांश्च नमोस्तु ते ॥ ६० ॥

कोट्यश्चतुरास्यस्य पलाङ्गं मम चाऽनुल ! । यदपाङ्गविलासोत्थंतस्मैकालात्मने नमः
एकैकरोमाकलितब्रह्माण्डगणसम्भृतम् । मानातीतं वपुर्यस्य तस्मै विश्वात्मने नमः
स्वकालपरिमाणेन वेधसः प्रलयोद्भवौ । मन्वन्तरादिघटनाकलनाय नमोऽस्तु ते ॥
सृष्टोऽहं तमसानाथ त्वत्प्रभावानभिज्ञकः । तत्क्षमस्वाऽपराधं मेत्राहिमांशरणागतम्
स्तुतिमित्थं प्रकुर्वाणे तस्मिन्निपुरदाहिनि । चक्ररूपंपरित्यज्यआविगासीदधोक्षजः
प्रसन्नवदनः श्रीमाञ्छङ्खचक्रगदाधरः । ताक्ष्यपद्मासनगतो वनमालाविभूषणः ॥ ६६ ॥
हारकुण्डलकेयूरमुकुटादिभिरुज्ज्वलः । वामोत्सङ्गतांलक्ष्मींसत्यांदक्षिणपार्श्वगाम्
विभ्राणःकृष्णजीमूतकान्तदेहंकृपांम्बुधिः । क्रोधाविष्टइवोवाचविभ्यन्तंगिरिजापतिम्
श्रीभगवानुवाच

कालेनैतावताशम्भो ! दुर्बुद्धिः कथमागता । हेतोर्नृपतिकीटस्यमयायोद्धुमुपस्थितः
कति वा मत्प्रभावास्ते नो ज्ञाता धूर्जटे ! त्वया । सत्यं पाशुपतं तेऽस्त्रं दुर्जयंससुरासुरैः
मत्कोधरूपं तच्चक्रं त्वामपि क्षमते न यत् । मामवज्ञाय जगति भ्रमति त्वामृतेहि कः
तपोभिर्बहुभिःपूर्वं मच्छरीरतयोजितः । साम्प्रतं चेच्चिरं रन्तुं गौर्यासार्द्धमिहेच्छसि
पुरीं वाराणसीं चेमां यदीच्छसि चिरस्थिताम् ।

मन्नाम्ना भुवि विख्यातं क्षेत्रं श्रीपुरुषोत्तमम् ॥ ७३ ॥

दक्षिणस्योदध्रेस्तीरे नीलाचलविभूषितम् । दशयोजनविस्तीर्णं यावद्विरजमण्डलम्
कमशः पावनं क्षेत्रं यावच्चित्रोत्पला नदी । ततः प्रभृति यो देशो यावत्स्यादक्षिणार्णवः

पदात्पदाच्छ्रेष्ठतमो नीलाद्रिरपवर्गदः । चतुर्देहस्थितोऽहं वै यत्र नीलमणीमयः ॥
तस्योत्तरस्यां विख्यातं वनमेकाग्रकाङ्क्षतम् । पार्वत्या तत्र निवसनिर्भयस्त्रिपुरान्तक
सृजता सर्वलोकानां मन्निदेशात्स्वयम्भुवा ।

तत्राऽपि कोटिलिङ्गानां राजा त्वमभिषेक्ष्यसे ॥ ७८ ॥

सर्वतीर्थमयं चेदं तीर्थं यन्मणिकर्णिकम् । इहाऽहङ्कारमुत्सृज्य ब्रज त्वं सपरिच्छदः
नारद उवाच

इत्युक्तो वासुदेवेन त्र्यम्बको नतकन्धरः । कृताञ्जलिपुटो भूत्वा प्रोवाच मधुसूदनम् ॥

महादेव उवाच

देवदेव! जगन्नाथ! प्रणतार्तिहर! प्रभो ! त्वदाऽऽज्ञापालनं श्रेयः कारणं मे जगत्पते! ॥
यत्तु मूढतया देव! अवलेपः कृतो मया । तवैवाऽनुग्रहस्तत्र प्रभो! चाञ्चल्यकारणम् ॥
यदादिशसि देवेश प्रयाणं पुरुषोत्तमम् । तन्मूर्ध्नि कृत्वायास्यामिक्षेत्रं मुक्तिप्रदं शिवम्
अभिसन्धिं कुरुष्वऽद्य ममानुग्रहकारणम् । पुरुषोत्तमं मम क्षेत्रं त्वमेव परिपालय ॥
यथा पुनर्नेदृशं तद्विनाशमुपयास्यति । इत्थमेतत्पुरा क्षेत्रं महादेवेन निर्मितम् ॥ ८५ ॥
बलध्रीसहितं देवमर्चयन्पुरुषोत्तमम् । अत्र साक्षादुमाकान्तः स्थापितः परमेष्ठिना ॥
वयंतत्र ब्रजिष्यामोद्रक्ष्यामः पुरनाशनम् । सुद्रुढान्तस्तमःस्तोमभास्वतंगिरिजापतिम्
यदेतच्छास्त्रमवन्तं क्षेत्रं तमसो नाशनं परम् । रजःप्रक्षालनं श्रेयः ख्यातं विरजमण्डलम्
सत्त्वोद्विक्ततया ख्यातं मुक्तिदं पुरुषोत्तमम् ।

यावन्त्यन्यानि क्षेत्राणि मुक्तिदानि श्रुतानि ते ॥ ८६ ॥

तानि सर्वाणि राजेन्द्र! ददते मुक्तिमत्र वै । एतत्क्षेत्रं महाराज! दुष्कृताविलचेतसाम्
न विश्वासपथं याति रहस्यं चक्रपाणिनः ॥ ८७ ॥

जैमिनिस्त्वाच

नारदस्य वचः श्रुत्वा प्रहृष्टहृदयो नृपः । उवाच मुनिशार्दूलं विस्मयोत्फुल्ललोचनः ॥

साधु मे कथितं ब्रह्मक्षेत्रं परमपावनम् ॥ ८८ ॥

यत्रोमापतिरास्तेऽसौ पालकः पुरुषोत्तमः । अवश्यं तत्र गच्छामः पन्थायद्यपि वक्रभूः

द्वादशोऽध्यायः] * कोटिलिङ्गेशेनेन्द्रयन्मप्रतिवचनम् *

उद्दिष्टेष्टपरिप्राप्तौ यदिदं कारणं महत् ॥ ८९ ॥

जैमिनिस्त्वाच

ततस्तौ मुनिभूपालौ मध्याह्नसमये द्विजाः । प्रापतुः सबलौ क्षेत्रमेकाग्रवनसञ्ज्ञकम्
विन्दुतीर्थे नृपः स्नात्वातीरस्थं पुरुषोत्तमम् । सम्पूज्यविधिवद्वातः कोटीश्वरमहालयम्
तद्गारि सम्यगाचान्तस्तत्प्रीत्यै सुबहूनि सः । गजाश्वधनरत्नानि वस्त्रालङ्कृणानि च
द्विजेभ्यः प्रददौ राजा सात्त्विकं धर्ममास्थितः । लिङ्गं त्रिभुवनेशतं महात्मानेन पूजयन्
अतुलां प्रीतिमालेभे विष्णोरद्वैतदर्शनः ।

स्तुत्वा प्रणम्य भक्त्याऽसौ वीणया चोपगाय्य च ॥ ९० ॥

कृताञ्जलिपुटो देवप्रसादनकृतोद्यमः । अनन्यमनसा तस्थौ चिन्तयन् नृपभध्वजम् ॥
ततः प्रसन्नो भगवांस्त्र्यम्बकः परमेश्वरः । साक्षान् नृपमुवाचेदं स्पष्टाक्षरपदं द्विजाः ॥

कोटिलिङ्गेश उवाच

इन्द्रद्युम्न! महाराज! वैष्णवस्त्वाद्विशो भुवि ।

दुर्लभः खलु ते वाञ्छा चिरात्सम्यग्भविष्यति ॥ ९०१ ॥

इत्युक्त्वाऽन्तर्दधे शम्भुः पश्यतस्तु महीक्षितः । नारदं पुनराहेदं यदादिष्टं स्वयम्भुवा
नत्कल्पय महाभाग वाजिमेधपुरःसरम् । विष्णोः कलेवरे तस्मिन्क्षेत्रे श्रीपुरुषोत्तमे
अन्तर्वेदी महापुण्या विष्णोर्हृदयसन्निभा ।

तस्याः संरक्षणायाऽहं स्थापितो विष्णुनाऽष्टधा ॥ ९०४ ॥

शङ्खकृतेरग्रभागे नीलकण्ठोऽहमास्थितः । दुर्गया सह विप्रेन्द्र ! तत्रेभं भूपति नय ॥
अन्तर्हितः खल्विदानीं नीलरत्नतनुर्द्विजैः । तत्र श्रीनरसिंहस्य क्षेत्रं कुरु मदाज्ञया ॥
तत्र नः सन्निधौ वाजिमेधेन यजतामयम् । सहस्रेण नृपश्रेष्ठः तदन्ते तरुमद्भुतम् ॥
दर्शयेनं द्विजश्रेष्ठ ब्रह्मरूपमकलमश्रुम् । चतस्रः प्रतिमास्तेन विश्वकर्मा घटिष्यति ॥
तासां प्रतिष्ठितौ ब्रह्मास्वयमेवागमिष्यति । यथायं क्षीणपापः स्याद्वाजिमेधैर्यजन्हर्मि
निष्ठत्वद्दसहस्रं वै तदन्ते लोकयिष्यति । समस्तजगदाधारं सर्वकल्मषनाशनम्
दारवीं तनुमास्थाय दर्शनादपवर्गदम् । न तस्य चरितं वेत्ति ब्रह्माऽहं त्वं च नारद! ॥

आज्ञानुष्ठानतो भक्त्या प्रसीदति स केवलम् । नारदोऽपिमहादेवंप्रणिपत्यजगद्गुरुम्

उवाच प्राञ्जलिभूत्वा यदादिष्टं त्वया विभो ॥ ११२ ॥

पितामहोऽपि मामित्थं निर्दिदेशाऽस्य कल्पनम् ।

पितामहश्च त्वं नाथ नो भिन्नो परमात्मनः ॥ ११३ ॥

नृपतेरस्य भाग्यद्विरीदृशी यत्कृते विभो ॥ अगोचरोऽसौ मनसस्त्रयाणामप्यनुग्रहः

यत्प्रसङ्गेन तरणं भवाब्धेरपि दुष्कृताम् । अचिन्त्यमहिमा ह्येव भगवान्भूतभावनः ॥

न बुद्धिगोचरे भक्तिर्यावत्या प्रीयते ह्यसौ । चिरंयतन्तस्तिष्ठन्तिवेदानुवचनादिभिः

क्षुद्रोऽपि लभते मुक्तिमनायासेन कर्मणा ॥ ११६ ॥

गव्योपजीव्या गोप्यस्तुवनचारगृहोपिताः । आरण्यजीवनाःप्रापुर्मुक्तिकामोपभोगतः

द्रुहभिरन्तरं प्राप शिशुपालः सभान्तरे । व्याधोहृदयमाविध्य गतिं प्रापसुदुर्लभाम्

वस्त्राकर्षं गृहं नीत्वा कुब्जैर्न बुभुजे पुरा । यं ध्यानलयमापन्ना लभन्ते न सुरस्त्रियः

चाण्डालायददौ मुक्तिदूरस्थायापिनोपुनः । आसन्नायाऽतिभक्तायश्रोत्रियायपुराविभुः

मायाभिर्वञ्चयेत्त्वां हि पितामहमपि प्रभुः । तिष्ठन्ति दुःखबहुलास्तपोभिर्देहवन्धनाः

गौतमाद्या ब्रह्मचर्यनिष्ठाः कल्पान्तवासिनः ।

ईदृक्तादृक्परिच्छेदं गोचरं नाऽस्य चेष्टितम् ॥ १२२ ॥

व्यवसायेन बहुना कालेन महता तथा । निर्णेतुं शक्यते नाऽन्य चरितं वा सुमेश्वरः

उपाया बहवः सन्ति ये शास्त्रपरिनिष्ठिताः । विदुषां मोचनायेह बहुशस्तेर्यजन्ति वं

सर्वेषामुत्तमोपायोवसतिः पुरुषोत्तमे । याऽवश्यं स्वामिसायुज्यंप्रापयेत्सुसखा यथा

तदेनं मायिनं प्राप्तमुपायो नान्तरीयकः । स्वयं निधाय हरिणा यत्र वासः सुरक्षितः

इन्द्रद्युम्नप्रसङ्गेन जायते सार्वलौकिकः । तदाज्ञापय देवेश गृहीत्वैनं वलान्वितम् ॥

उपत्यकायां संस्थाप्य दीक्षयित्वा महाकतौ ।

आगमिष्यामि पादाब्जसमीपं ते वृषध्वज ॥ १२८ ॥

जैमिनिरुवाच

तथेत्युक्त्वा महादेवः क्षणान्तर्दधे मुनेः । सोऽपि राज्ञो रथेतिष्ठन्प्रययौक्षेत्रमुत्तमम्

द्वितीयेऽह्निकपोतेशस्थलीमासेदिवान्मृगः । दैर्घ्यायामसमायुक्तां जलाशयदुमाकुलाम्

विल्वेशः पूर्वसीमायां समुद्रतटमास्थितः ।

सेनानिवेशयोग्यां तां मन्त्रिणा सन्निवेदिताम् ॥ १३१ ॥

यथायोग्यं यथास्थानं स्थापयित्वा नृपोत्तमः । विल्वेश्वरकपोतेशंनमस्कृत्यप्रपूज्यच

रथमास्थाय मतिमान्सहितो ब्रह्मसूनुना । मनसा वचसाविष्णुं नीलाचलनिवासिनम्

चिन्तयन्कीर्तयन्विप्रा जगाम सन्निधिं हरेः ॥ १३२ ॥

इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णव-

खण्डान्तर्गतोत्कलखण्डे पुरुषोत्तमक्षेत्रमाहात्म्ये जैमिनिरुपनिषद्भागे

विल्वेश्वरकपोतेश्वरगमनवर्णनं नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

त्रयोदशोऽध्यायः

कपोतेशविल्वेशयोर्माहात्म्यवर्णनम्

मुनय ऊचुः

कपोतेशस्थलीचाऽपि कथं ख्याता महामुने ॥ को वाकपोतःकश्चेशतन्नोवक्तुर्महसि

जैमिनिरुवाच

पुराकुशस्थलीसावैअसेव्यासवर्जन्तुभिः । तीक्ष्णधारैःकुशाग्रैस्तुपस्तिःकण्टकैश्चिता

निस्तर्हर्निर्जलाधारा पिशाचवसतिर्यथा । यदा पूर्वं भगवतो नाऽन्योदेवोऽपिपूज्यते

पूज्यः स्यामहमप्येवं स्पृधांऽऽसीद् धूर्जटेस्तदा ।

चिन्तयन्निति तस्यैव विष्णोर्भक्तौ मनोऽदधत् ॥ ४ ॥

सर्वनिर्विषये देशे स्थित्वाऽहंनिष्पस्त्रिहः । सुमहत्तपआस्थायतोषयिष्यामितंहरिम्

किं वदेयं रमेशाय का स्तुतिःशारदापतेः । सर्वब्रह्माण्डनाथस्यकिंवान्यन्तुष्टिकारकम्

तस्मान्न बाह्यं वस्त्वन्यदुपयोगायतस्य वै । अन्तर्यागंसमास्थायनिर्वर्लीकेनचेतसा

भक्तेभ्य आत्मप्रदं चराचरगुरुं हरिम् । आराध्ययिष्ये सर्वेषांपूज्यः स्यात्तत्प्रसादतः
तत इत्यभिसन्धायययौ पुण्यांकुशस्थलीम् । समीपेनीलगोत्रस्यसर्वद्वन्द्वविवर्जितः
ततस्तेपे तपस्तीव्रं वायुभक्षो महेश्वरः । कपोत इव सूक्ष्मोऽभूदष्टमूर्तिरपि प्रभुः ॥
ततः प्रसन्नो भगवानैश्वर्यं प्रददौ तदा । येनात्मतुल्यः सञ्जातः पूजासम्माननादिषु ॥
तपःप्रभावात्तस्यासीत्स्थलीवृन्दावनोपमा । सरस्तडागसरसीनदीभिः शोभितान्तरा
नानाद्रुमैर्लताभिश्च सर्वतुफलपुष्पकैः । मधुमत्तद्विरेफाणां भङ्गारैर्मुखाशया ॥ १३ ॥
नानापक्षिगणाकीर्णा सर्वजन्तुसुखाश्रया । कपोतसदृशो जातो यतः सतपसाशिवः
मुरारेराज्ञया सोऽत्र कपोतेश्वरतागतः । तदाज्ञयाऽत्रवसति मृडान्या व्यम्बकः सदा
येऽर्चयन्ति कपोतेशं स्तुवन्तिप्रणमन्ति वा । निर्भूतकल्मपास्तेवैप्रयान्तिपुरुषोत्तमम्
अतः परं प्रवक्ष्यामि बिल्वेशमहिमां द्विजाः ॥

पातालवासिनः पूर्वं दैत्या भित्त्वा महीतलम् ॥ १७ ॥

उपद्रवन्ति भूर्लोकं भक्षयन्ति जनांस्तथा । भारवतरणार्थाय देवकीगर्भसम्भवः ॥
पालयामास पृथिवीं यदा स भगवान्प्रभुः । यादवैः पाण्डवैः सार्द्धं तदा तत्स्थानमागतः
तीर्थराजस्य सलिले स्नात्वा तं नीलमाधवम् । दूरात्प्रणम्य मनसा दैत्यद्वारमुपागतः
दृष्ट्वा तद्विवरं श्रोमप्रवेश्यं तु मानवैः । भ्रान्त्यासंमोहयँल्लोकान्प्रथयञ्छिवपूज्यताम्
बैल्वं फलं समादाय तत्राऽऽवाह्यत्रिलोचनम् । पूजयित्वापुरारतिं तुष्टावाऽसुरसुदनः

श्रीभगवानुवाच

नमस्तेत्रिगुणातीत! गुणत्रयविभागकृत् ॥ त्रयीमय! त्रयातीत! त्रिकालज्ञानिने नमः
शशिसूर्याऽग्निनेत्राय ब्रह्मण्याय वरात्मने । अष्टैश्वर्यनिधानाय तुभ्यमष्टात्मने नमः ॥
यस्य रूपं तमःपारे तमोनाशनमव्ययम् । अज्ञानानां तमश्छिन्नं तस्मै वितमसे नमः ॥
एवंस्वमाऽऽत्मनात्मानंस्तुत्वा स भगवान्प्रभुः । तस्यप्रसादाद्विवरं सुप्रवेशमपश्यत्
तेन मार्गेण पातालसंसैन्योऽभ्यगमत्प्रभुः । हत्वा तत्रबलोद्ग्रान्दैत्यान्भारावतारणः
पुनरागम्य तत्रैवस्थित्वासवृषभध्वजम् । सम्पूज्यभगवान्द्वाररोधायस्थापयञ्छिवम्
इदमाह महाबुद्धिर्भक्तिवश्यो गदाधरः । धूर्जटे! तिष्ठ प्रासादेरुन्वानोऽसुरनिर्गमम् ॥

त्वदन्यः कः क्षमः शम्भो कर्बूरवलनाशने । स्थापयित्वा महादेवं ततोद्वारावतींययौ
ततः प्रभृति बिल्वेशः पृथिव्यां ख्यातिमागतः ।
पूर्वविधिः स बिल्वेशः क्षेत्रराजस्य भो द्विजाः ॥ ३१ ॥
तं दृष्ट्वा पापहन्तारं मृडानीपतिमव्ययम् । सर्वान्कामानवाप्नोति विपत्तिदुस्तरांजयेत्
कपोतबिल्वेश्वरयोर्माहात्म्यंकथितं तु वः । अतःपरंभोमुनयः किमन्यच्छ्रोतुमिच्छथ
इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णव-
खण्डान्तर्गतोत्कलखण्डेपुरुषोत्तमक्षेत्रमाहात्म्ये जैमिनऋषिसम्वादे
कपोतेशबिल्वेशयोर्माहात्म्यवर्णनं नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

चतुर्दशोऽध्यायः

विद्यापतिना साकंनारदपार्थिवयोर्गमनवर्णनम्

मुनय ऊचुः

स्थमारुह्य तौ यातौ यदा नारदपार्थिवौ । क यातौ चक्रतुः किं वा तन्नो वदमहामुने
जैमिनिस्त्वाच

सार्द्धं च विद्यापतिना पुरोहितकनीयसा । क्षेत्रान्ते नीलकण्ठस्य समीपमुपजग्मतुः
दुर्निमित्तमभून्मार्गे व्रजतोऽस्यमहीक्षितः । वामाक्षिभुजयोःस्पन्दःस्फुरणंचमुहुर्मुहुः
तद्दृष्ट्वा नृपशार्दूलोविषादमुपसेदिवान् । पप्रच्छ कारणं चाऽस्यसर्वज्ञाननिधिमुनिम्
अव्याहतं मे साम्राज्यं प्राप्तं क्षेत्रोत्तमं त्विदम् । दर्शनार्थमाधवस्ययात्रेयं तु शुभावहा
अकार्यं मे भवेदद्य किं मुने ब्रूहि तत्त्वतः । स्पन्दतेवामनेत्रंतुस्फुरते च भुजोऽसकृत्
तच्छ्रुत्वा नारदः प्राह भावि कार्यं च सूचयन् । श्रावयन्कुशलं वाक्यंयदुक्तंपद्मथोनिना

नारद उवाच

मा भूद्विषादस्ते भूप सविघ्नं प्रायशः शुभम् । विघ्नान्ते चशुभंपुंसांपुनर्भाग्यवतानृप

सत्यं त्वं सार्वभौमोऽसि क्षेत्रं विष्णोर्वपुस्त्वदम् ।

यात्रा तेऽत्र यदर्थेयं सोऽन्तर्द्धानमुपागमत् ॥ ६ ॥

एष विद्यापतिर्विप्रोदिनेयस्मिन्दर्शतम् । सायंकालेततोऽन्येद्युः स्वर्णवालुक्यावृतः
ययौ पातालनिलयं मर्त्यलोके सुदुर्लभः ॥ १० ॥

जैमिनिरुवाच

तच्छ्रुत्वा घोरवचनं वज्रपातसमं नृपः । पपात धरणीपृष्ठे निःसञ्ज्ञः स द्विजोत्तमाः
तं तथा पतितं दृष्ट्वा पुरोहितपुरोगमाः । स्निग्धाःसखायः सर्वे ते हाहाकारमुपाद्रवन्
कर्पूरशीतलंवारि मुखे सिक्त्वा पुनःपुनः । चक्षुःशूलकर्पूरैः सर्वाङ्गं लिलिपुश्च ते ॥
चामरैस्तालवृन्तैश्चवीजयामासुराशुतम् । नारदोऽपिचसम्भ्रान्तोऽधार्यन्योगधारणम्
प्राणानरक्षन्पतेर्जानंस्तत्र शुभायतिम् । सोऽपिराजा चिरात्संज्ञां लेभेयत्नैरनुत्तमैः
उत्थायपादयोर्विप्रा नारदस्याऽपतत्पुनः । किमकार्यं मुने! पापं कस्मिञ्जन्मान्तरेदृढम्
यस्यपाकदशायास्वैदुःखमासीत्सुदारुणम् । कर्मणामनसावाचानो द्विजानां गवामपि

अपराधः कृतः कश्चित्स्वप्नेऽपि मुनिपुङ्गव ॥ १७ ॥

नित्यं नैमित्तिकं काम्यं कर्म यत्परिकीर्तितम् ।

राज्ञस्तन्मुनिशार्दूल! न त्यक्तं वै मया कश्चित् ॥ १८ ॥

देवतातिथिभृत्यानां पितॄणां च महामुने । तथाश्रितानां वन्द्यानां नापमानःकृतोमया
पञ्चाशदपराधा ये विष्णोर्वैष्णवपुङ्गव! । त्यक्ताः प्रयत्नात्ते सर्वे क्रुद्धा इव महोरगाः
किं भाग्यं चरितं नेन पुरोहितकनीयसा । यच्चर्म चक्षुषा दृष्टो भगवाञ्जीलमाधवः ॥
किमर्थं राज्यविभ्रंशो जानतेय त्वयाकृतः । यात्रासमय एवैतत्कथं वा न प्रकीर्तितम्
किमर्थंस्वाश्रोत्रियाणांस्थानभ्रंशोमयाकृतः । कथमेतैःपरित्यक्ताश्चिरात्संस्कृतभूमयः
आवंशभूतेवृत्तिर्याप्रजाभिःपरिपालिता । मदर्थं सा परित्यक्ताजीविष्यन्तिकथंनुताः

प्राणान्न धारयिष्यामि न द्रक्ष्यामि यदा हरिम् ।

एष मे निश्चयो ब्रह्मन्मयि नष्टे कुतः प्रजाः ॥ २५ ॥

मुने सदासकरुणस्त्वंमांशास्तिशुभाशुभम् । साम्प्रतंमत्सुतंनीत्वामालवेष्वाभिषेचय

स पालयतु न्यायेन न शोचन्तु इमाःप्रजाः । राजानो ये समायातास्तेसर्वमग्निदेशतः
मत्सूतोर्मालवेशस्यप्रयान्तुवचने स्थिताः । प्रायोपवेशविधिना चिन्तयन्नीलमाधवम्
आयुः शेषं करिष्यामि सफलं क्षेत्रसंस्थितः ॥ २६ ॥

जैमिनिरुवाच

विलपन्तमिन्द्रद्युम्नं राजानं ब्रह्मणः सुतः । उत्थाप्य प्रश्रयगिरासान्त्वयन्निदमब्रवीत्

नारद उवाच

राजन्पण्डितमूर्द्धन्यो वैष्णवो धैर्यसागरः । श्रेयः सविधनंसततं कथं वा नाऽवधारयेः
इदं तु परमं श्रेयः पुंसो जन्मशतार्जितम् । शरीरधारिणं पश्येच्चर्मचक्षुर्गदाधरम् ॥
निरङ्कुशा हरेर्लीला केनवाप्यवधार्यते । जीवन्मुक्तोऽप्यहं राजंस्तल्लीलां नाऽतिवर्तये
कियता वञ्चितो नाऽहं दृढभक्तोऽन्तिकस्थितः ।

दुरत्यया तस्य माया बहुजन्मशतैरपि ॥ ३४ ॥

अनन्ता तस्यमायेयं दुर्ज्ञेयापन्नयोनिना । नाभिपद्मास्थितेनाऽपि नित्यञ्चस्तुतिशालिना
स्वभाव एव कथितस्तस्यमायाचिनो नृप । विशेषं कथयाम्येवं त्वन्तु भाग्यवताम्बरः
तिस्रोऽपि मूर्तयस्तस्य त्वदनुग्रहबुद्धयः । चराचराणांस्तथायः साक्षाल्लोकपितामहः

मामुवाच व्रजाऽऽशु त्वमिन्द्रद्युम्नस्य चाऽन्तिकम् ॥ ३७ ॥

नीलाचलभ्रयात्येष दिदृक्षुर्नीलमाधवम् । अन्तर्द्धानं गतो ह्येष धमेन प्रार्थितो विभुः
न तत्र शोकः कर्तव्यः शक्यतेतत्र नान्यथा । वाच्यो मद्वचनाद्राजापञ्चमीममसन्ततिः
नक्तुने परमात्मानं प्रसाद्य पुरुषोत्तमम् । श्वेतद्वीपाद्ययिष्यामि सहस्रान्ते महाकृतोः
इन्द्रद्युम्नः स इदानीं क्षेत्रे श्रीपुरुषोत्तमे । अश्वमेधसहस्रैस्तु यजन्विष्णुं स तिष्ठतु
तदन्ते दारवतनुं विष्णुं द्रक्ष्यतिचक्षुषा । सोऽवतारो हरेः ख्यातितस्यद्वारागमिष्यति

तदा तु तनवो विष्णोः प्रतिष्ठाप्या मया ध्रुवम् ।

पुरा स्म मणिमूर्तिस्तु चतुर्द्धाऽवस्थितो हरिः ॥ ४३ ॥

दृष्ट्वा पुरोधसा तस्य साक्षादग्रे निवेदितः । दिव्यदारुवपुर्भूयश्चतुर्द्धाऽवतरिष्यति ॥
तन्मान्माव्यथराजेन्द्रवाञ्छानिसकलाध्रुवम् । भविष्यतिनसन्देहोनिर्व्यलीकोवसेहवै

जैमिनिरुवाच

सान्त्वयित्वा निनायेत्थं राजानं नारदस्तदा । विश्वासपदवीं विप्राःपुनर्वाक्यमुवाचह

नारद उवाच

शङ्खाकृतेः क्षेत्रवरस्य चाऽग्रे यो नीलकण्ठः खलु दुर्गयाऽऽस्ते ।

यामो वयं तत्र च वाजिमेषक्रतूपयोग्या सुसमा स्थली सा ॥ ४७ ॥

तस्यां विनिर्माय सहस्रवर्षस्थिरां सुशालां हयमेषनाय ।

नीलाद्रिवासस्य नृसिहमूर्तिं दृष्ट्वा कृतार्थं विरचय्य जन्म ॥ ४८ ॥

तस्यैव मूर्तिं प्रतियातनान्ते नित्याऽर्चनीयां तव पूजनीयाम् ।

प्रत्यक्प्रतिष्ठाप्य समस्तविघ्नविनाशहेतोः फलवृंहणाय ॥ ४९ ॥

आरप्स्यामः क्रतुवरं मुनिवर्यैर्यथोचितम् । विलम्बोऽत्र न हि श्रेयानितिपैतामहम्बुधः

इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डा-

न्तर्गतोत्कलखण्डे पुरुषोत्तमक्षेत्रमाहात्म्ये जैमिनिऋषिसम्वादे

शोकान्तं स्येन्द्रद्युम्नस्य नारदकृतं कंसान्वनं नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

पञ्चदशोऽध्यायः

भगवतः पुनराविर्भावशंसिनभोवाण्या राज्ञः प्रसादवर्णनम्

जैमिनिरुवाच

ततस्ते प्रस्थिता विप्रा नीलकण्ठान्तिकमुदा । प्रपूज्यतं महादेवं श्रीदुर्गाप्रणिपत्य च
विमुच्य स्यन्दनवरं पादचाराः सहानुगाः । आरोढुं नीलभूमिघ्नं प्रयाताः संयतेन्द्रिया
नानाद्रुमलताकीर्णं नागापक्षिगणकुलम् । शिलाविषमसंरोधममितं परिवेषकम् ॥
भ्रमद्भ्रमरसम्भूतभ्रमकृद्गण्डशैलकम् । दक्षिणाम्भोधिकल्लोलजलावृतनितम्बकम् ॥
अप्रतर्क्य सदा मर्त्यैर्दुःप्रवेश्यं महोरगैः । मत्तमात्तङ्गकघटा वृंहितैर्भीषणान्तरम् ॥

श्रवणैश्चिरसम्वासैः शस्त्राघातमवेदिभिः । निर्भयैः परितः कीर्णं मृगयूथैरनेकशः ॥

प्रवेष्टुकामा न प्रापुर्द्यदा ते मार्गमन्तरम् ।

तदा नारदसंसर्गाद्विदित्वा तु गिरेः शिरः ॥ १ ॥

आसेदुयत्र वसति कृष्णागुरुतरोरधः । सर्वापद्वयसंहर्ता दिव्यसिंहवपुर्विभुः ॥ ८ ॥

यं दृष्ट्वा ब्रह्महत्याया लीयन्ते कोट्यो नृणाम् । व्यात्तास्यं भीमदशनमापि झलसटाकुलम्

उग्रं त्रिनेत्रं दैत्यस्य स्वोरावुत्तानशायिनः । वक्षःस्थलं दारयन्तं नखरैर्वज्रदारुणैः ॥

अरुणाभं लसजिह्वं सादृहासमुखं विभुम् । शङ्खचक्रलसद्बाहुं किरीटमुकुटोज्ज्वलम्

नेत्रोच्छलद्बद्धिकणसन्त्रासितदिगन्तरम् । प्रचण्डाघातभूम्यन्तप्रविष्टपदपङ्कजम् ॥

तमादिमूर्तिं ते दृष्ट्वा नारदाऽग्रे तदा हरिम् । निर्भया ददृशुर्दूरात् प्रणेमुर्विगतज्वराः ॥ १३ ॥

इन्द्रद्युम्नोऽपि तं दृष्ट्वा । रक्षोक्तौ विशस्वसे । भाविकार्ये प्रत्ययवानिदमाहमहामुनिम्

महर्षे ! कृतकृत्योऽस्मि त्वं हि ज्ञाननिधिः परम् ।

दुराराध्यो नृसिंहोऽयं दर्शनेऽपि भयावहः ॥ १५ ॥

भवादृशैः सुसेव्योऽयं मादृशैर्दूरतोऽपि सः । दर्शनात्कृतकृत्योऽस्मि संलीनाशेषपातकः

त्वत्सन्निधानादेवाऽत्र तिष्ठामो निर्भया मुने । अत्युग्रमूर्तिर्भगवान्स्वलपवीर्यैर्नरैः कथम्

आराध्यते दैत्यराजं त्रिलोकेशं विदारयन् । यस्य नीलमयी मूर्तिः कृपासिन्धोः स्थिता तु व

कस्मिन्स्थले मुनिश्रेष्ठ दर्शनाद्या विमुक्तिदा । तन्मे दर्शय विप्रेन्द्रयन्मे मुक्तिप्रदमतम्

इत्युक्तो नारदस्तस्मै दर्शयामास पावनम् । स्थानं यत्र स्थितो देवः स्वर्णसैकतसम्भृतः

पश्यन्तं योजनायामं योजनद्वयमुच्छ्रितम् । कल्पान्तस्थायिनं भूपन्यग्रोऽयं मुक्तिदं नृणाम्

छायायां क्रमणाद्यस्य मुच्यते पापकञ्चुकात् ।

अस्य मूले नरः प्राणास्त्यजन्मुक्तिमवाप्नुयात् ॥ २२ ॥

न्यग्रोऽथ रूपं दृष्ट्वाऽपि नारायणमकलमपम् । निष्पापो जायते मर्त्यः किमुतं पूजयंस्तु वन

अस्य मूलात्प्रतीच्यां हि नृसिंहस्योत्तरे नृप ! । अतिष्ठन्माधवो यत्र चतुर्मूर्तिधरो विभुः

अनुग्रहातुं त्वामेव पुनरत्रोद्भवविष्यति । श्वेतद्वीपे यथा विष्णुर्भोगभूमौ निजालयः

जम्बूद्वीपे कर्मभूमौ निजं स्थानमिदं स्मृतम् ।

स्वस्यैवाऽतिरहस्यत्वाच्च प्रकाशोऽस्य सम्मतः ॥ २६ ॥

मोक्षाधिकारी जानातिस्थलमेतन्महीपते । अविश्वासपदं नृणां दुष्कृताहिविशेषतः

अत्र याऽन्या प्रतिकृतिः पौरैर्विष्णोः प्रतिष्ठिता ।

साऽपि मुक्तिप्रदा भूप ! किं पुनः सा स्वयम्भुवा ॥ २८ ॥

अन्तर्द्धानतिरोधाने सनिमित्ते जगत्प्रभोः । अनुग्रहार्थं सा नृणां जायते च युगेयुगे
नानावतारैर्भगवात्मस्य कृमादिकैर्नृप । निमित्तनाशे च तिरोदधाति परमेश्वरः
निनिमित्तं स्थितो नित्यमिहकारुण्यसागरः । श्वेतद्वीपाद्यथाविष्णुरस्य त्राऽवतरेत्प्रभुः

अत्र स्थितोऽपि स द्वारकाकाञ्चीपुष्करादिषु ।

प्रकाशं याति कृपया तरुमूलप्ररोहवत् ॥ ३२ ॥

नानातीर्थेषु देशेषु क्षेत्रेष्वायतनेषु च । अंशावतारास्तस्यैव मा भूते संशयो नृप !
क्षणं न त्यजतीति शानः क्षेत्रं क्षेत्रमिव स्वकम् । त्वदुपज्ञस्तु भूपाल ! प्रकाशोऽन्यो भविष्यति
इति संदर्शितं स्थानं नारदेन महात्मना । साष्टाङ्गपातं भूमौ तदिन्द्रद्युम्नो ननाम ह

मन्वानस्तु स्थितं देवं प्रकाशमिव तुष्टुवे ॥ ३६ ॥

इन्द्रद्युम्न उवाच

देवदेव जगन्नाथ ! प्रणतार्तिविनाशन ! । त्राहि मां पुण्डरीकाक्ष ! पतितं भवसागरे
त्वमेक एव दुःखौघध्वंसकः परमेश्वरः । क्षुद्राः क्षुद्रान्निह सेवन्ते सुखलेशस्य लिप्सया

अनादित्रिविधौघस्य राशेः स्वस्य महांससः ।

दुरुच्छेद्यस्य सततं दूर्ध्वमाणस्य जन्मनः ॥ ३६ ॥

किंपुनर्भक्तिभावेन साक्षान्मुक्तिप्रदं नृणाम् । कर्मार्थानन्तु ये मूढा वदन्ति त्वाङ्कपानिधिम
ते न जानन्ति भगवन्कर्मवप्रेरितं त्वया । अजामिलेन विप्रेण त्यक्त्वा वर्णाश्रमोदितम्

किं न पापं कृतं स्वामिन्सोऽपि त्वन्नामकीर्तनात् ।

मुक्तोऽभूत्स्मरणादेव पाशहस्तैर्विमोचितः ॥ ४२ ॥

सर्वेऽप्युपाया देवेश कीर्तितास्तव दर्शने । त्वयि दृष्टे हि मिथ्यन्ते संशयाहदिसंस्थिताः
निःसंशयो भवेत्सद्यः पापपुण्यक्षयो ध्रुवम् । त्वमेव शरणं दीनमनुगृह्णीष्व मां विभो

निश्चितानि त्वया देव ! गर्भस्थस्य च यानि मे ।

तैरेव मे जनिर्जातु याचे त्वां केवलं त्विदम् ॥ ४५ ॥

तिरश्चो मुक्तिदा मूर्तिः स्थिता ते याऽत्र ताम्पुनः ।

अनेन चक्षुषा पश्यामीश ! नाऽन्यन्प्रयोजनम् ॥ ४६ ॥

कृताञ्जलिपुटो राजा स्तुतवैवं मधुसूदनम् । पुनर्ननाम धरणीपृष्ठे साऽश्रुविलोचनः ॥
ततोऽन्तरिक्षगावाणीसामसुस्वरभाषिणी । उच्चचारनभोमध्ये इन्द्रद्युम्नस्य शृण्वतः
प्राचिन्तां व्रजभूपाल ! व्रजिष्ये त्वद्दृशोः पथम् । पैतामहस्वचः प्राहनारदो यत्कुरुष्व तत्
तच्छृत्वा दिव्यवचनं नारदस्य च भाषितम् । श्रद्धेर्वार्जिमेधाय भगवत्प्रीतिकारकः
नारदं च पुनः प्राह हर्षगद्गदया गिरा । मुने त्वया यदादिष्टं चतुर्मुखनिदेशतः ॥ ५१ ॥
अशरीरा त्वयि वाणी अनुजज्ञे तदेव हि । पितामहोजगन्नाथो भेदो वै नाऽनयोः क्वचित्
पद्मोनेः सुतस्त्वं हि वचस्ते भगवद्भवः । तत्कर्तव्यं प्रयत्नेन यच्छ्रेय उपपादकम्

इति श्रीस्कान्दे महापुराणे प्रकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णव-

खण्डान्तर्गतोत्कलखण्डेषु रूपोत्तमक्षेत्रमाहात्म्ये जैमिनिस्मृतिसम्वादे

इन्द्रद्युम्नस्य शोकनाशो नाम पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

षोडशोऽध्यायः

आद्यमूर्तिनृसिंहस्थापनाय राजोद्योगवर्णनम्

जैमिनिस्वाच ।

रूपं सुमनसं दृष्ट्वा श्रद्धावानं महाक्रतौ । उवाच परमप्रीत्या नारदो लोकहर्षणः ॥

व्यवसाये सुकृतिनां देवायान्तिसहायताम् । तत्रोदाहरणं त्वं हि यत्सहायश्चर्तुमुखः

तदेहि यामस्तत्रैव नीलकण्ठस्य सन्निधौ । सर्वराक्षससंहारं सर्वविघ्ननिवारणम् ॥

स्थापयाम्यग्रतो राजन् नृसिंहं वारुणीमुखम् ।

अन्तर्हितो हि भगवान्प्रत्यक्षोऽसौ नृकेसरी ॥ ४ ॥

सन्निधावस्य यागस्तु फलातिशयवान्भवेत् । त्वमप्रतो गच्छशीघ्रं प्रासादं तत्र काश्य
स्मरणान्मम चागत्य सुतो वै विश्वकर्मणः । प्रत्यङ्मुखं तु प्रासादं सतूर्णं घटयिष्यति
दक्षिणे नीलकण्ठस्य यो महाश्चन्दनदुमः । धनुः शतान्तरे राजंश्चिररूढस्तु तिष्ठति
तस्य पश्चिमदेशस्थं क्षेत्रं राजन्मविष्यति । वाजिमेधसहस्रेण तस्याऽप्रेयजतां भवा
गच्छत्वमहमत्रं वस्थास्यामि दिनपञ्चकम् । आराध्यै न दिव्यसिंहं ज्योतीरूपमनन्तकम्
प्रत्यर्चायां प्रतिष्ठाप्य प्राणेन्द्रियमनोयुतम् । दीपार्हापयथाराजन्नयिष्येशो भनाकृतिम्
नारदस्येति वचनं प्रतिश्रुत्य नृपोत्तमः । जगाम तत्र वेगेन चन्दनदुमसन्निधिम् ॥ ११ ॥
तत्राऽपश्यन् सुवटकं शिल्पशास्त्रविशारदम् । नारदस्याऽऽज्ञया प्राप्तं पुत्रं वै देवशिल्पिनः
मनुष्यरूपमास्थाय शस्त्रसूत्रधरं स्थितम् ।

राजानं स तु दृष्ट्वा वै चिकीर्षन्तं सुरालयम् ॥ १३ ॥

शुताञ्जलिपुटः प्रोचे देवाहं शिल्पशास्त्रविन् । नरसिंहालयं तेऽद्य घटयिष्यामि शोभनम्
राजाऽपि तमुवाचेदं प्रहसन्भो द्विजोत्तमाः ॥ १४ ॥

इन्द्रद्युम्न उवाच

न शिल्पीत्वं हि सामान्यः शिल्पशास्त्रप्रणेतृकः । कथितो नारदेनैव त्वपुः पुत्रो महायशः
निर्जनेऽस्मिन्महारण्येनेतः पूर्वं जनाश्रयः । वयमद्यागताः शिल्पिन्सम्बन्धः किनिमित्तकः
देवशिल्पी भवानेव विष्णोरमिततेजसः । सदाऽनुध्यायिनस्तस्य निदेशवशवर्तिनः
येन स्मृतं स्त्वं मुनिना स एवाऽऽत्रागमिष्यति । प्रत्यर्चानरसिंहस्य गृहीत्वा तु दिनान्तरे
तदाशु घटयस्वाऽद्य सप्राकारं सतोरणम् । प्रासादं नरसिंहस्य प्रतीचीवदनं शुभम्
तं पूजयित्वा विधिवन्नियोजयन् नृपः । शिलासञ्चयकान्भृत्यान्बहुवित्तैर्योजयत्
चतुर्थे दिवसे विप्राः प्रासादोऽभूदनुत्तमः । बहुकालप्रसाध्योऽपि महिम्ना देवशिल्पिनः
ततः प्रभाने विमले नित्यकर्मवसानतः । प्रतिष्ठाविधिसम्भारं गृहीत्वा सपरिच्छदः
नारदागमनं प्रेक्ष्य यावत्तिष्ठति भूपतिः । तावच्छुश्रुचिरे शङ्का मृदङ्गा मुरजास्तथा ॥
गीतमङ्गलवाद्यानि घण्टानां करिणां स्वनाः । तथा जयजयेत्युच्चेः शब्दा आकाशमण्डले

ताञ्छु त्वाविस्मयापन्ना इन्द्रद्युम्नपुरोगमाः । राजानः श्रोतियाविप्रावैष्णवाश्च सहस्रशः
निराधारास्त्वमे शब्दा अद्भुतानि न संशयः ।

विचारयन्तस्ते यावत्तावदक्षिणतो मरुत् ॥ २६ ॥

गन्थान्वितद्विरेफौघशब्दिताः पुष्पवृष्टयः । आविर्भूतास्त्रिपथगावारिणार्दीकृता द्विजाः
तदन्तरमेवाऽसौ नारदो ब्रह्मणः सुतः । तपः प्रभावनिर्व्यूढविमानवरशायिनीम् ॥
रत्नचामरहस्ताभिर्दिव्यस्त्रीभिः सुशोभिताम् ।

अलङ्कृतां बहुविधैर्मणिरत्नप्रसाधनैः ॥ २६ ॥

दिव्यमालयास्वरधरादिव्यगन्धानुलेपनाम् । रस्यां प्रतिष्ठितप्राणां घटितां विश्वकर्मणा
तेजोमण्डलसम्प्रीतां परितो हर्षदामपि । आदाय नरसिंहस्य प्रत्यर्चाप्रत्युपस्थितः
तं दृष्ट्वा हर्षिताः सर्वे राजाराजानुयायिनः । अन्तर्धानं गतो देवो नारदेनोद्भूतः किमु
मेनिरे हर्षितात्मानः प्रशशंसुश्च तं मुनिम् ।

निरूप्य सन्निधिस्थां तु नरसिंहाकृतिं द्विजाः ॥

आद्यमूर्तेर्नृसिंहस्य प्रतिमामथ मेनिरे ॥ ३३ ॥

प्रत्युन्थाय ततो राजा प्रहृष्टेनाऽन्तरात्मना । प्रदक्षिर्णाकृत्य हरिं जगाम शिरसा मर्हाम्
श्रद्धासम्पत्तियोग्येन सम्भारेण नृपाज्ञया ।

प्रस्थापयामास मुनिः प्रासादं शुभलक्षणम् ॥ ३५ ॥

प्रतिमां देवदेवस्य सुमुहूर्ते द्विजोत्तमाः । धरारमास्यां सहितां रत्नवेद्यां प्रतिष्ठिताम्
योगारूढतनुं राजा इन्द्रद्युम्नोऽथ तुष्टुवे ॥ ३६ ॥

यै शर्वैर्ब्राह्मणैर्भूषणैर्नारदेन च धीमता । गुह्योपनिषदः स्मार्तैः स्तोत्रैः शास्त्रैर्मुदान्वितैः

इन्द्रद्युम्न उवाच

एकानेकस्थूलसूक्ष्माणुमूर्ते ! व्योमार्तात ! व्योमरूपं करूप !

व्योमाकार ! व्यापक ! व्योमसंस्थ ! व्योमारूढ ! व्योमकेशावजयोने ! ॥

दुःखाम्भोधेस्त्राहि मां दिव्यसिंह ! प्रादुर्भूतानेककोट्यर्कधामन् !

नित्यासन्नो दूरसंस्थो न दूरो नाऽऽसन्नो वा बोध्यबोधात्मभाव ! ॥ ३६ ॥

ज्ञेयज्ञेयो ज्ञानगम्योऽप्यगम्यो मायातीतो मानमेयोऽनुमानात् ।

कृत्स्नस्याऽऽदिः कृत्स्नकर्त्ताऽनुमन्ता पाताहर्त्ता विश्वसाक्षिन्नमस्ते ॥४०॥

दुःखध्वंसस्यैकहेतुं न हेतुं भेत्तुं छेत्तुं संशयानग्रजातम् ।

ज्योतीरूपं ज्ञानरूपं प्रकाशं स्तोमव्यूहाकारनिर्माणहेतो ॥ ४१ ॥

त्वत्पादाब्जे भक्तिमग्र्यां सदा मे देहि स्वामिन्मूलभूतां चतुर्णाम् ।

श्रौतैः स्मार्तैर्नित्ययुक्ता जनास्ते दीनास्तिष्ठन्त्यत्र बद्धा भवावधौ ॥ ४२ ॥

अनन्तपादं बहुहस्तनेत्रमनन्तकर्णं ककुभौघवस्त्रम् ।

दिवानिशानाथसुकुण्डलाढ्यं नक्षत्रमालाकृतचारुहासम् ॥ ४३ ॥

त्वामद्भुतं दिव्यनृसिंहमूर्तिं भक्त्यैष्टय्यं शरणमप्रपद्ये ।

यत्पादपद्मं हि पितामहस्य किरीटगर्भैर्विकचत्वमेति ॥ ४४ ॥

यदीयपादाब्जयुगान्तभूमौ लुठेच्छिरो यस्य हि पाश्चर्भौतम् ।

तद्दिव्यपादं शिरसा वहन्ति सुरेन्द्रनार्यः खलु तं नमामि ॥ ४५ ॥

तद्दिव्यसिंहं हतपापसङ्घं पादाश्रितानां करुणाध्विसिंहम् ।

पादाऽब्जसङ्घट्टविघट्टमानब्रह्माण्डभाण्डं प्रणमामि चण्डम् ॥ ४६ ॥

सटाच्छटाकम्पनशीर्यमाणधनौघविद्रावितपापसङ्घम् ।

चण्डादृहासान्तरिताब्दशब्दं त्रिलोकगर्भं नृहरिं नमामि ॥ ४७ ॥

नमस्ते नमस्ते नमस्तेऽद्य विष्णो! परित्राहि दीनानुकम्पिन्ननाथम् ।

भवन्तं समासाद्य मे देहवन्धो मुरारे ! न संसारकारागृहेऽस्तु ॥ ४८ ॥

हयमेधसहस्रान्ते यथा त्वां चर्मचक्षुषा दिव्यरूपं प्रपश्यामितथाऽनुक्रोशय प्रभो!

यथा चेज्यासहस्रं मे निर्विघ्नं तत्समाप्यते ।

यज्ञेशत्वत्प्रसादान्मे तथा साक्षिध्यमस्तु ते ॥ ४९ ॥

कोटयःपापराशानांक्षययान्तिथथाप्रभो ! धर्मार्थकामाहस्तस्थानैषांचित्रंस्तुवन्तिथे

मोक्षस्य भाजनं विष्णो ते नरा ये तवाऽऽश्रयाः ॥ ५१ ॥

स्तुत्वैतथं दिव्यसिंहं तं भूपतिर्हृष्टमानसः ।

दण्डपातप्रणामेन जगाम धरणीं मुहुः ॥ ५२ ॥

जैमिनिरुवाच

क्षेत्रं तन्नरसिंहस्य ब्रह्मणा निर्मितं पुरा । इन्द्रद्युम्नानुग्रहाय सर्वलोकहिताय च ॥५३॥

पश्यन्ति ये नृसिंहं तं शम्भुनासहसंस्थितम् । नदेहवन्धं तेविप्राःप्राप्नुवन्तिनसंशयः

मनसा वाञ्छितं यद्यत्प्राप्नुवन्ति ततोऽधिकम् ।

स्तोत्रेणाऽनेन ये दिव्यसिंहरूपं स्तुवन्ति वै ॥ ५५ ॥

सर्वकामप्रदो देवस्तस्य मुक्तिं प्रयच्छति । ज्येष्ठशुक्लद्वादशी या स्वातीनक्षत्रसंयुता

तस्यां प्रतिष्ठितः क्षेत्रे दिव्यसिंहोमहर्षिणा । सुतेनब्रह्मणःसाक्षात्तत्रपश्यन्तितं च ये

वाजिमेधसहस्रस्य फलं साग्रं लभन्ति ते । पञ्चामृतैर्वा क्षीरेण नारिकेलरसेन वा ॥

स्नापयन्ति नरा ये वै, अथवा गन्धवारिणा । पूजयित्वा महासिंहमुपचारैः सपायसैः

जपाकुसुममाल्यैश्च गन्धमाल्यैः सुशोभनैः । धूपदीपैः सकर्पूरैस्ताम्बूलैरतिशोभनैः

सुगन्धिभिः स्तुतिपाठैश्च जयशब्दैस्तथोच्चकैः । प्रदक्षिणप्रणामैश्च दानैर्ब्राह्मणतर्पणैः

सन्तोष्य नरसिंहं तं ब्रह्मलोकमवाप्नुयात् ॥ ६१ ॥

वंशाखस्य चतुर्दश्यां सौरिवारेऽनिलर्क्षके । आद्यावतारः सिंहस्य प्रदोषसमयेद्विजाः

तस्यां सम्पूज्य विधिवन्नरसिंहंसमाहितः । जन्मकोटिसहस्रैस्तुपापराशिःसुसञ्चितः

दह्यते तत्क्षणादेव तूलराशिर्वाऽग्निना ॥ ६३ ॥

दृष्ट्वा स्पृष्ट्वा नमस्कृत्वा प्रणिपत्यचभक्तितः । स्तुत्वाविमुच्यतेपापैर्निर्मोकेनभुजङ्गवत्

न तस्यव्याधयःसन्तिन शोकानाऽऽधयस्तथा । सर्वान्कामानवाप्नोतिहयमेधफलंतथा

सर्मापे तस्य भो विप्रा यजनं दानमेव च । अन्यानि पुण्यकर्माणि कृतानिचसकृन्नरैः

कोटिकोटिगुणानि स्युर्नरसिंहप्रसादतः ॥ ६६ ॥

इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णव

खण्डान्तर्गतोत्कलखण्डे पुरुषोत्तमक्षेत्रमाहात्म्ये जैमिनिरूपिसम्वादे

नृसिंहमूर्तिप्रतिष्ठानाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

सप्तदशोऽध्यायः

राज्ञःइन्द्रद्युम्नस्यसहसूहयमेधानुष्ठानवर्णनम्

मुनय ऊचुः

प्रतिष्ठिते नारसिंहे क्षेत्रे तस्मिन्नाधिपः । किं चकारमुने! ब्रूहि परं कौतूहलं तु तत्
जैमिनिरुवाच

इन्द्रादींस्त्रिदशान्सर्वान्यमन्त्रयत पूर्वतः । ततः स मन्त्रयामासऋषीन्विप्रान्सहस्रशः
अध्येतृश्चतुरो वेदान्सपडङ्गपदक्रमैः । यज्ञविद्यासु कुशलान्मीमांसापरिनिष्ठितान् ॥
सभाप्यकल्पसूत्रैस्तु परिनिष्ठितकर्मिणः । अष्टादशसु विद्यासु कुशलान्धर्मकोविदान्
सदाचारावदातांश्च कुलीनान्सत्यवादिनः । वैष्णवांश्च विशेषेण मन्त्रयामाससदात्मन्

त्रैलोक्ये ये च राजानः सिद्धाः सप्तर्षयो द्विजाः ।

सच्छूद्रा वणिजो द्वीपपतयश्च निमन्त्रिताः ॥ ६ ॥

क्रोशद्वयमिता विप्राः सभाऽऽसीत्तस्य भूपतेः ।

पापाण्यटिता सोऽद्या सुधयासानुलेपिता ॥ ७ ॥

कचिद्रत्नमयी भूमिःकचित्काञ्चननिर्मिता । स्फाटिकीराजतीवैवयथायोग्यंकृतस्थली
स्तम्भै रत्नमयैः प्रोच्चैर्दुर्लभपरिवेष्टितैः । चारुचन्द्रातपाढ्या तुगन्धमाल्यैःसचामरैः
मुक्तादामान्तरस्थैश्च चारुवातायनाशुभा । कृष्णागुरुस्नेहसिक्ताश्रीखण्डसलिलोक्षिता
सर्वन्तु कुसुमाकीर्णाप्रान्तोपवनसमृता । वाप्यः स्फाटिकसोपानाःपद्मकह्लारमण्डिताः
चक्रवाकैः प्लवहंसैः सारसैर्मधुरस्वनैः । व्याप्तान्तराः स्वच्छशीतसुगन्धमधुराम्भसः॥
परितः शतशस्तस्याःसुखावतरणा द्विजाः । उपच्छायाविरचनाःशोभमानाःसमन्ततः
यज्ञशाला मरुत्तस्य यथाऽऽसीद्वोद्विजोत्तमाः ॥ तथेन्द्रद्युम्नभूपस्यरचिताविश्वकर्मणा
शुभेऽहिशुभनक्षत्रेवासयित्वासभासदः । राज्ञः सिंहासनासीनान्दृष्ट्वाऽऽसीनानृषीनपि
ससिद्धान्ब्रह्मर्षिगणान्बहुमूल्यकुथस्थितान् ।

सप्तदशोऽध्यायः]

* देवानामावाहनवर्णनम् *

२२७

देवान्काञ्चनपीठस्थान्यथायोग्यमथ द्विजान् ॥ १६ ॥

वरासनस्थानन्यांश्च यथादेशं सुखस्थितान् ।

मध्ये नृपाणां देवानामृषीणां च शचीपतिम् ॥ १७ ॥

साम्राज्यलक्षणे स्वस्य रत्नसिंहासने स्थितम् ।

दिव्यैर्माल्यैस्तथा गन्धैर्वासोभिर्विष्टरादिभिः ॥ १८ ॥

पुरोधसा समं पूर्वमर्चयामास ऋद्धिमतः । विनीतो दीनवत्तस्य चक्रे पूजांतथानृपः ॥
आश्चर्यं मन्यतेऽस्यासौत्रैलोक्येशोऽपितथा । ततःसिद्धान्देवमुनीनचर्यभिन्द्रवत्तदा
विस्मयं जनयामास कुबेरस्याप्यधिष्ठितः । ततो देवान्समानर्च प्रभूतस्वस्वसम्पदः
उपचारैर्महीनाथः सम्यगव्यग्रमानसः । राज्ञः सम्पूजयामास राजयोग्यैःपरिच्छदैः ॥
तथा ते मेनिरे भूपा भवामः साम्प्रतं वयम् । सत्यं राज्यंक्रमात्प्राप्तंनेदृशश्चपरिच्छदः
अतएव वैष्णवान्भूय उपचारैः समानयन् । शान्ता अपि यथा चित्रमेनिरेविषयागमम्
ततो विप्रान्याहुजातान्वैश्यान्मुनिपुरःसरम् ।
सम्यक्प्रपूजयामास सत्त्वोद्विक्तो महीपतिः ॥ २० ॥
अन्तःश्च सन्निवद्वारा पूजयित्वा ससंभ्रमः । दृष्टः स विनयाभ्रमःकृताञ्जलिपुटस्तथा
महेन्द्रमुच्चैराहेदं नारदेन पुरोधसा ॥ २७ ॥

इन्द्रद्युम्न उवाच

तेव प्रसादाद्देवेश इच्छामीदं प्रसीद मे । क्रतुना हयमेधेन प्रयक्ष्ये यज्ञपूरुषम् ॥ २८ ॥
अनुनानीहि मां देव क्रतूनामीश्वरोभवान् । त्वदाज्ञापालकाःसर्वत्रैलोक्येनिवसन्तिये
यद्यत्क्रतुसहस्रस्य संस्था च भवति प्रभो । तावत्त्वं त्रिदशैः सार्द्धसदोमध्यगतोवस
यष्टमिच्छामि देवेश! नाऽहंत्वत्पदलिप्सया । सर्वेषांवेत्तिदेवेश! मनोवृत्तिसदाप्रभो
शुभाकं पूर्वदृष्टोऽत्रवपुष्मान्माधवःप्रभुः । उपासनायांसोऽयंयोवालुकामिन्तिरोदधे
भूय प्रकाशार्थंवाजिमेधसहस्रकम् । करिष्येवचनादिन्द्रचतुरास्यस्यशासनात्
पुनः प्रकाशिते तस्मिच्छे यो वोऽपि भविष्यति ॥ ३३ ॥

रतिं विज्ञापिते राज्ञा महेन्द्रप्रमुखाः सुराः । अन्तर्द्धानोत्तरं या चश्रुत्वापूर्वसरस्वती

अशरीरां स्मरन्तस्तामिदं प्रोचुः प्रहर्षिताः ।

इन्द्रद्युम्न ! महात्माऽसि सत्यं सत्यव्रतो भुवि ॥ ३५ ॥

त्वच्चेष्टितं पुराऽस्माभिरन्वभावि भविष्यकम् ।

सहायास्ते भविष्यामः कार्ये त्रैलोक्यपावने ॥ ३६ ॥

स्रष्टा स जगतां यत्र उद्युक्तः स्वयमेव हि । अत्रैवोवाच भगवानस्माकमपि भूतले ॥
प्रविशंस्तदनुक्रोशवशाद्भूयः प्रकाशनम् । करिष्ये दारुणं देहमित्येतत्परिनिष्ठितम् ॥
नाऽत्राऽस्माकं व्यलीकं तुनेन्द्रस्य च महीपते । अस्मद्विष्टसमुद्योगस्तवदः प्रीतिकारकम् ॥
सुखं यजस्व राजेन्द्र ! वैकुण्ठं भक्तवत्सलम् । क्रतुना हयमेधेन सहस्रपरिवर्तिना ॥
दुराराध्यो हि भगवानस्माकं भक्तवत्सलः । वयमप्यत्र देवत्वं त्यक्त्वा भक्तिपरायणाः ॥
आराधयामः क्षेत्रेऽस्मिन्विनीता नररूपिणः । प्रियं हिमानुयेलोके कर्मसिद्धयतिवैकृतम् ॥
जमिनिरुवाच

इत्युक्ते त्रिदशैः सेन्द्रैः परितुष्टान्तरात्मना । आरम्भार्थं क्रतोराजा भगवन्तमपूजयत् ॥
उपचारसहस्रंस्तु यथावत्प्रतिपादितैः । ततः पितृगणाधिराजा निरुप्य श्रद्धयाऽन्वितः ॥
सदोगृहगतान्विप्रान्याज्ञिकान्समलङ्कृतान् । कृत्वेष्टदेवंपुरतो वैकुण्ठं साऽग्निहोत्रकम् ॥
आकाङ्क्षन्कल्पितं लभन्सम्भृते स्वस्तिवाचने । उपस्थितः सपत्नीकः शुद्धमाङ्गल्यवेष्टयत् ॥

स्वस्ति वाच्यं द्विजाङ्गुष्ठान्पुण्याहं वृद्धिकर्म च ।

ततः सम्भृतसम्भारो वरयामास ऋतिवजः ॥ ४७ ॥

वृतास्ते तु सपत्नीकं दीक्षयन्तो नृपोत्तमम् ।

विहृत्य दीक्षणायेष्टान्नयजन्सभ्यचोदिताः ॥ ४८ ॥

प्रणीय तंप्रज्वलन्तं वेद्यामाहवनीयकम् । त्रैलोक्यमङ्गलकरं किं साक्षाद्वैष्णवं महः ॥
सुप्रोक्षितं चाऽभिमन्य अनुज्ञाप्यदिगीश्वरान् । मुमुचुस्ते हयमुख्यमङ्गेषु शुभलक्षणम् ॥
ततः सदीक्षितो राजा वाग्यतोरौर्वीत्त्वचम् । अधिप्रायसदो मध्ये मृत्युञ्जय इव स्थितः ॥
निमन्त्रितानां भुक्तयर्थं चक्षुषा सन्दिदेश वै । सुराणां रत्नपात्राणि महार्घाणि नृपाङ्गया ॥
सचिवः कारयामास भोजनाय समृद्धिमत् । शुद्धसौवर्णपात्राणि मुनीनां च महीक्षिताम् ॥

द्विजानां भोजनार्थाय नवानिप्रत्यहं द्विजाः । क्षत्रियाणां विशां विप्राराजतानि शुभानि च ॥
कांस्यनिर्मलपात्राणि शूद्राणां भोजनाय वै । अहन्यहनि पात्राणि भोजनान्ते द्विजोत्तमाः ॥
आकरेषु प्रपात्यन्ते प्रोच्छिष्टदलवर्जिनः । तत्र यज्ञोत्सवे ये वै भोजनाय निमन्त्रिताः ॥
तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च प्रपौत्राश्चैव सन्ततिः । नित्यं पञ्चरसान्नानि बहुमानपुरःसरम् ॥
आदृतैर्भोजिता राज इन्द्रद्युम्नस्य शासनात् ।

कुटुम्बवति स्थितास्तत्र संस्थायावन्महाक्रतोः ॥ ५८ ॥

यद्देशीया जनास्तेषामधिष्ठाता च तान् नृपः ।

नृपाणामनुसन्धाना इन्द्रद्युम्नप्रयाचितः ॥ ५९ ॥

ततः सप्तदशीं तु परोपकृति लोभुषः । इन्द्रादीनां सुरेन्द्राणां देवरीणां नृपोत्तमः ॥
स्वयं तपतिश्चर्या चकार क्रतुपूर्त्तये । पट्विधान्यन्नपानानि संस्कृतानि द्विधा नरैः ॥
देवाणां भोजने तत्र मन्त्रतन्त्रविशारदैः । मर्त्यानां नलविद्यायां कुशलैः संस्कृतानि वै ॥
भुवि पासानभिज्ञा हि सुधाहारा दिवौकसः । तेषामपि अपूर्वत्वाद्वाश्चर्यतद्विभोजनम् ॥
नृपाणां दुर्लभं मर्त्य इन्द्रद्युम्नगृहेऽशनम् । इन्द्रद्युम्नस्य चेन्द्रस्य विशेषो मर्त्यवासिता ॥
अत्यदुत्करं ह्येतत्प्रत्यहं च नवं नवम् । सम्माननादरावृद्धिर्भोज्यस्य द्विजसत्तमाः ॥
अन्यान्यस्पृश्यैवात्र प्रवर्द्धन्ते परस्परम् । सुगन्धसुमनोमालयकस्तृयादिप्रलेपनम् ॥
चित्रमृक्षमदुकूलानि स्रोपधानासनानि च । रत्नपल्यङ्गिकाशय्यारत्नदण्डप्रकीर्णकम् ॥
जातालवङ्गकूर्मैर्नागवल्लीदलानि च । मनोहराणि गीतानि नृत्यानि विविधानि च ॥
भरतस्य मुनेः शिक्षापण्डितै रचितानि च ।

स्वस्ववंशयशोऽभिज्ञाः शतशः सूतमागधाः ॥ ६६ ॥

एतान्यन्यानि वस्त्राणि दुर्लभान्यपि यानि वै । त्रिंशदाश्चापि मर्त्याश्चान्वभुज्यन्त सुसादरम् ॥
एकतोऽन्यत्र चित्राणि न च हीनानि कुत्रचित् । पातालवासिनां चापि भोजनं वै सुधाधिकम् ॥
यद्भुक्त्वा नाऽनुवाञ्छन्ति पातालगमनं हि ते । पुराणि यानि पाताले रत्नौघालोक्तानि च ॥
विना सूर्यप्रकाशेन तादृशान्येव भूपतिः । ददौ तेषां निवासाय येषु पातालबुद्धयः ॥
सुखासीनाश्च क्रीडन्तो भुञ्जानाः शेरते मुदा । देवानामपि नान्यत्र भूमिस्पर्शनमस्ति वै ॥

इन्द्रद्युम्नपुरे तत्र स्वर्गादपि मनोहरे । यदृच्छया सुखक्रीडासक्ता नो तत्त्यजुर्भुक्
अभिलाषोपजातं तु सुखंस्वर्गोवदन्तिहि । अनिच्छयाऽपिभोविप्राःसुखं सर्वत्र तत्र वै
आदृत्य यत्नान्मन्यन्ते भोज्यन्ते सादरं नराः ।

न याचितः कोऽपि जनः कुतो वा स्यात्पराङ्मुखः ॥ ७७ ॥

राजाधिराजवेश्मानि जनानां स्वगृहैःसमम् । तदासीत्स्वगृहेतेषांनसदासर्वसम्भवः
तत्र यत्कामनातीतं तद्रस्तु सुलभं बहु । इत्थं प्रवर्तिते यज्ञे यज्ञेश्प्रतीतये मुदा ॥ ७८ ॥
पृथिवी हतसर्वस्वा वाजिमधेस्य भूपतेः । या पूर्वं साभवद्भूयःस्वर्णवृष्टिसुभूषिता
इत्थं प्रवृत्ते लोकानां तत्र त्रैलोक्यवासिनाम् ।

दानसम्मानभोज्यानां विधौ विधिवतोऽन्वहम् ॥ ८१ ॥

अश्वमेधं प्रति जना जगुर्गाथाःपरस्परम् । नेदृग्यागस्यसम्भारोविधेःशास्त्रप्रचोदितः
इन्द्रद्युम्नस्य राजर्षेर्न भूतो नभविष्यति । नयाचितारोऽदातारोमिथोयत्रनिमन्त्रिताः
नकामभङ्गोयत्राऽऽसीद्देवानामपिभोद्विजाः । ईदृक्समृद्धिःक्रतुराट् प्रवृत्तोभूपतेस्तदा
अधिभद्रःसुसम्पन्नःपूर्वस्मादपरोऽभवत् । स्मृतिकाराःकल्पकारास्तथाशास्त्रप्रणेतृकाः
यज्ञानुष्ठानकुशलाः सदाचारावतंसकाः । अन्याधानाद्यवभृथप्रचारमनुपूर्वशः ॥ ८६ ॥
क्रतुः सदस्यानुमते नृपतेःप्रतीतयेद्विजाः । नमन्त्राःस्वरतोहीनावर्णतोवाऽपिकर्हिचित्
ये वै विधिविधातारस्ते वै कर्मप्रचारकाः । प्रायश्चित्तनिमित्तेनप्रायश्चित्तनिवन्धनात्
कर्मोपघातो नो तत्र योगिनः कर्मयोगिनः ।

यत्र सप्तर्षयो दिव्याः सदस्याः क्रतुसाक्षिणः ॥ ८६ ॥

प्रचारयन्ति कर्माणि गुणदोषविभागिनः ।

याज्ञवल्क्यादयस्तेऽत्र मुनयस्त्वृत्विजो वृताः ॥ ९० ॥

सदोगतास्ते मुनयः परस्परकथान्तरे । वाकोवाक्यानि सूक्तानि गुह्योपनिषदानि च
गाथाः पौराणिकीर्विप्रा विष्णुभक्तिपुरःसराः । चरितानि हरेः सर्वकल्मषौघहराणिच
तत्र सम्बर्तयामासुस्ते सभायां महीक्षितः । तस्य यज्ञेहविःप्राशुःप्रत्यक्षंवह्निमध्यगाः
मुदितास्त्रिदशा विप्रा महेन्द्रप्रमुखा मखे ।

चित्रवासिनो देवा नाऽस्मरन्तामरावतीम् ॥ ९४ ॥

अमृतं हि हविस्तेषां कल्पितं ब्रह्मणा पुरा । तत्प्राश्यमुदितादेवावीर्यवन्तश्चिरायुषः
यागानुष्ठानविषयादन्यत्र विषयान्वहन् । इन्द्रद्युम्नेन रचितान्समस्तानुपभुञ्जते ॥ ९६ ॥
तत्र ये नागराजानः पातालतलवासिनः । ततोऽधिकान्मर्त्यलोके विषयानुपभुञ्जते ॥
पातालगमनं ते वै नेहन्ते मनसा ध्रुवम् । इत्थं प्रवर्तितो यज्ञस्त्रैलोक्यप्रीतिकारकः ॥
इन्द्रद्युम्नस्य नृपतेः क्षेत्रेऽस्मिन्पुरुषोत्तमे । जगदीशप्रसादाय पितामहनिदेशतः ॥ ९९ ॥
एकोनं क्रमतः संस्थामवाप पृथिवीपतिः ।

सहस्रं हयमेषस्य यथावद्विधिचोदितम् ॥ १०० ॥

ततः साहस्रिके यज्ञे वाजिमधे महीपतिः । दिनेदिने दिव्यगतिर्बभूव नृपतिस्तदा ॥
सुत्यायाः सप्तदिवसाद्या रात्रिरभवत्पुरा । तस्यास्तुरीयप्रहरेदध्यौसविष्णुमव्ययम्
ध्याने तस्मिन्दर्शाऽसौ महाभाग्यवशान्नृपः ।

प्रत्यक्षमिव स श्वेतद्वीपं स्फटिकनिर्मितम् ॥ १०३ ॥

समन्तात्परिवार्येन तिष्ठन्तं क्षीरसागरम् । महाकल्पद्रुमैः पुष्पगन्धामोदिदिगन्तरैः
फलपल्लववल्केषु बहिरन्तश्च सर्वशः । शङ्खचक्राङ्कितः शुभ्रैः सर्वालङ्कारभूषितः ॥
महामञ्जिष्ठवर्णैश्च मूर्तिभिस्तेर्मुर्द्विषः । तन्मध्ये घटितं दिव्यमणिभिर्मण्डपोत्तमम् ॥
मध्यस्थसूर्यवद्भासि रत्नसिंहासनोज्ज्वलम् ।

क्षीराब्धिशीतकलोलमन्दवातमनोहरम् ॥ १०७ ॥

तन्मध्ये ददृशे देवं ! शङ्खचक्रगदाधरम् । नीलजीमूतसङ्काशं वनमालाविभूषितम् ॥
सर्वलावण्यभवनं सौन्दर्यश्रीनिकेतनम् । निर्भर्त्सयन्तं वपुषा पिन्द्वं दिव्यभूषणम् ॥
दक्षपार्श्वे स्थितं तत्र अनन्तं धरणीधरम् । कोटिचन्द्रप्रतीकाशं हिमाद्रिसदृशप्रभम्
फणामुकुटविस्तारच्छत्रीभूतमनोहरम् । मणिकुण्डलयुग्माङ्गं चारुनीलनिचोलकम्
हललाङ्गलशङ्खारिस्फुरद्बाहुचतुष्टयम् । हारकेयूरबलयमुद्रिकाभिरलङ्कृतम् ॥ ११२ ॥
मेखलाकटिसूत्राढ्यं दिव्यरत्नप्रसाधनम् । दिव्यहालाक्षीवमूर्तिं चारुहासं सुनेत्रकम् ॥

दक्षपार्श्वस्थितां चाऽस्य लक्ष्मीं तां शुभलक्षणां ।

वराभयाब्जहस्तां वै कुङ्कुमाभां सुलोचनाम् ॥ ११४ ॥

त्रैलोक्ययुवतीवृन्ददृष्टान्ताऽद्भुतविग्रहाम् । ददर्श पद्मासनगालावण्याम्बुधिपुत्रिकाम्
पितामहं च दृष्टोऽपुनरुतोऽस्य कृताञ्जलिम् । वामपार्श्वस्थितं चक्रं नानामणिमयं विभोः
सनकाद्यैर्मुनीन्द्रैस्तं स्तूयमानं जगद्गुरुम् । दृष्ट्वा स्वप्ने सराजावैप्रहृष्टो द्विजसत्तमाः
अदृष्टपूर्वरूपं तं ज्योतिर्मयमनन्तकम् । तुष्टाव तत्र ध्यानस्थो हर्षगद्गदया गिरा ॥ ११८

इन्द्रद्युम्न उवाच

नमस्ते जगदाधार जगदात्मन्ममोऽस्तु ते । कंचलयत्रिगुणातीत गुणाञ्जन नमोऽस्तुते
सुशुद्धनिर्मलज्ञानस्वरूपाय नमोऽस्तु ते । शब्दब्रह्माभिधानाय जगद्रूपाय ते नमः ॥
संसारपतितथ्रान्तदुःखध्वंस! नमोऽस्तुते । दुर्भेद्यहृदयग्रन्थिभेदकाय नमोऽस्तु ते ॥
द्विसप्तभुवनागारमूलस्तम्भाय ते नमः । ब्रह्माण्डकोटिघटनाशिलिपने चक्रिणे नमः ॥
करुणाऽमृतपाथोधिसुधाधाम्ने नमो नमः । दीनोद्धारकगुह्याय कृपापाथोभ्रये नमः ॥

प्रकाशकानां सूर्यादिज्योतिषां ज्योतिषे नमः ।

प्रतिस्वस्वनर्दीप्ताय अन्तःपापाग्रये नमः ॥ १२४ ॥

पावकाय पवित्राय पवित्राणां नमो नमः । गरिष्ठाय वरिष्ठाय द्राघिष्ठाय नमो नमः ॥
नेदिष्ठाय ध्विष्ठाय क्षोदिष्ठाय नमो नमः । वरेण्याय सुपुण्याय नारायण नमोऽस्तु ते
परित्राहि जगन्नाथ! दीनवन्धो! नमोऽस्तु ते ।

निस्तीर्णाऽहं भवाम्भोधिं प्राप्य त्वां तरणिं सुखाम् ॥ १२७ ॥

त्वयि दृष्टे रमानाथ क्लेशा व्यपगता मम । चिदानन्दस्वरूपत्वांप्राप्तानां दुःखसंक्षयः
ध्रुवं नाथ समुत्पन्नपरमानन्ददेहेतुकम् । त्राहि त्राहि भवाम्भोधिमग्नं मां दीनचेतसम्

मध्याह्नाऽर्कोदिते व्योम्नि कुतः सन्तमसोदयः ।

ध्यानस्थितः स्तुवन्नेवं प्रणम्य जगदीश्वरम् ॥ १३० ॥

ध्याताव ज्ञानेसपुनःस्वर्यं जाग्रद्व्युद्यत । स्वप्नान्तइन्द्रद्युम्नोऽपि सस्माराऽऽत्मानमात्मना
अत्यद्भुतमिदं स्वप्नं दृष्ट्वा च नृपकुञ्जरः । मेने कृतार्थमात्मानं हयमेधकतोस्तथा ॥
सहस्रं सकलं चैव स्वभाग्यं समुपस्थितम् । न हि देवर्षिचनं वृथाभवतिकर्हिचित्

प्रत्यक्षं मे कथं नाथः स्वयमत्र भविष्यति ।

इति चिन्ताऽऽकुलो रात्रिशेषं नीत्वा विशाम्पतिः ॥ १३४ ॥

शशंस नारदस्याग्रे यथा स्वप्नोऽन्वभूयत । स चापि नारदः प्राह शोकस्तेविगतो नृप
अरुणोदयकाले हि भगवन्तं ददर्श यत् । दशाहात्फलदः स्वप्नस्तन्मिन्काले नृपोत्तम
क्रत्वन्ते भगवानत्र प्रत्यक्षस्ते भविष्यति । यदाह मद्विरा त्वां हि चराचरगुरुर्विधिः
सोऽपि त्वया जगत्स्रष्टा स्वप्नेऽस्मिन्नवलोकितः । तदनुष्ठीयतां यज्ञः पराग्रेन प्रकाशय
स्वप्नोऽयं नृपशार्दूल! दुर्वोधाचरितो हरिः । किन्तु भाग्यवतस्त्वेव स्वप्नस्तादृक्प्रजायते
इति श्रीस्कान्दे महापुराणे एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वेंचणव-
खण्डान्तर्गतोत्कलखण्डे पुरुषोत्तमक्षेत्रप्राहात्म्ये जैमिनिस्मृतिसम्वादे
सहस्रयज्ञे स्वप्ने भगवद्दर्शनवर्णनं नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

अष्टादशोऽध्यायः

अक्षयवटोत्पत्तिवर्णनम्

जैमिनिस्त्वाच

नतः प्रववृते सुन्या नृपतेर्वाजिमेधिका । तस्यां त्रैलोक्यमभवदेकसन्ननिभं द्विजाः ॥

शास्त्रं स्तोत्रैर्दिवस्पृग्भिर्वर्णक्रमसमुज्ज्वलैः ।

यथापदस्वरन्यासैरन्ये शब्दास्तिरोहिताः ॥ २ ॥

दीनेभ्योऽवारितं तत्र दीयन्ते वाञ्छितानि वै । नटनर्तकसूतानां साऽभूत्कल्पद्रुमोपमा
तन्मध्येऽवभृथे स्नातुं कृता यत्रोपकारिका । दक्षिणे तटभूदेशे विल्वेश्वरसमीपतः ॥
नियुक्ताः सेवकारा ब्राह्मणसम्पन्नमुपस्थिताः । न्यवेदयन्त नृपतिं कृताञ्जलिपुटाद्विजाः
देव दृष्टो महान्वृक्षस्तटभूमौ महोदधेः । प्रविष्टा प्रसमुद्रान्तःकल्लोलप्लवमूलकः ॥ ६
मार्जिष्ठवर्णः सर्वत्र शङ्खचक्राङ्कितः प्लवन । स्नानवेश्मसमीपेऽसौ दृष्टोऽस्माभिः परोऽद्भुतः

न दृष्टपूर्वो वृक्षोऽयमुद्यत्सूर्यनिभोऽङ्गुना । गन्धेनवासयन्सर्वां तटभूमिं सुगन्धिषा
द्रुमः साधारणो नाऽयं लक्ष्यते देवभूरुहः । कश्चिदेवस्तत्तूर्याजादागतो लक्ष्यते ध्रुवम्
नियुक्तानां वचः श्रुत्वा राजा नारदमब्रवीत् ।

तत्किं निमित्तं यद् दृष्टं तत्तुष्टं वदन्ति ते ॥ १० ॥

नारदः प्रहसन्वाक्यमुवाच नृपसत्तमम् । पूर्णाहुतिः समाप्रोतु यथा स्यात्सफलः क्रतुः
उपस्थितं ते तद्वाग्यं स्वप्ने यद् दृष्टवान्पुरा । श्वेतद्वीपे विश्वमूर्तिर्दृष्टो यो विष्णुरव्ययः
तद्भङ्गस्खलितं रोमं तत्त्वमुपपद्यते । अंशावतारः स्थास्तुर्यः पृथिव्यां परमेष्ठिनः ॥
तद्रूपावतरं याति भगवान्भक्तवत्सलः । द्रुमो ह्यपौरुषो योऽसौ भाजनं नाऽस्य दर्शने
त्वामृते पुरुषस्याघ्रं पृथिव्यां नृपसत्तम । त्वद्वाग्यवशतः सर्वलोकानां नयनाऽतिथिः
भविष्यति महाराज सर्वकल्मषनाशनः । समाप्याऽवभृथस्नानं तटान्ते सरिताम्पतेः
उत्सवं सुमहत्कृत्वा कृतकौतुकमङ्गलम् । महावेद्यां स्थापयात्र यज्ञेशं तरूरुपिणम् ॥
विचार्येत्यमुदायुक्तो तावुभौ नृपनारदौ । सुसमृद्धौ तत्र यातौ यत्राऽसौ भगवद्द्रुमः
तद्रूपाः हर्षिताः सर्वे ब्रह्मसाक्षादुपस्थितम् । जैनिरे जन्मसाफल्यं जीवन्मुक्ता महोदयाः
इन्द्रद्युम्नोऽपि नृपतिर्ममजाऽमृतसागरे । स्वप्ने दृष्टा जगन्नाथं यथाऽसौ भगवत्प्रियः
तथा ददर्श तं वृक्षं चतुःशाखं चतुर्भुजम् । स्वकं श्रमं मन्यमानः सफलं नृपसत्तमः
जहौ शोकं नीलमणिमाधवान्तर्धिजं द्विजाः । पुनः पुनः प्रणम्य न हर्षाश्रुनयनो नृपः
द्विजैर्गाहयामास तं कलोललोलितम् । शङ्खकाहालमुरजदकापटहनिःस्वनैः ॥ २३
गीतवादित्रनिनर्दजयशब्दैः सहस्रशः । सुगन्धिपुष्पाञ्जलिभिराकाशात्पतितैर्मुहुः ॥ २४
परितो धूपपात्रैश्च कृष्णागुरुसुभूषितैः । वेश्याभिर्यौवनोन्मत्तसुरूपाभिः प्रचालितैः ॥
रत्नदण्डप्रकीर्णैश्च वीज्यमानं समन्ततः । पताकाभिर्दिव्यपट्टदुकूलभिः सुशोभितम्
राजापराजवृन्दैश्च तुरङ्गैः पत्तिभिवृतम् । मागधैर्वन्द्यमानं तु स्तूयमानं महर्षिभिः ॥

ऋत्विग्भिर्ब्राह्मणैश्चैव विद्वद्भिः श्रोत्रियैस्तथा ।

राजन्यवैश्यकुलजैः सच्छूद्रैः परिचारितम् ॥ २८ ॥

स्तोत्रैर्वहुविधैः स्मार्तैः पौराणिकैस्तथा । स्तूयमानं तं विष्णोर्भूलोके परिवेष्टितम्

खगन्धालङ्कृतं दिव्यं महावेदीं विनियतुः । दितानवरचित्रायां वेष्टितायां निरन्तरम्
वेद्यां तं स्थापयामासु रिन्द्रद्युम्नस्य शासनात् । वचसा नारदस्यैव पूजयामास पार्थिवः
सहस्रैरुपचाराणां दिव्यरूपैर्नृपोत्तमः । पूजावसाने पप्रच्छ नारदं मुनिसत्तमम् ॥ ३२

कीदृश्यः प्रतिमा विष्णोर्घटयिष्यति कः पुनः ।

तच्छ्रुत्वा तं मुनिः प्राह अचिन्त्यमहिमागुरुः ॥ ३३ ॥

को वेद तस्य चेष्टाम्बैः सर्वलोकोत्तरां नृप । स्रष्टा योजगतां तस्याऽप्येवांशयगोचरा
विचारयन्तौ तावित्थं यावन्नारदपार्थिवौ । अशरीरा ततोवाणी शुश्रुवे चाऽन्तरिक्षतः
तत्र विस्मयमानानां सर्वे पादेव शृण्वताम् । अपौरुषेयो भगवानविचारपथे स्थितः
मुमुमायां महावेद्यां स्वयं सोऽवतरिष्यति । प्रच्छाद्यतां दिनान्येपायावत्पञ्चदशानिव
उपस्थितोऽयं यो वृद्धः शास्त्रपाणिस्तु वर्द्धकिः । एनमन्तः प्रवेश्यं वद्वारं बध्नन्तु यत्नतः
वह्निर्वाद्यानि कुर्वन्तु यावत्तु घटना भवेत् । श्रुतो हि घटनाशब्दो वाधिर्यान्धत्वदायकः
नरके वसतिञ्चैव कुर्यात्सन्ताननाशनम् । नान्तः प्रवेशनं कुर्यान्न पश्येच्च कदाचन ॥

नियुक्तादन्यः पश्येच्चेद्वाज्ञो राष्ट्रस्य चैव ह ।

द्रष्टुञ्चाऽपि महार्भातिरन्यता चक्षुषोर्युगे ॥ ४१ ॥

तस्मान्नावेक्षणं कार्यं यावत्प्रतिमनिर्मितिः । निर्व्यूढस्तु स्वयं देवः कृत्यान्ते तु वदिष्यति
यद्यत्कार्यं प्रयत्नेन सर्वलोकसुखावहम् । तच्छ्रुत्वा नारदाद्यास्ते यथोक्तं विष्णुना स्वयम्

चिकीर्षन्ति तथा कर्तुं तत्राऽऽयातश्च वर्द्धकिः ।

प्रोवाच नृपति सोऽयं स्वप्ने दृष्टास्तु यास्त्वया ॥ ४४ ॥

ता एवाऽहं वदिष्यामि दारुणा दिव्यरूपिणा । इत्युक्त्वाऽन्तर्द्वेषेद्यां वृद्धवर्द्धकिरुपशृक्

वञ्चनार्थं मनुष्याणां साक्षान्नायणो विभुः ॥ ४६ ॥

इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णव-

खण्डान्तर्गतोत्कलखण्डे श्रीपुरुषोत्तमक्षेत्रमाहात्म्ये जैमिनिऋषिसम्वादे

मूर्तिघटनार्थवृद्धवर्द्धकिसमागमोनामाष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

एकोनविंशोऽध्यायः

विष्णोर्दारुमयमूर्त्याविर्भाववर्णनम्

जैमिनिरुवाच

ततः स पृथिवीपालस्तथा कृत्वाऽन्तरिक्षगा । यदुवाच गिरां देवी तद्वत्परिचचारह
एवं दिनेदिने याते दिव्यगन्धोऽनुभूयते । पारिजातप्रसूनानां वृष्टिर्मर्त्येषु दुर्लभा ॥
दिव्यमङ्गीतनादश्च गीतानि रुचिराणि च । स्वर्गङ्गाजलवृष्टिश्चसूक्ष्मविन्दुसुशोभना
पेरावतादिनागानां मदगन्धो वनद्विपैः । दुःसहः सर्वभूतानां सुखकार्यनुभूयते ॥३॥
यज्ञार्थमागतादेवास्ते सर्वे विगतज्वराः । आविर्भूतं हरिं दृष्ट्वा उपासाञ्चकिरेद्विजाः
यथा हि माधवं पूर्वं तथा तं विष्णुशाखिनम् ।

उपासनासु देवानां दिव्यचिह्नानि जज्ञिरे ॥ ६ ॥

निर्ववाह स्वयं देवः क्रमात्पञ्चदशे दिने । चतुर्मूर्तिः स भगवान्यथा पूर्वं मयोदितः
तादृगाविर्बभूवाऽसौ शुष्माकं वर्णितः पुरा । दिव्यसिंहासनगतो बलभद्रसुदर्शनैः ॥
शङ्खचक्रगदापद्मलसद्बाहुर्जनार्दनः । गदामुसलचक्रावजं धारयन्भगवत्कृतिः ॥ ६ ॥
छत्राकृतिफणासनमुकुटोज्ज्वलकुण्डलः । सुभद्रा चारुवदना वराब्जाभयधारिणी ॥
लक्ष्मीः प्रादुर्बभूवेयं सर्वचैतन्यरूपिणी । इयं कृष्णावतारे हि रोहिणीगर्भसम्भवा ॥
बलभद्राकृतिर्जाता बलरूपस्य चिन्तनात् । क्षणं न सहतेसाहिमोक्तुंलीलावतारिणम्
न भेदोऽस्तीह को विप्राः कृष्णस्य च बलस्य च ।

एकगर्भप्रसूतत्वाद्द्वयवहारोऽथ लौकिकः ॥ १३ ॥

भगिनी बलदेवस्येत्येता पौराणिकी कथा । पुरुषे स्त्रीस्वरूपेण लक्ष्मीः सर्वत्रतिष्ठति
पुत्राभ्यां भगवान्विष्णुः स्त्रीनाम्नाकमलालया । देवतिर्यङ्मनुष्यादौ विद्यतेनतयोः परम्
कोह्यन्यः पुण्डरीकाक्षोद्भवानि चतुर्दश । धारयेत्तु फणाग्रेण सोऽनन्तो बलसञ्ज्ञितः
तस्य शक्तिस्वरूपेयं भगिनी श्रीः प्रकीर्तिता । सुदर्शनंतुयच्चक्रंसदाविष्णोः करे स्थितम्

एकोनविंशोऽध्यायः] * चतुर्णां मूर्तीनामाविर्भाववर्णनम् *

२३७

शाखाग्रस्तम्भमध्यस्थं तद्रूपं तत्तुरीयकम् । एवं तु मूर्तं गन्तेन चतस्रो वै प्रकाशिताः
निवृत्ते भगवद्रूपे चतुर्धा दिव्यरूपिणि । लोकानामुपकाराय पुनराहाऽन्तरिक्षगा १६
पटंराच्छाद्य सुदृढं नृपते प्रतिमास्त्विमाः । स्वं स्वं वर्णं प्रापयाऽऽशुवर्णकैश्चित्रकर्मणा
नीलाभ्रश्यामलं विष्णुं शङ्खेन्दुधवलं बलम् । रक्तं सुदर्शनं चक्रं सुभद्रां कुङ्कुमारुणाम्
नानालङ्काररुचिरां नानाभङ्गिविभागशः । अमी दारुस्वरूपेण दृष्टाः पापाय हेतवे ॥
गोपनीयाः प्रयत्नेन पटनिर्यासवल्कलैः । तस्मात्प्रथममेवैतां स्तरोरेवाऽस्य वल्कलैः
शिल्पिभिः कर्मकुशलैर्दृढमाच्छादयाऽग्रतः । वर्षे वर्षे च संस्कार्याः पूर्वसंस्कारमोचनात्
ऋते वल्कललेपं तु स तु दिव्यश्चिरन्तनः । प्रमादाद्य इमं लेपमपनीयेत कश्चन ॥२५॥
दुर्मिक्षं मरकटाग्रे सन्ततिश्चाऽस्यर्हायते । नेक्षितव्यास्त्वयाराजन्कदाचिदपवारणाः
मनुष्यैश्चापिराजेन्द्र! दृष्टाः स्युर्भयहेतवः । तस्मात्सचित्रा द्रष्टव्या बहुलेपविलेपिताः
सुचित्रं पुण्डरीकाक्षं सविलासं सविभ्रमम् । दृष्ट्वा विमुच्यते पापैः कल्पकोटिसमुद्भवैः
सुचित्रान्कुराजेन्द्र! चित्रान्कामानवाप्स्यति । आविर्बभूव भगवांस्तवानुग्रहकाम्यया
तव प्रसादाज्जनूनां चतुर्वर्णं प्रसादास्यति । नीलाद्रौ कल्पवृक्षस्य वायव्यां शतहस्ततः
प्रदेशे सुमहत्स्थाने प्रासादं सुदृढायतम् । उत्तरे नरसिंहस्य सहस्रकरमुच्छ्रितम् ॥

कारयित्वा प्रतिष्ठाप्य तत्रैवं विनिवेशय ।

पुरा स्थितं पर्वतेऽस्मिन्योऽभ्यर्चयति माधवम् ॥ ३२ ॥

नाम्ना विश्वावसुर्नाम शवरो वैष्णवोत्तमः । पुरोधसः सख्यमासीत्तेन सादं पुरा चने
तयोः सन्ततिरेवाऽस्य लेपसंस्कारकर्मणि । नियुज्यतां महाराज भविष्यत्सूतसवेपुच
विररामैतदाभाष्य सा तु दिव्या सरस्वती । तयोपदिष्टमाकर्ण्य प्रहृष्टेनाऽन्तरात्मना
वेष्टनं मोक्षयामास महाविद्या नृपोत्तमः । ददृशुस्ते तदा सर्वे रत्नसिंहासने स्थितम् ॥
गमं कृष्णं सुभद्रां च वासुदेवं सुदर्शनम् । यथोपदिष्टे लब्ध्वासंस्कारैरुचिराकृतम्
कृपया स्मेरवदनमुन्नताय तवक्षसम् । दीनानामुद्भूतौ नाथं प्रलम्बभुजपञ्जरम् ॥ ३८ ॥
प्रवृद्धपुण्डरीकाक्षं हासशोणाय तदधरम् । पश्यतां दृष्टिमात्रेण हतारं पापसञ्चयम् ॥
पद्मासनस्थितं कृष्णं दिव्यालङ्कारभूषितम् । स्वतेजसा परिवृतं दारुदेहेऽपि निर्मलम्

नीलजीमूतसङ्काशं सर्वसन्तापनाशनम् । ददशवलदेवं च सादृहासमुखाम्बुजम् ॥४१॥
 फणामण्डलविस्तीर्णं वारुणीधूर्णितेक्षणम् । प्रोत्थितं नागराजानंपीनोन्नतसुवक्षसम्
 किञ्चिन्नतं पृष्ठदेशे कुण्डलीकृतविग्रहम् । अग्रसम्कुलककुभं कैलासशिखरं यथा ॥४२॥
 हलचक्राब्जमुसलधारिणं वनमालिनम् । हारकुण्डलकेयूरकिरीटमुकुटोज्ज्वलम् ॥
 तयोर्मध्ये स्थितां लक्ष्मीं सुभद्रां भद्ररूपिणीम् ॥ ४३ ॥

सर्वदेवारणीं पापसागरोत्तारकारिणीम् । विक्रामभोजवदनां वराब्जाभयधारिणीम्
 रूपलावण्यवसति शोभमानां प्रसाधनैः । कुङ्कुमारुणदेहांतांसाक्षालक्ष्मीमिवाऽपराम्
 ददर्श विष्णोर्वामस्थां चक्रशाखाग्रनिर्मिताम् ।

बालार्कसदृशीं तीक्ष्णधारां तेजोमयीं द्विजाः ॥ ४८ ॥

तां दृष्ट्वा नन्दपाथोधिनिमग्नः पृथिवीपतिः । कर्तव्यमूढः स्वतनौ स्वयं न प्रवभूव ह
 दरमीलितनेत्रः सन्सृजन्वाष्पासुकेवलम् । कृताञ्जलिपुटस्तस्थौ स्थूणाकारो नृपोत्तमः
 उवाच तं मुनिवरः स्मितवक्त्रः क्षितीश्वरम् । यदर्थं श्रममापन्नस्तत्साम्प्रतमभूत्तव
 प्रत्यक्षं नृपशार्दूल! एकमन्वंभाग्यवान्भुवि । अमुं पश्य जगन्नाथं पुण्डरीकायनेक्षणम्
 भक्तानुग्रहपाथोधिं सर्वज्ञाननिधिं हरिम् । यं द्रष्टुं योगिनो नित्यं यतन्ति यतमानसाः
 अवधानेन महता क्षणं पश्यन्ति मानवाः । सोऽयं दारुमयं देहं समास्थाय जनार्दनः
 अनुग्रहीतुं त्वां भूप! प्रत्यक्षत्वमुपागतः । भजैनं धरणीनाथं स्तुहि कारुण्यसागरम्
 ददाति संस्तुतः कामान्सर्वाङ्घ्रिप ! मनोगतान् ॥ ५६ ॥

इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णव-
 खण्डान्तर्गतोत्कलखण्डे पुरुषोत्तमक्षेत्रमाहात्म्ये जैमिनिऋषिसम्वादे
 विष्णोर्दारुमृत्याविर्भावोनामैकोनविंशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

विंशोऽध्यायः

इन्द्रद्युम्नकृताभगवत्स्तुतिस्तस्य नाम्नासरो वरोत्पत्तिवर्णनम्

जैमिनिस्त्वाच

इत्थं प्रबोधितस्तेन नारदेन क्षितीश्वरः । तुष्टाव जगतां नाथं वचोभिः करुणान्वित

इन्द्रद्युम्न उवाच

त्वदङ्घ्रिपाथोजयुगं मुरारे ! नोपासितं जन्मसु पूर्वजेषु ।

नत्कर्मणां दारुणपाकभाजं दीनं परित्राहि कृपासुधे! माम् ॥ २ ॥

क निर्मलं त्वच्चरणाब्जयुगं विरिञ्चिद्वेन्द्रकिरीटमग्रम् ।

काऽहं कुदीनः शक्रदस्त्रपांसमूत्रान्धिमङ्गैः पिहितमन्त्रचा वं ॥ ३ ॥

असारसंसारपरिभ्रमेण श्रमातुरस्त्वां कथमीश! जाने ।

जानन्ति ते त्वां खलु देवदेव येषां भवो दुःखमवप्रकाशः ॥ ४ ॥

प्रभो मया दुःखमनेकजन्मपापार्जितं भुक्तमनेकभावम् ।

शुभार्जितो यः सुखलेशभावो निदर्शनं यन्मधुपृक्तिके ॥ ५ ॥

यदेव सौख्यानुभवाय देव! कर्माजितो मे विषयोपभोगः ।

न एव दुःखं परिणामतो मे न मद्विधो दुःखिजनोऽस्ति चाऽन्यः ॥ ६ ॥

विभो ! यदि त्वां मनसाऽपि पूर्वमुपास्तमन्यद्विषयेक्षणोऽहम् ।

कथं तदालप्स्यमनेकजन्म पुनः पुनर्भोग्यमशेषदुःखम् ॥ ७ ॥

विभुत्वदासत्वपितृत्वपुत्रप्रियत्वमातृत्वधनित्वभावं ।

वध्यत्वहिंस्रत्वपतित्वजायाभावैश्च तिर्यक्त्वसुरादिभावं ॥ ८ ॥

नीचोर्ध्वभावं बहुशः सकृद्वा भवाङ्गणेऽस्मिंल्लुठतानुभूतम् ।

न वा मुरारे तव पादपद्मदूरीभवस्येष्टफलं हि चैतत् ॥ ९ ॥

कोशं बलं चैतदशेषपृथ्वीधनेवृत्तं यौवनरूपरूप्यः ।

मनोऽनुकूलाः शतशः स्त्रियश्च निष्कण्टकं मे नृपमण्डलं च ॥ १० ॥
 साम्राज्यता चाऽपि भरो महान्मे त्वज्ज्ञानहीनस्य पशोरिवाऽयम् ।
 भारवतारं कुरु मे कृपावधे! सदैव तत्रोदित खेदयोगः ॥ ११ ॥
 दीनानुकम्पिनू! करिणो विमुक्तिः कृता विभो त्वत्स्मृतिमात्रकेण ।
 भ्रान्तं घटीयन्त्रवदत्र नाथ! मां त्रातुमर्हस्यनुकम्पिभावात् ॥ १२ ॥
 न मे त्वदन्यः खलु बन्धुरत्र प्रवाहविभ्रष्टतरुस्वभावे ।
 पार्पायसी बुद्धिरूपेतभावा स्नेहानुबन्धा विषयेऽभिमेधा ॥ १३ ॥
 अहर्निशं मे तव पादपद्मान्नाऽप्येतु मत्प्रार्थितमेतदेव ।
 त्वां सच्चिदानन्दसुपूर्णसिन्धुं प्राप्तास्तु ये जन्मसहस्रभाग्यैः ॥ १४ ॥
 किं ते हि पश्यन्ति लवकसौख्यमनेकदुःखं विषयेन्द्रजालम् ।
 क्व बन्धनं कर्मभिरिष्टलेशदुःखाकरग्रन्थिशतैरभेद्यम् ॥ १५ ॥
 अनन्तमाद्यन्तविहीनमेकमानन्ददं त्वत्पदपङ्कजं क्व ।
 मायाम्बुधौ ते ममताभ्रमौ च कुकर्पनक्रायितगर्तमध्ये ॥ १६ ॥
 निराश्रयं मे पतितं विलासकटाक्षपातेन नयाऽद्य तीरम् ।
 स्वकार्यसंसाधनयाश्रितानां सम्पादनायेष्टविधेरजस्रम् ॥ १७ ॥
 भ्राम्यन्तमात्मायहितं विसृज्य मां त्राहि मूढं सहजानुकम्पिनू !
 क्षुद्राय कार्याय बहु भ्रमन्तमप्राप्य मूलं परमेश्वरं त्वाम् ॥ १८ ॥
 आयासपात्रं परमं सुदीनं मां त्राहि विष्णो जगदेकबन्ध !
 वेदान्तवेद्याऽव्यय! विश्वनाथ! त्वमीशिवे हन्तुमघौघराशीन् ॥ १९ ॥
 तं त्वां परित्यज्य सुखैकहेतुं क्षुद्राशयं मां परिपाहि विष्णो !
 प्रसुप्त एषोऽखिलभूतसङ्घश्चतुर्विधो यत्कृतमोहरात्रौ ॥ २० ॥
 त्वज्ज्ञानभानूद्यमेत्य चाऽन्ते प्रबोध्यते त्वां शरणं प्रपद्ये ।
 त्वमेक एवाखिललोककर्ता फणासहस्रैः परिवीतमूर्तिः ॥ २१ ॥
 पर्यायवृत्त्या बलिनांवरिष्ठ! त्वामीशितारं शरणं प्रपद्ये ।

यया सृजस्यत्सि जगन्ति नाथ वक्षःसरोजासनया स्वशक्त्या ॥ २२ ॥
 तां भद्ररूपां जगदाश्रयां ते देवारणि पादयुगे नतोऽस्मि ।
 यदंशुजालप्रतिसृष्टमेतद्ब्रह्माण्डजालं करसङ्गि नाथ ॥ २३ ॥
 सुदर्शनं दैत्यबलस्य हन्तु चक्रामिध्रं त्वां प्रणतः सुदर्शनम् ।
 मृतुत्वेत्यं नृपतिश्रेष्ठः साष्टाङ्गं प्रणनाम सः ॥ २४ ॥

परित्राहि जगन्नाथमग्नं संसारसागरे । अनाथबन्धो! कृपया दीनं मां तमसाकुलम्
 नारद उवाच

जय जय नारायण अपारभवसागरोत्तारपरायण सनकसनन्दनसनातनप्रभृतियोगि-
 वरविचिन्त्यमानदिव्यतत्त्व स्वामायाविलसिताध्यासपरिणमिताशेषभूततत्त्वत्रितत्त्व
 त्रिऽण्डधरत्रिणाचिकेतत्रिमधुत्रिसुपर्णोपगीयमानदिव्यज्ञानच्छन्दोमय स्वासन-
 सुपर्णप्रिय भक्तप्रिय भक्तजनैकवत्सल स्वमायाजालव्यवहितस्वरूप विश्वरूप
 विश्वप्रकाश विश्वतोमुख विश्वतोक्ष विश्वतः श्रवण विश्वतः पादशिरोग्रीव विश्व-
 हस्तनासारसनात्वक्केशलोमलिङ्गः सर्वलोकात्मक सर्वलोकसुखावह सर्वलोकोप-
 कारक सर्वलोकनमस्कृत लीलाविलसितकोटिपद्मोद्भवरुद्रेन्द्रमरुदध्विसाध्यसिद्ध
 गणप्रणताशेषसुरासुरत्रिभुवनगुरो न कस्याऽपि ज्ञानगोचर! नमस्ते नमस्ते ॥ २६ ॥

जैमिनिस्त्वाच

अन्ये चयेनृपतयः श्रोत्रियावेदपारगाः । मुनयोद्विजाः क्षत्रियाश्चाविद्वांसो वैश्यजातयः
 अस्तुवन्पुण्डरीकाक्षं बलिनं भद्रयासह । सूक्तैः स्तोत्रैः पुराणैश्च कविताभिर्यथा तथा
 अथेन्द्रद्युम्नः प्रोवाच पुरोधसमकलमपम् । पूजार्थं वासुदेवस्य उपाचारोपसंस्कृतम्
 स्वयं स नृपतिश्रेष्ठः पूजयामास तान्क्रमात् ।

नारदस्योपदेशेन विधिना मन्त्रतस्तथा ॥ ३० ॥

द्वादशाक्षरमन्त्रेण बलभद्रमपूजयत् । यमुपास्य ध्रुवः स्थानं प्राप्तवानुत्तमोत्तमम् ॥
 त्रयाप्रसिद्धं यत्सूक्तं पावनं पौरुषं महत् । तेन नारायणं भूपः पूजयामास शक्तितः

देव्याः सूक्तेन भद्रां तां सौदर्शन्या सुदर्शनम् ।

यथासमृद्धिं भक्त्या तान् पूजयित्वा नृपोत्तमः ॥ ३३ ॥

तत्प्रीत्यै द्विजमुख्येभ्यो ददौ दानानिभक्तितः । तुलापुरुषदानानि महादानानि पार्थिवः ।
अश्वमेधाङ्गभूताश्च कोटिशो गा ददौ तदा । अलङ्कृतास्तथान्याश्च ददौ गावहुदक्षिणाः ।

तासां खुरोद्भृतैर्योगाद्गर्तोऽभूद्द्विजसत्तमाः ॥

दानाम्बुना स पूर्णो वै तीर्थमासीन्महाफलम् ॥ ३६ ॥

तस्मिन्नात्वा पितृन् देवान्सन्तर्प्य विधिवन्तरः ।

अश्वमेधसहस्रस्य फलमाप्नोत्यसंशयः ॥ ३७ ॥

नाम्ना ख्यातं सरस्तस्य इन्द्रद्युम्नस्य भूपतेः । निर्वपत्य त्रपिण्डांश्च पितृनुद्दिश्य मानवः ।
कुलैकविंशमुद्भृत्य ब्रह्मलोके महीयते । नाऽतः परतरं तीर्थं हयमेधाङ्गसम्भवात् ॥
इन्द्रद्युम्नस्य सरसः स्याद्वा त्रिपथगा समा । ततः प्रासादघटनामुपचक्राम भूपतिः ॥
शभे काले सुनक्षत्रे देवज्ञविधिचोदिते । सुमुहूर्ते नारदादीन्ब्राह्मणाग्रन्थान् प्रपूज्य च
स्वस्तिवाचं च कर्मद्वि वाचयित्वा नृपोत्तमः ।

अर्घ्यं ददौ जगन्नाथं स्मरन् प्रासादवेश्मनि ॥ ४२ ॥

वसुधां प्रार्थयित्वा तु स्थानमाचन्द्रतारकम् ।

शिल्पिनः पूजयामास वास्तुयागपुरःसरम् ॥ ४३ ॥

महोत्सवं तथाचक्रे गीतवाद्यैः प्रभूतकैः । दीनानाथविपन्नेभ्यो ददौ वस्तुयथेप्सितम् ।
राज्ञो विसर्जयामास बहुमानपुरःसरम् । कृतार्थानवतारं तं हरेर्दृष्ट्वा हतांहसः ॥ ४५ ॥
ततः स कोटिशो वित्तं ददौ पाषाणधारके । आहतौ बहुदेशेभ्यो द्रुपदां पार्थिवोत्तमः ।
उवाचेदमुदायुक्तः सभायां पृथिवीश्वरः । अष्टादशभ्यो द्वीपेभ्यो यन्मया पौरुषार्जितम् ।
तत्सर्वं जगदीशस्य प्रासादायाऽपवर्जितम् । जैत्रयात्राप्रसङ्गेन श्रमोलब्धस्तु यो मया

सफलोऽस्तु स मे विष्णोः प्रासादायाऽर्थयोगतः ।

अतः परं मे किं भाग्यं चराचरगुरुं हरिम् ॥ ४६ ॥

प्रसादयिष्ये सम्पत्त्या भुजद्वन्द्वार्जितश्रिया । श्रीः सदा पुण्डरीकाक्षे श्रियो नुग्रहजामम

किं कर्तुमीशस्तस्यां वै देवदेवस्य चक्रिणः ।

कटाक्षपातो यस्य स्यात्तस्य श्रीः सर्वतोमुखी ॥ ५१ ॥

अष्टादशात्मिका देवी जिह्वाग्रे चाऽस्य नृत्यति ।

यमाराध्य जगन्नाथं ब्रह्मत्वं प्राप्तवान्विधिः ॥ ५२ ॥

रुद्रो महेश्वरत्वं च शक्रस्त्रिदिवराजताम् । लेभे तमर्च्यं जगतामर्चयिष्यामि शाश्वतम् ।
जितं तेन त्रिवाराशीभूतमंहो महात्मना । साङ्गोपाङ्गेन विधिना येन कृष्णः समर्चितः

कलेवरमिदं क्षेत्रं यत्राऽहङ्कारवान्विभुः ।

आविर्भावतिरोभावौ स्थितिर्नित्या हि यत्प्रभुः ॥ ५५ ॥

अत्र साक्षाद्रूपमन्तं सम्पूज्य जगतां गुरुम् ।

साक्षात्कृतार्थो भवति चतुर्वर्गस्य भाजनम् ॥ ५६ ॥

बहुव्ययाऽऽयासतो या राज्यञ्चद्धिर्मयाऽर्जिता ।

अस्यैवाऽनुग्रहात्सा तु सफलाऽस्तु पदाऽम्बुजे ॥ ५७ ॥

सर्वोपचारैः परिपूज्य देवं द्रव्यैर्हृतैः सागरमेखलायाः ।

यावत्समाप्नोति हि कर्मपाकः साम्राज्ययात्रा सफला हि माऽस्तु ॥ ५८ ॥

किं द्रव्यजातं खलु येन विष्णुं नोपाहरेत्साङ्गमपेतकल्मषः ।

किं पौरुषेयं यदि वासुदेवपरिच्छदो येन न साधितो मे ॥ ५९ ॥

इति श्रीस्कान्दे महापुराणे एकाशातिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णव-

खण्डान्तर्गतोत्कलखण्डे पुरुषोत्तमक्षेत्रमाहात्म्ये जैमिनिश्रुतिसम्वादे

इन्द्रद्युम्नसरोवरोत्पत्तिविवरणं नाम विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

एकविंशोऽध्यायः

इन्द्रधुम्नेनदारुवृक्षेणप्रासादनिर्माणवर्णनम्

जैमिनिरुवाच

इति ब्रुवाणं राजर्षिकश्चिद्रुवेदपारगः । वेदान्तविज्ञानशीलोद्विजोवाक्यमुदाजगौ

अहो तवाऽयं खलु भाग्यराशिर्येनाऽऽविरासीद्वि दारुमूर्तिः ।

यस्यात्युपास्ति श्रुतिराह मुक्तिप्रदामनात्मज्ञविमोहितानाम् ॥ २ ॥

य एष प्लवते दारुः सिन्धोः पारे ह्यपौरुषम् ।

तमुपास्य दुराराध्यं मुक्तिं यान्ति सुदुर्लभाम् ॥ ३ ॥

ब्रह्मज्ञाननिधिःसाक्षात्तारदःप्रत्युवाच यत् । न हि वेदान्तवचसोऽपरस्माज्ज्ञानमस्यैव
न हिप्रवृत्तिर्विष्णोस्तुविनावेदप्रवर्त्तते । परेषांस्वस्यवासृष्टौ श्रुतिप्रामाण्यवान्प्रभुः

विना श्रुतिं प्रवर्त्तेच्चेत्कस्तत्प्रामाण्यमृच्छति ।

तस्माच्छ्रुतिप्रसिद्धोऽयमवतारोऽत्र भूपते ॥ ६ ॥

वेदान्तवेद्यं पुरुषं गीतं तं सामगीतिषु । प्रतिमां न तु जानीहिनिःश्रेयसकरंनृणाम्

दर्शनादेव नः शान्तं सुदृढं तम उत्तमम् । सन्त्येव श्रुतयः पूर्वमेतदर्चाप्रकाशिकाः ॥

एतदर्चा प्रशस्ता वै सदर्थेविनियोजिता । अहोभारतवर्षस्थामनुष्याःक्षीणकल्मषाः

अपवर्गप्रदो येषामाविरासीज्जनार्दनः । तत्राऽप्ययं चोद्देशःसर्वेषामुत्तमोत्तमः ॥ १०

यत्रस्थाश्चर्मनेत्रेण पश्यन्ति ब्रह्मरूपिणम् । श्रुतिस्मृतीनांगहनःपन्थाःकर्मभिराकुलः

येन याता भ्रमन्तीह घटीयन्त्रवदाकुलाः । निर्व्यलीकपदप्राप्तिहेतुरेष स चिन्मयः ॥

श्रुत्यादिभिर्विनोपायैः परमानन्दमुक्तिदः । निरन्तरगतायातदुःस्थितानांदुरात्मनाम्

एष दारुवपुर्विष्णुः सुखदाता सुवान्धवः । श्रुतिस्मृत्युक्तनियमावर्तन्तेनेह पार्थिव

यथा तथा दृष्टिपथमाचाण्डालाद्विमुक्तिदः । अभक्तश्चेदमुं पश्येद्गतानुगतिको नरः

अश्वमेधसहस्राणांफलं ह्यविकलंलभेत् । भजेच्चेन्नियमस्थो हि भक्तिमान्दृढमानसः

एकविंशोऽध्यायः] * भगवत्प्रासादवृद्धिवर्णनम् *

२४५

असंशयंस सायुज्यं ब्रह्मणा लभते नरः । कः दुःखायासबहुलमनायासविनश्वरम् ॥

अचिरस्थं क्षुद्रफलं पुनरावृत्तिलक्षणम् । कवेदं दारुमयं ब्रह्म पापराशिदवानलम् ॥

सच्चिदानन्दकैवल्यमुक्तिदं दर्शनादपि । वेदानुवचनादीनि दुष्कराणि दुरात्मनाम् ॥

महात्मभिस्तैर्यत्प्राप्यं तदव्यग्रमयं ददेत् । अन्यक्षेत्रेषु भगवान्सुदूरो मर्त्यवासिनाम्

स्वक्षेत्रेऽस्मिन्निवसति नित्यं मुक्तिप्रदोविभुः । अस्मादत्रमहाभागतिष्ठस्वबलपौरुषः

विद्वत्तमोऽसि भक्तश्च साङ्गोपाङ्गममुं भज ॥ २२ ॥

जैमिनिरुवाच

द्विजस्य तद्वचः श्रुत्वा नारदो हृष्टमानसः । साङ्गं द्विजवर्णेण श्रौतमार्गानुसारिणा

सृष्ट्यादौ ब्रह्मनिश्वासैरभवद्वेदसंहतिः । तत्रोपनिषदर्थोऽयं साम्प्रतं व्यक्तिमागतः ॥

वेत्त्येतदर्थं भगवान्पद्मयोनिः प्रजापतिः । अज्ञासिपं च भूपाल साम्प्रतं तन्मुखादहम्

तस्याऽऽज्ञयाकृतं सर्वयथाभिलपितं एव । एनमाराध्यतिष्ठात्रयाम्यहंब्रह्मणोऽन्तिकम्

कृतं निवेदयिष्यामि प्रकाशश्च मुरद्विपः । प्रासादं कुरु भूपाल! धनेन महता तथा ॥

प्रासादे नरसिंहं तु प्रतिष्ठाप्य विमुच्यसे ॥ २८ ॥

जैमिनिरुवाच

तच्छ्रुत्वा स तु भूमीन्द्रः प्रत्युवाच मुनिं तदा ।

महर्षेऽहं त्वया सार्द्धं यियासुर्ब्रह्मणोऽन्तिकम् ॥ २६ ॥

यत्प्रासादाज्जगन्नाथश्चक्रेऽयं लोचनातिथिः । निवेद्य तं च प्रासादं प्रतिष्ठार्थं मुरद्विपः

विज्ञापयिष्ये सान्निध्ये प्रासादस्थापनोत्सवम् ।

यथा स्वयं समागम्य ब्रह्मलोकात्पितामहः ॥ ३१ ॥

महोत्सवं भगवतः प्रासादेऽत्र करिष्यति । तन्मुने! मामपिबिधेःसंनिधिप्रापयस्व च

गर्भप्रतिष्ठां प्रासादे समाप्येह स्थितो मुने ! ।

पश्चादावां गमिष्यावः कश्चित्कालं प्रतीक्ष मे ॥ ३३ ॥

ततः स नृपतिः सर्वाञ्जिल्लपशास्त्रविशारदान् । पाषाणखण्डवटनाकर्मण्येकैकयोगतः

सत्कारैर्दानमानैश्च योजयामास सादरम् । दिने दिने सुवटितःप्रासादोववृधे द्विजाः

परितः पूर्यमाणस्तु शुक्लपक्षे यथा शशी । एवंसम्बर्ध्यमानोऽपिप्रासादः परिवर्द्धितः ।
महोच्छ्रयत्वादल्पेनकालेनाभिलक्ष्यते । पाषाणसङ्ख्याशक्यावाकथश्चिद्धटनाकमात्
वित्तव्ययस्तु कोटीनां न सङ्ख्यातुं च शक्यते ।

यावन्तो भारते वर्षे लोकाः समयवर्तिनः ॥ ३८ ॥

इन्द्रद्युम्नस्य नृपतेर्नियुक्तास्ते महीभृतः । एकैकशो नियुक्ता ये परस्परसमन्विताः ।
तेऽपि चान्यैर्नियुक्तास्तेसर्वे तत्रप्रवर्तिताः । अजस्रं तन्नियुक्तानां योहयैतथोमहास्वः
आकाशमश्नुवानोऽसौदिशांभागान्नूरयत् । नृपतेःश्रद्धयाभक्त्या सास्त्रिकेनप्रसादिता
श्रीः समृद्धाऽभवद्विप्राः कीर्त्या सह महीपतेः ।

कचित्काञ्चनविन्यस्तनानारत्नमहोज्ज्वलः ॥ ४२ ॥

कचित्स्फटिकमागान्तशारदाभ्रनिभच्छविः ।

कचिन्नीलाश्मघटिता भित्तिःकालाभ्रमेदुरा ॥ ४३ ॥

एवं सुघटिते विष्णोः प्रासादे सुमनोहरे । गर्भप्रतिष्ठां विधिवत्कृत्वा स नृपसत्तमः
घञ्जपातादिभङ्गादिवारणार्थयथोचितम् । शिल्पशास्त्रेषुमण्यादिविन्यस्यपौरुषाहृतम्
पुनः प्रासादघटनासम्भारोचितमेव वै । बहुमूल्यं वस्तुजातं यत्नात्तत्र न्यवेशयत् ॥
ततोविरच्यमानेऽस्मिन्प्रासादेकीर्तिवर्द्धने । मनसापिनसम्भाव्येत्रिषुलोकेषुभूभुजाम्

देवानामपि नो लक्ष्ये द्विजाः कल्पान्तवासिनाम् ।

प्रासाद ईदृशो भूमौ कचिच्च घटितो न हि ॥ ४८ ॥

स्वर्गेवाइत्थमादित्याआलपन्तिपरस्परम् । अहो सुबुद्धिरस्योच्छेयैर्यमीदृक्परीणता
श्रद्धया भगवत्पादपद्मयोः साभिलाषिणी ।

अलौकिकानि कर्माणि पश्यन्ति हि रचन्त्यपि ॥ ५० ॥

केवाऽत्रभूमौराजानोबभूवुर्नीतिशालिनः । सार्वभौमास्तुसाम्राज्यजेतारःसर्वविद्विषाम्
वित्तानि यैः सञ्चितानि सुबहूनिचकोटिशः । अश्वमेधसहस्रन्तु यत्कृतंत्रिदिवेशितुः
शक्यं वा स्यादभूभुजां तुनातःपूर्वमनुष्ठितम् । न द्रष्टुंनश्रुतमपि वाजिमेधसहस्रकम्
महाक्षितानुष्ठितंयै यत्रत्रैलोक्यवासिनः । पृथिव्यामस्यनृपतेः सहस्थाभोगभोगिनः

ब्रह्मलोक इवाभातिसभार्यस्य च यज्विनः । मूर्तिमन्तत्त्रयो वेदाश्चतुष्पादोवृषस्तथा
सुराः सङ्कल्पकामास्तुयत्राद्भुतधियोऽभवन् । अयं प्रासादवर्षोवैबुद्धेर्विषयताङ्गतः ॥

मनोऽपि यत्र भवति न वा त्रैलोक्यवासिनाम् ।

भूपतेर्दुर्लभं किं स्यात्सहायो यस्य नारदः ॥ ५७ ॥

पितामहश्च जगतांस्त्रयसर्वामरेश्वरः । अथवा विष्णुभक्तस्य नाऽतिदूरं चिकीर्षितम्
विष्णोस्तद्भक्तलोकस्यनाऽन्तरं विद्यतेद्विजाः । ततःसनारदमप्राहप्रासादान्तेमुनीश्वरम्
सर्वं सम्पन्नमासीन्मे यदशक्यं सुरासुरैः । साक्षाद्भगवतो विष्णोरुद्धतोपासनारतः
भगवद्भुराभापि प्रासादस्तु चिरं मयि । इत्युक्त्वापादयोर्मूर्ध्ना प्रणनाम स नारदम्

नारदोऽपि तमुत्थाप्य परिपूज्य नृपोत्तमम् ।

त्वत्तो न भेदो नृपते ममाऽस्ति खलु तत्त्वतः ॥ ६२ ॥

यस्तुसाक्षाज्जगन्नाथआविर्भूतःकृतेनवा । अवश्यमर्चयस्वैनंजीवन्मुक्तोऽसिसान्प्रतम्
तत्पादपद्मे यादृके चेतः प्रणवतान्वितम् । भक्त्याह्यनन्ययापुंसः किमतःपरमस्तिवै
तीर्थैर्मन्त्रैर्जपैर्दानैः क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः । व्रतैरध्ययनैर्भूषणैः तपोभिश्च यदर्जितम् ॥
न शक्यंतवराजेन्द्रभक्त्या तत्करमागतम् । अतः परं न शोचस्वभक्तियोगेनमोऽस्तुते
प्रकर्षं बहुराजेन्द्र स्थित्वा चाऽस्मिंश्चिरम्भुवि । आराधयजगन्नाथमुपचारैर्महोत्सवैः

पितामहं द्रष्टुकामो गन्ता चेदन्तिकं विभोः ।

उपदेश्यति सोऽप्यस्य यात्रास्तास्ता महोत्सवाः ॥ ६८ ॥

स्वयं च भगवानेववरं तुभ्यंप्रदास्यति । प्रतिष्ठापितेप्रासादेतस्मिन्कालेस्वयम्भुवा
अहमप्यागमिष्यामि तदा सप्तर्षिभिःसह । तदावांतत्र गच्छावो ब्रह्मलोकमकलमपम्
त्वां विना भुवि कः शक्तो ब्रह्मलोकगतिम्प्रति ।

इत्युक्त्वा नारदो भूपं समुत्तस्थौ नभस्तलम् ॥ ७१ ॥

इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णव-
खण्डान्तर्गतोत्कलखण्डेपुरुषोत्तमक्षेत्रमाहात्म्ये जैमिनिस्मृतिसम्वादे

--- इतिभगवत्प्रासादनिर्माणार्थमुद्भवोश्रवचनंनामैकविंशोऽध्यायः ॥

द्वाविंशोऽध्यायः

इन्द्रद्युम्नस्यब्रह्मलोकेनारदेनसहगमनवर्णनम्

जैमिनिस्त्वाच

राजाऽथ तमुवाचेदं निर्लक्ष्य गमनं कथम् । अयं पुष्परथोऽस्त्येव मनसोवेगवान्मुने
एनमारुह्य यास्यावः क्षणं तावत्प्रतीक्ष्यताम् । यावदेताननुज्ञाप्य प्रासादेह्यधिकारिणः
प्रदक्षिणीकृत्य विभुमायामि मुनिसत्तम ॥ नारदोऽपि वचः श्रुत्वा श्रद्धधानो नृपोक्तिषु
करेण धृत्वा राजानं महावेदीं प्रविश्य च । सहितं रामभद्राभ्यां नत्वा कृष्णं मुहुर्मुहुः

अनुज्ञां प्रार्थयामास ब्रह्मलोकगतिम्प्रति ॥ ४ ॥

इन्द्रद्युम्नोऽपि वचसा मनसा वपुषा हरिम् । प्रदक्षिणीकृत्यपुनर्नत्वा साष्टाङ्गमुन्मनाः
ब्रह्मलोकगतिं विप्रा! याचते स्म कृताञ्जलिः ॥ ५ ॥

उभौ तौ दिव्ययानेन जग्मतुर्मुनिभूतौ । प्रदक्षिणीकृत्यरविं व्योममण्डलमध्यगम्
उपर्यपरि जग्माते व्यतीत्य ध्रुवमण्डलम् ॥ ६ ॥

जनलोकगतैः सिद्धैः सत्वरान्वततोन्मुखैः । वीक्ष्यमाणौ मुदायुक्तौ सल्लपन्तौ परस्परम्
भगवच्चरितभिवप्रा मनोमलविशोधनम् । जीवनमुक्तो मुनिश्रेष्ठः सर्वलोकान्भ्रमन्नयम्
यथानुपहतव्रज्यस्तथाऽयं मर्त्यवास्यपि ॥ ८ ॥

भूपतिः प्रययौ शीघ्रं विष्णुभक्तिप्रसादतः । ब्रह्माण्डविषयेनैतदुदुप्राप्यं वस्तुविद्यते
विष्णुभक्तेन यल्लभ्यमथ वामुक्तिमेति सः । महर्लोकगतैः सिद्धैः सादराभ्यर्चितौ चतौ
इन्द्रद्युम्नो न सस्मार पार्थिवं वासमात्मनः ।

क्रमादूर्ध्वगतिर्गच्छन्पश्यन्सौख्यैकभाजनान् ॥ ११ ॥

निर्द्वन्द्वावभिलाषोत्थतत्क्षणानेकपौरुषान् । केवलम्भगवत्प्रीत्यै कर्मभूमौ चकार यत्
प्रासादं चिंतयामास संपूर्णो वा न वा भवेत् । मय्यागते ब्रह्मलोकं शत्रुभिर्वाभिभूयते १३
श्लथादरा वा भूयासुः सेवका द्रव्यलोभतः । गृहीतवेतनाः शिल्पिवृन्दा मंदक्रियास्तथा

न शीघ्रं घटयिष्यन्ति मयि ब्रह्मक्षयागते ॥ १४ ॥

यावद्गमिष्ये धातारं गृहीत्वाऽहं चतुर्मुखम् । तावन्नपुनरेवस्यात्प्रासादो मयि दूरे
इहायातास्तु ये पूर्वं न पुनस्तेक्षितंगताः । मन्वानाममसामन्ता इत्थं वा दुष्टमानसाः
राज्यं ममाहरिष्यन्ति द्विषन्तः किमु साम्प्रतम् ॥ १६ ॥

इत्थं सुविग्रमनसा चिन्तयानं महीपतिम् । अतीतानागतज्ञाननिधिर्मुनिस्त्वाचतम् ॥
किंचिन्तयसिराजेन्द्रत्वमेवंदीनमानसः । यत्र चाभ्यागतावावां नचिन्ताविषयो ह्ययम्
ताऽऽध्ययोव्याधयश्चाऽत्र प्रभवन्ति कदाचन । तजरानचवामृत्युः किमन्यद्दुःखहेतुकम्
कृतार्थोऽसिमहाभाग! यन्मानुषवपुः स्वयम् । ब्रह्मलोकमिहायातः प्रत्यक्षं दृष्ट्वान्हरिम्
इहायाता न शोचन्ति हेये संसारकल्पके । ब्रुवाणमित्थं भूपालस्तमुवाच मुनीश्वरम्
न हि शोचामि भगवन्नाज्ञः स्वजनवन्धुषु । समारब्धो भगवतः प्रसादो यो मयाधुना
अत्रागतं मां तेज्ज्ञात्वा नानुतिष्ठन्ति सेवकाः । आरब्धस्य प्रतिष्ठाहिकर्तव्यानिश्चितामुने
तस्यान्तरायं सम्भाव्य दुःखितं मे मनः प्रभो । तस्य तद्वचनं श्रुत्वा प्रहस्य मुनिर्ब्रवीत्
प्रजापतिसमस्त्वं हि न तु सामान्यभूपतिः । केताऽप्यकृतं नैव भूमौ पूर्वैरनुष्ठितम् ॥

किं पुनस्तव कृत्यं तु यः सृष्टिस्थितिहानिकृत् ।

ब्रह्मलोकं गतस्याऽद्य प्रतापयशसा तव ॥ २६ ॥

त्रैलोक्ये भ्रमतो नित्यं यथासूर्यनिशाकरौ । यस्य कार्येषु भगवान्सहायोऽसौ चतुर्मुखः
तेषुकिराजशार्दूल! विघ्नशङ्काऽपि जायते । एषषदूरेऽस्तिराजेन्द्रप्रत्यक्षं यस्तव द्विषाम्
सदोमध्यगतः शक्रः साक्षात्त्रिजगतीपतिः । विशेषतो जगन्नाथप्रासादे कः पुमान् नृप
निहन्तु मनसाऽपीच्छेत्तत्र शङ्कास्तु मा तव । तदग्रतः पश्य भूप चन्द्रकोटिसमत्विगा
परितो ह्लादनकः सुधासागरकोटिवत् । यश्चाऽयं तेजसां राशिर्जानीहि ब्रह्मसन्तानः
इत्थमालपतस्तौ तु ब्रह्मलोकान्तिकंगतौ । शुश्रुवाते सुदूरात्तौ ब्रह्मर्षीणां मुखोद्गतम्
स्वाध्यायशब्दं सुपदं स्पष्टवर्णक्रमस्वरम् । इतिहासपुराणानिच्छन्दः कल्पानिगाथिकाः
अमङ्कीर्णो ज्ज्वलपदं श्रूयते प्रविभागशः । अत्रैतद्वाजशार्दूल! जानीहि ब्रह्मणः पुरम्
समाहि दृश्यते चैषा यत्र लोकपितामहः । सार्द्धं ब्रह्मर्षिमुख्यैश्च सुखासीनश्चतुर्मुखः ॥

नानाधैतन्यशबलैर्जीवन्मुक्तैरुपासितः ।

यत्राऽऽगतानि वर्तन्ते न संसाराऽब्धिसङ्कटे ॥ ३६ ॥

सदिति ब्रह्मणो नामतस्यायं भुवनोत्तमः । सत्यलोक इति ख्यातस्तदूर्ध्वनास्तिकिश्च न
अस्यैव किञ्चिदुपरि अधश्चाऽण्डकपालतः । वैकुण्ठभुवनं राजन्मुक्तायत्र वसन्ति है
यत्र योगीश्वरः साक्षाद्योगिचिन्त्यो जनार्दनः । चैतन्यवपुरास्ते वै सान्द्रानन्दात्मकः प्रभुः
यं प्राप्य न निवर्तन्ते मृत्युसंसारवर्त्मनि । यमुपास्ते सदा ब्रह्माजीवन्मुक्तैः स्वमुक्त्यै
कल्पितस्यायुषोन्तेऽसावेभिः सार्द्धं प्रपद्यते । स एष स्रष्टा लोकानां मत्स्यकूर्मादिरूपधृक्
रक्षिता रौद्ररूपेण संहर्त्ता लोकभावनः । इन्द्रद्युम्नं वदन्नित्यं प्राप ब्रह्मनिकेतनम् ॥
क्षणेन च सभाद्वारि प्रकोष्ठे स न्यवर्तत । यत्र तिष्ठन्ति दिक्पालाः शक्राद्याः परितस्तथा
चिरकालं ध्यानपरास्तथा मन्वन्तराधिपाः । पृथग्जननिभाद्वाः स्थनिपिद्धान्तः प्रवेशनाः
इन्द्रद्युम्नेन सहितं नारदं प्रचिलोक्य सः । द्वारपालः सविनयं ननामाऽऽनतकन्धरः ॥
चतुर्दशानां लोकानां भ्रमणैरसिक् प्रभो । त्वया विनाशो भतेनो स्वामिस्तव पितुः सभा
सन्त्येव मुनयः श्रेष्ठा ब्राह्मणा ब्रह्मविद्वराः ।

गौतमाद्यास्तथाऽप्येवा न रम्या ब्रह्मणः सभा ॥ ४७ ॥

बहुतारासु रजनी चन्द्रेणैव प्रकाशते । इति स्तुवन्ददौ तस्य प्रवेशं विनयान्वितः
इति श्रीस्कान्दे महापुराणे एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णव-
खण्डान्तर्गतोत्कलखण्डे पुरुषोत्तमक्षेत्रमाहात्म्ये जैमिनिस्मृषिसम्वादे
राज्ञेन्द्रद्युम्नस्य नारदेन साकं ब्रह्मसदनगमनं नाम द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

— ::०:: —

त्रयोविंशोऽध्यायः

राज्ञा ब्रह्मदर्शनवर्णनं ब्रह्मवैभवदर्शनञ्च

नारद उवाच

दीवारिकाऽयं राजर्षिरिन्द्रद्युम्नो महायशः । सार्वभौमो वैष्णवाग्रयो ध्यातारं द्रष्टुमागतः
यात्वयं पुरतस्तस्य यदि त्वमनुमन्यसे । इत्युक्तस्तं पुनः प्राह नारदं मणिकोदरः ॥
स्वामिस्त्वयाऽऽगतो योऽसौ न सामान्यो हि बुध्यते ।

यत्र पश्यसि दिक्पालान् पितृन्मन्वन्तराधिपान् ॥ ३ ॥

तत्राऽयं मर्त्यनिलयस्तिष्ठेदपि हि पौरुषम् । भवान्गत्वा पद्मयोनिं विशाप्येनं प्रवेश्य
सभाद्वारगतो योऽसौ दिक्पालैः सह यास्यति । एकाग्रचित्तो भगवान्गायने चतुराननः
अस्माकं द्वारिगुक्तानां प्रतीक्ष्योऽवसरो भ्रुवम् । नक्रोधो मयि कर्त्तव्यो दासे तव पितुश्च ते
इत्युक्तो नारदो गत्वा ब्रह्माणं जगतां पतिम् । नत्वा साष्टाङ्गपतनं विज्ञप्तो वसुधाधिपः
कटाक्षेणाऽदिशत्सोऽथ इन्द्रद्युम्नप्रवेशनम् । नोवाच किञ्चिद्भगवान्गानेदत्तावधानतः
दिव्यगायनसङ्गीते कौतुकाविष्टमानसः । ज्ञात्वेद्भितं नारदोऽथ इन्द्रद्युम्नं नृपोत्तमम्
प्रवेशयामास ततः शक्राद्यैः सुनिरीक्षितः ॥ ६ ॥

३ पृ पितामहं दूरात्प्रष्टारं जगतां नृपः । अमन्यत द्विजश्रेष्ठाः साक्षाद्भूमयं हरिम् ॥
शनः शनैर्ययौ भूपः प्रणमंश्च कृताञ्जलिः । स्तुवन्नमन्प्रणिपतन्साध्वसस्खलितं व्रजन्

किञ्चिद्दूरे स्थितो भूपो नारदस्य निदेशतः ॥ ११ ॥

ततः पुण्यं गीयमानं चरितं सिन्धुजापते । शृण्वंश्चतुर्मुखस्तस्थौ मुहूर्त्तं द्विजपुङ्गवाः
सावित्रीशारदाभ्यां च वीज्यमानस्तु पार्श्वयोः । शुद्धदेहधरैर्वैदेः स्तूयमानः स्वयम्भुवः
कलाकाष्ठानिमेषादि कल्पयन् युगपर्ययम् । न जराजन्ममरणं रूपादिपरिणामनम् ॥ १४
यस्य लोकगतानां वै नाऽऽधयो व्याधयस्तथा । मन्वन्तरादयो यत्र युगावर्त्तादयस्तथा
कल्पान्ताद्या न विद्यन्ते स साक्षात्परमेश्वरः । गीतावसानेन भूपमुवाच प्रहसन्निवा ॥

इन्द्रद्युम्नमहासत्त्वसाक्षात्त्वं भगवत्प्रियः । अन्यस्य दुर्लभोलोकः सत्याख्यो विदितस्तव
अत्रागतिर्हि वाञ्छन्तो मुनयः क्षीणकल्मषाः । तपोनिष्ठाश्च तिष्ठन्ति यावदाभूतसम्प्लवम्
चतुर्दशसु लोकेषु सृष्टानां प्राणिनां हियत् । चेतन्यादिविचित्राणि सर्वेषामाश्रयो ह्यसौ
जानन्नपि हि तत्कार्यं मानयन्नृपसत्तमम् । उवाच परमप्रीत इन्द्रद्युम्नं पितामहः ॥
किमर्थमागतोऽस्य त्रतद्ब्रूहि हृदयस्थितम् । मयि दृष्टेन दुष्प्रापममृतं किन्नुवाञ्छितम्

इन्द्रद्युम्न उवाच

अन्तर्यामिन् हि भगवंस्त्वदज्ञातं कुतो भवेत् । तथाऽपि प्रश्नो यो नाथमप्यनुकोश एव सः
मूर्धन्याधाय तवाऽनुज्ञां कथितं तव सनुना । इष्टाः सहस्रं क्रतवस्तदन्ते दारुदेहभृत्
आविर्भवून् भगवान्भूतभव्यभवत्प्रभुः । त्वदनुग्रहसम्पत्तिवशादेवाऽवलोकयन् ॥ २४ ॥
तादृशं पुण्डरीकाक्षं येन त्वल्लोकमागतः । यस्यारब्धो मया देवप्रासादस्तत्र चेत्स्वयम्
गत्वा देवं जगन्नाथं स्थापयिष्यसि चेत्प्रभो ! त्वदनुग्रहस्तु स फलो भवेन्मेलोकभावन
एतदर्थं जगत्स्वामिन्नारदेन सहऽधुना । त्वत्पादमपन्नयुगलं द्रष्टुं त्वल्लोकमागतः ॥

प्रसीद मां कुरुष्वेदं जगन्नाथस्त्वमेव हि ।

त्वमेव स जगन्नाथो न भेदो युवयोर्विभो ॥ २८ ॥

स्थाप्यः स्थापयिता चाऽसि वेद्यो वेदयिता भवान् ॥ २६ ॥

जैमिनिरुवाच

एवं विज्ञापनान्ते तु दुर्वासाः स महामुनिः । प्रणम्य साष्टाङ्गपातं कृताञ्जलिरुपस्थितः
प्रोवाच विनयाञ्जीवो धातारं जगतां गुरुम् ॥ ३० ॥

विभो ! द्वारप्रवेशेऽत्र दौवारिकनिवारिताः । लोकपालाः सपितरस्तथामन्वन्तराधिपाः
तिष्ठन्ति दीनजनवत्सु चिराल्लोकभावन ! तदाज्ञापय पश्यन्तु तव पादसरोरुहम् ३२
तच्छ्रुत्वा देवदेवस्तु तदा दुर्वाससो वचः । प्रहस्य वचनमग्राह नैषां प्रस्ताव एव हि
इन्द्रद्युम्नेन स्पृष्टं किन्तु मोहवशानुगाः । जीवन्मुक्तोऽयं नृपतिः क्षीणकर्माऽग्रसंहतिः
मत्सन्ततेः पञ्चमोऽयं वैष्णवो विष्णुतत्परः । एते हि सुखभोगाय कर्मणा प्राप्तपौरुषाः
अत्राऽगतिं प्रार्थयन्तस्तपस्तप्त्वा हि देवताः । ममानुग्रहत एते आयाता मदुपासने

त्रयोविंशोऽध्यायः [* देवानां ब्रह्मदर्शनवर्णनम् *]

तथापि त्वदनुज्ञाता आयान्तु मम दर्शने । ततः प्रविष्टास्ते देवा दुर्वासो वचनेन वै ॥
दूरात्प्रणुमुर्ब्रह्माणं गायनानां समीपतः । इन्द्रद्युम्नं नरपतिं संलपन्तं कृताञ्जलिम् ॥
ताँल्लोकपालान्प्रणतान्कटाक्षेण जगत्प्रभुः । अनुजग्राह कथयन्निन्द्रद्युम्नं ससादरम् ॥

राजन्कृतस्त्वया सत्यं प्रासादो भगवत्स्थितो ।

नाऽयं कालस्तथा राज्यं न वा त्वत्सन्ततिर्नृप ॥ ४० ॥

गीतगानावसरतो भूयान्कालो गतस्तव । मन्वन्तरो हि दिव्यानां युगानामेकसप्ततिः
तव वंशोऽपि विच्छिन्नः कोटिशः क्षितिपा गताः ।

देवोऽन्तिमश्च प्रासादो द्वयमत्राऽवशिष्यते ॥ ४२ ॥

द्वितीयस्य मनोरादिगुणं स्वारोचिषस्य तु । ममान्तिकेऽत्र वसतो मृत्युर्वानजरा तथा
विपर्ययमृत्नां वा न कालपरिणामता । तद्वच्छ भूमौ राजेन्द्र ! देवं प्रासादमेव च ॥
आत्मसम्बन्धिनं कृत्वा पुनरायाहि वेगवान् । अथवाऽहं प्रयास्यामि तवानुपदमेव हि
त्वमग्रतो धरां गत्वा यावत्सम्भारमृद्धिमत् ।

करिष्यसि महाभाग ! तावदेव व्रजाम्यहम् ॥ ४६ ॥

इत्याज्ञाप्येन्द्रद्युम्नं तं भगवान्सपितामहः । देवान्पुरःस्थितानाह विनयानतकन्धरान्
बद्धाञ्जलीन्साध्वसांस्तांस्तत्पादन्यस्तवीक्षणान् ।

उवाच भगवान्निस्त्र्यगम्भीरवचसा द्विजाः ॥ ४८ ॥

किमर्थमागताः सर्वे युगपत्तु दिवौकसः । यत्कार्यं वो मया कार्यं विज्ञापयतमाचिरम्
जैमिनिरुवाच

इति श्रुत्वा वचो धातुस्त्रिदशाविगतज्वराः । प्रत्यूचुर्हर्षिताः सर्वे भगवन्तं पितामहम्
देवा ऊचुः

उपासितः पुराऽस्माभिर्यानीलाद्रौ मणीमयः । अन्तर्हितः कथन्देव इदानीं दारुदेहभृक्
आविर्भूतः क्रतोरन्त इन्द्रद्युम्नस्य भूपतेः । एतस्य कारणं ज्ञातुं भवतः पादपङ्कजम्
आराधितुमिहाऽऽयाताः प्रसीद कथयस्व तत् । इत्युक्ते त्रिदशैर्देवो भगवान्पङ्कजासनः
रहस्यमेतद्गो देवाः कस्यचिन्नोदितं पुरा । सर्वे समुदिता यस्मादपृच्छत चिरागताः

ततो वः कथयिष्यामि सुराणां गुह्यमुत्तमम् । पूर्वेपराद्धं भो देवाः क्षेत्रं श्रीपुरुषोत्तमम्
नीलाश्ववपुरास्थाय न तत्याज जनार्दनः । साम्प्रतं मे द्वितीयन्तुपराद्धं समुपस्थितम्
मनुः स्वायम्भुवो नाम श्वेतवाराहकल्पके । प्रवर्त्ततेऽयं कालो वै प्रातराद्यदिनस्य च ॥
दारुमूर्तिरयं देवो भुवनानां हि मध्यमे । ममाऽऽयुषः प्रमाणन्तुस्थास्यते मानयन्प्रभुः
ममाऽऽत्मा एव भगवानहमेतन्मयः सुराः ।

नावयोर्विद्यते किञ्चिदस्मिन्स्थावरजङ्गमे ॥ ५६ ॥

श्रीरोदाणवमध्येहि श्वेतद्वीपेहि तल्पके । यः शेते योगनिद्रां तां मानयन्पुरुषोत्तमः
समूलं जगतामादिस्तस्य रोमाण्यानि वै । तानि कल्पदुमाख्यानि शङ्खचक्राङ्कितानि वै
तन्मध्यस्थो ह्ययं वृक्षश्चेतन्याधिष्ठितः सुराः । स्वयमुत्पतितः सिन्धोः सलिले सत्यपूरुषः
भोगान्भोक्तुं त्रिलोकस्थान्दारुवर्ष्मा जनार्दनः । अनेकजन्मसाहस्रैर्मक्तियोगेन भावितः
घोरसंसारनाशाय मया पूर्वं प्रयाचितः । पुनः पुनः सृष्टिलीनपालनोद्विग्नचेतसा ॥ ६४ ॥
अशेषकर्मनाशाय जगतां सर्वमुक्तये । धारणाध्यानयोगानां दुष्कराणां विनाऽपि सः
मोक्षाय भगवानाविर्बभूव पुरुषोत्तमः । प्रच्छन्नं वपुरेतस्य क्षेत्रं नाऽस्य विचारयेत्
धर्मिग्राहप्रमाणेन यादृग्दृष्टः स एव सः । चतुर्वर्गप्रदो देवो यो यथा तं विभावयेत्
तद्दर्शनपरिक्षीणपापसङ्गाः क्रमाद्भुवि । भवन्ति निर्मलात्मानः पुरुषा मुक्तिभाजनम् ॥
जैमिनिस्त्वाच

एच्छत्वा तु ते देवाः पद्मयोनेर्वचोऽमृतम् । दृष्ट्वा सञ्चिन्तयामासुः प्रहृष्टेनाऽन्तरात्मना
अचिरस्थायि देवत्वं विहायैतद्भुवं गताः । अस्मिन्क्षेत्रवरे देवमाराध्यामः सुसंयताः
हर्षप्रफुल्लवदनान् सुरान्दृष्ट्वा पितामहः । इन्द्रद्युम्नानुग्रहाय यः प्रकाशं गतः प्रभुः ॥
याताऽत्र प्रतिमा त्वस्य स्वयमेव वदिष्यति । वरान्प्रदास्यति बहून्भगवान्भक्तवत्सलः
प्रासादमिन्द्रद्युम्नस्य प्रतिष्ठापयितुं विभुम् । अहञ्चाऽपि गमिष्यामि यूयंतत्र प्रयात वै
इन्द्रद्युम्नोऽग्रतो यातु प्रतिष्ठावस्तुसम्भृतौ । सहायास्तत्र भवत यूयं क्षीणाधिकारिणः
मन्वन्तरं व्यतीतं वै प्रथमं साम्प्रतं सुराः । इन्द्रद्युम्नेन सहितास्तत्र गत्वा सुरोत्तमाः
प्रासादप्रतिमानां च विधर्ता स्वाम्यमस्य वै ।

तस्मात्सम्भृत सम्भारः ससहायोऽधुना ह्यसौ ॥ ७६ ॥

अस्य सन्ततिसम्बन्धस्मरणादपि भूतले । मदाज्ञया पद्मनिधिः सह यास्यति भूतलम्
प्रतिष्ठायै भगवतः संयतौ सर्ववस्तुनः । इन्द्रद्युम्नोऽपि दृष्टात्मा दृष्ट्वा ब्राह्मीं श्रियं द्विजाः
महदाश्चर्यसम्पन्नः प्रणिपत्य जगद्गुरुम् । तदाज्ञां शिरसा धृत्वा देवैः क्षीणाधिकारिभिः
आजगाम भुवं विप्रा विधिना चाऽनुमोदिताः ॥ ८० ॥

इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णव-
खण्डान्तर्गतोत्कलखण्डे पुरुषोत्तमक्षेत्रमाहात्म्ये जैमिनिस्मृतिसम्वादे
राज्ञा ब्रह्मदर्शनमनुपृथ्वीसमागमनवर्णनं नाम त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

चतुर्विंशोऽध्यायः

भूलोके समागतदेवैः श्रीविष्णुस्तववर्णनम्

जैमिनिस्त्वाच

आगत्य च जगन्नाथं चिरादुत्कण्ठमानसः । दण्डवत्प्रणनामाऽसौ घनरोमाञ्चक्रञ्चुकः
नमो ब्रह्मण्यदेवाय गोब्राह्मणहिताय च । प्रणतार्तिविनाशाय चतुर्वर्गेकहेतवे ॥ २ ॥
हिरण्यगर्भपुरुषप्रधानव्यक्तरूपिणे । ॐ नमो वासुदेवाय शुद्धज्ञानस्वरूपिणे ॥ ३ ॥
इन्द्रद्युम्नस्तुतिं भूपः सानन्दाश्रुविलोचनः । प्रदक्षिणं पुनः कुर्वन्ननाम च पुनः पुनः ॥
ततोऽन्या देवता या वैतत्रागच्छन्मुदान्विताः । तुष्टुवुः प्रणतदेवकृताञ्जलिपुटा मुदा
देवा ऊचुः

सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् । स भूमिं सर्वतो व्याप्य अध्यतिष्ठ दशाङ्गुलम्
यः पुमान्परमं ब्रह्म परमात्मेति गीयते । भूतं भव्यं भविष्यं च सर्वं पुरुष एव तत्

एतावानस्य महिमा ज्यायानेष पुमान्प्रभुः ।

पादोऽस्य विश्वाभूतानि त्रिपादस्याऽमृतं दिवि ॥ ८ ॥

छन्दांसिजज्ञिरेत्वत्तस्त्वत्तोयज्ञपुमानपि । त्वत्तोऽश्वाश्चव्यजायन्तगावोमेषादयस्तथा
ब्राह्मणामुखतोजाताबाहुजाक्षत्रियास्तव । विशस्तवोरुजापद्भ्यां तथाशूद्राःसमागता
मनसश्चन्द्रमा जातश्चक्षुषस्ते दिवाकरः । कर्णाम्यां श्वसनः प्राणैर्जिह्वायाहव्यवाडपि
नामितो गगनं द्यौश्चमूर्ध्निस्तेसमवर्तत । पादाम्यां तेषराजातादिशश्चाऽष्टौश्रुतेर्गताः
सप्ताऽऽसन्परिध्रियस्त्वत्तएकविंशत्समिच्चवै । चराचराःसर्वभावास्त्वत्तएवहिजज्ञिरे
त्वमेवजगतां नाथस्त्वमेव परिपालकः । उग्ररूपश्च संहर्ता त्वमेव परमेश्वर ॥१४॥
त्वमेव यज्ञो यज्ञांशस्त्वयंज्ञेशःपरात्परः । शब्दब्रह्मपरं त्वं हि शब्दब्रह्माऽसि विश्वराट्
स्वराट् सम्राट् जगन्नाथ ! विराडसि जगत्पते !

अधश्चोर्ध्वं च तिर्यक्त्वं त्वया व्याप्तं जगन्मय ॥ १६ ॥

प्राप्नुवन्ति परंस्थानं त्वां यजन्तश्चयाज्ञिकाः । भोज्यं भोक्ताहविर्होताहवनं त्वं फलप्रदः
समस्तकर्मभोक्ता त्वं सर्वकर्मोत्पन्नः प्रभो ! सर्वकर्मोपकरणं सर्वकर्मफलप्रदः ॥१८॥
कर्मप्रेरयिता त्वं हि धर्मकामार्थसिद्धिदः । त्वामृतेमुक्तिदः कोऽन्यो हृषीकेश नमोऽस्तुते
नमोऽस्त्वन्तताय सहस्रमूर्त्तये सहस्रपादाक्षिशिरोरुबाहवे ।

सहस्रनाम्ने पुरुषाय शाश्वते सहस्रकोटीयुगधारिणे नमः ॥ २० ॥

वयं च्युताधिकारास्त्वां प्रपन्नाः शरणं प्रभो ! त्राहिनः पुण्डरीकाक्ष अगतीनां गतिर्भव
संसारपतितस्यैको जन्तोस्त्वं शरणं प्रभो ! त्वत्सृष्टौ त्वाद्दृशो नास्तियो दीनपरिपालकः
दीनानाथैकशरणं पिता त्वं जगतः प्रभो ! पातापोष्टा त्वमेवेश सर्वापद्विनिवारकः
त्राहि विष्णो जगन्नाथ ! त्राहि नः परमेश्वर ! त्वामृते कमलाकान्तकः शक्तः परिरक्षणे
अन्तर्यामिन्नमस्तेऽस्तु सर्वतेजोनिधे नमः ।

इति स्तुवन्तस्ते देवाः प्रणिपत्य पुनः पुनः । इन्द्रद्युम्नेन सहिता वहिर्भूय द्विजोत्तमाः
क्षेत्रं श्रीनरसिंहस्य गत्वा तं प्रणिपत्य च । नमस्कृत्य परां भक्तिं कृत्वाऽभ्यर्च्य नृकेसरिम्
नीलाचलाद्रेः शिखरं यत्र प्रासादादुत्तमः । ययुस्ते पद्मनिधिन साद्वैसम्भारकारणात्
ददृशुस्ते महाप्रांशुं व्याप्तं गगनमण्डले । उत्तिष्ठन्तं विन्ध्यगिरिरोद्भूतं भानोर्गति किमु
व्यशुवानं दिशः सर्वा विचित्रघटनोज्ज्वलम् ।

वतुर्विंशोऽध्यायः]

* पद्मनिधिस्त्वागतवर्णनम् *

बहुकालव्यतिक्रान्तस्वस्तिभङ्गिविचित्रकम् ॥ ३० ॥

ततश्च चिन्तयामास इन्द्रद्युम्नः स वैष्णवः । घटनार्थं मया यातः सत्यलोकमितः पुरा
सुनिराद्दृष्टिपथगः पूर्णः प्रासाद उत्तमः । अनुग्रहाद्वै देवस्य नाऽत्र मानुषपौरुषम् ॥
मन्वन्तरसमाप्तिः क सूर्यचन्द्रेन्द्रोदधिका । तथापि तिष्ठते चायं प्रासादो ह्येष दुर्लभः ॥

वल्मीकसदृशा ह्येते प्रासादा मानुषैः कृताः ।

शीर्यन्ति रोहणैर्वृक्षैः स्वल्पकालगतायुषः ॥ ३४ ॥

मदनक्रोशबुद्ध्या तु रक्षितं भवनं हरेः । ततस्तान्स सहायान्वै जगाद प्रश्रयं वचः ॥
जानीत जगदीशस्य प्रासादं कारितं मया । आविर्बभूव भगवान्दारुरूपपुःस्वयम् ॥

तदान्तरिक्षगा वाणी मामुवाचाऽशरीरिणी ॥ ३६ ॥

सहस्रपाणि संमितं नीलाद्रेः शिखरोपरि । प्रासादं कारयस्वेति स्थितये जगदीशितुः
एतन्प्रतिष्ठानविधौ स्वयमत्राऽऽगमिष्यति । पद्मयोनिः स्वयं सार्द्धं सिद्धब्रह्मर्षिदैवतैः
तदत्र क्रियते को वा सम्भारो ज्ञायते कथम् ।

इत्युक्तवन्तं ते प्रोचुर्देवा भग्नाधिकारिणः ॥ ३६ ॥

देवा ऊचुः

न जानीमो वयमपि तदस्माकं गुरुर्गुरुः । इदानीं न वशोऽस्माकं सहि स्वर्गपरोहितः

पद्मनिधिरुवाच

स्वामिन्विधेरनुज्ञानादागतोऽस्मि त्वया सह ।

कर्त्तव्यं किं मया चाऽत्र किम्वा वस्तु प्रतीक्ष्यते ॥ ४१ ॥

जैमिनिरुवाच

इति बालाप्यमानानां नारदः पुरतः स्थितः । ब्रह्मणा प्रेषितः पूर्वं सर्वशास्त्रविशारदः
सर्वसम्भारवस्तूनि यथाशास्त्रमुने कुरु । सम्पादयिष्यति तव शासनात्पद्मकोनिधिः
तं दृष्ट्वा ते मुदा युक्ता उत्तस्युर्ब्रह्मणः सुतम् । षडर्घ्यं पूजया तस्य पूजां चक्रे नृपोत्तमः
प्रणेमुस्तेऽपि तं देवा मनुष्याकारधारिणः ।

ऊचे तमिन्द्रद्युम्नोऽपि प्रतिष्ठाविधिवस्तुनि ॥ ४५ ॥

नाऽहंवेद्मि मुनिश्रेष्ठ! चिरात्त्यक्तः पुरोधसा । आदेशयक्रमाद्ब्रह्मन्सम्पाद्यं यद्यदेव हि
इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीयेवैष्णव-
खण्डान्तर्गतोत्कलखण्डे पुरुषोत्तमक्षेत्रमाहात्म्ये जैमिनिऋषिसम्वादे
इन्द्रद्युम्नराजकृतभगवत्स्तुतिनामचतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

पञ्चविंशोऽध्यायः

रथनिर्माणवर्णनम्

जैमिनिरुवाच

इत्युक्ते नारदः सोऽथ यथाशास्त्रं विचार्य वै । आलेख्यक्रमशः पत्रे राज्ञेतस्मै न्यवेदयत्
राजाऽपि पत्रं तच्छ्रुत्वासोऽवधार्य पुनःपुनः । प्रददौ पद्मनिग्रथेलिखितान्यत्रयानि चै
सम्पाद्य पद्मनिग्रेशालां स्वर्णमयीं कुरु । ब्रह्मणः सदनं दिव्यं ब्रह्मर्षीणाञ्च निर्मलम्
इन्द्रादीनां सुराणां च सिद्धानां मर्त्यवासिनाम् ।

मुनीन्द्राणां निवासाय राज्ञां पातालवासिनाम् ॥ ४ ॥

तथा च नागराजानां निधे! त्रैलोक्यवासिनाम् । यथायोग्यासनैर्युक्तं गृहं गृहमतन्द्रितः
कारयाऽऽशु निधे! द्रव्यसम्भारं यावदेव तु । विश्वकर्माऽपि च तव साहाय्यं रचयिष्यति
इत्यादिशन्तं स मुनिरिन्द्रद्युम्नमुवाच वै । सम्भारान्पृथगेतद्वि कर्तव्यं व्यवधानतः
स्वर्णैः सुवटितं साधुरथत्रयमलङ्कृतम् । दुकूलरत्नमालाद्यैर्बहुमूल्यैर्द्वन्द्वं महत् ॥ ८
श्रीवासुदेवस्य रथो गरुडध्वजचिह्नितः । पद्मध्वजः सुभद्राया रथमूर्द्धनि धार्यताम्
रथः षोडशचक्रस्तु विष्णोः कार्यः प्रयत्नतः । चतुर्दश बलस्यैव सुभद्रायास्तु द्वादश
हस्तषोडशविस्तारो रथश्चक्रधरस्य तु । चतुर्दश बलस्यैव सुभद्रायास्तु द्वादश ॥

आसनं जगतां भूयः स्वयं स्वासनविग्रहः ।

तद्याने जगतां नाशस्ततो यानं न विद्यते ॥ १२ ॥

पञ्चविंशोऽध्यायः]

* रथस्थापनविधिवर्णनम् *

पश्येच्चराचरं विश्वं ज्ञानादथ सुनिर्मले । स्थितो हस्ततले नित्यं निर्मलस्तस्य दर्पणः
तलस्थत्वादसौ तालः सदा तेनाऽङ्कितः प्रभुः ।

ततः स एव शेषस्य बलभद्रावतारिणः ॥ १४ ॥

अथवासीरिणः कार्यं सीरमेव ध्वजोत्तमम् । ध्वजः सुनिर्मलः कार्यस्तस्मात्तालध्वजोत्तमः
न वासितव्यो देवोऽसावप्रतिष्ठे रथे नृप ! । प्रासादे मण्डपे वापि पुरेतन्निष्फलं भवेत्
तस्मात्प्रतिष्ठा प्रथमं हरेः कार्या रथस्य वै । सम्भारः क्रियतां तस्य ह्यनुष्ठेयामया तु सा
इत्याज्ञां मत्पितुर्लब्ध्वा शीघ्रमायाम्यहं नृप ! । तस्य तद्वचनं श्रुत्वा घटितं स्यन्दनत्रयम्
निधिसम्पादितं द्रव्यैरेकाहाद्विश्वकर्मणा ।

स्वक्षं सुचक्रं सुस्तम्भं सुविस्तीर्णं सुतोरणम् ॥ १६ ॥

सुध्वजं सुपताकं च नानाचित्रमनोहरम् । विचित्रबन्धमिथुनपुत्तलीवलयान्वितम्
अर्द्धहाटकनिर्व्यूढं साक्षाद्विरथोपमम् । मेघगम्भीरनिर्घोषं दृष्ट्वा कर्षणैर्युतम्
वातरंहो हयैर्युक्तं शतसङ्ख्यैः सितप्रभैः ॥ २१ ॥

यथाशास्त्रविधानेन नारदेन प्रतिष्ठितम् । सुलग्ने सुमुहूर्ते च सुतिथौ ज्योतिषोदिते
मुनय ऊचुः

भगवज्जैमिने! ब्रूहि सर्वज्ञोऽसि मतो हि नः ॥ २३ ॥

विधिना केन हि रथः प्रतिष्ठाप्यो हरे रथम् । यथावद्वद नो येन जानीमो विधिविस्तरम्
जैमिनिरुवाच

यथा प्रतिष्ठितं तेन नारदेन महात्मना । तद्वो वदिष्यामि विधिं यथा दृष्टं पुरा मया
रथस्थानदिग्भागेशालां कृत्वा सुशोभनाम् । तन्मध्ये मण्डपं कृत्वा वेदितत्र सुनिर्मलाम्
चतुरस्यां चतुर्हस्तमितां हस्तोच्छ्रितां द्विजाः । प्रतिष्ठापूर्वदिवसे रात्रावुत्तरतः शुभे
मुहूर्ते स्वस्तिवाच्याऽथ कारयेदङ्कुरार्पणम् । द्वात्रिंशद्देवताभ्यश्च बलिं दत्त्वा यथाविधि
प्रातस्ततो वेदिकायां मध्ये मण्डलमालिखेत् ।

पद्मं वा स्वस्तिकं वाऽपि कुम्भं तत्र निधापयेत् ॥ २६ ॥

पञ्चकुम्भकायं च तन्मध्ये पूरयेत्सुग्रीः । गङ्गादिपुण्यतोयानि पलवान्स समृत्तिकाः

सर्वगन्धान्पञ्चरत्नसर्वौषधिगणं तथा । पूरयित्वा विधानेन आचार्यः प्राङ्मुखः शुचिः
विष्णुं स्मरन्पञ्चगव्यं पश्चादपि प्रपूरयेत् । दुकूलवेष्टितकण्ठे माल्यैर्गन्धैः सुशोभनैः
फलपल्लवसंयुक्तं कृतकौतुकमङ्गलम् । पूरयेत्तत्र देवेशं नरसिंहमनामयम् ॥ ३३ ॥
मन्त्रराजेन विधिवदुपचारैस्तथान्तरैः । प्रार्थयित्वा प्रसादाय तस्मिन्नावाह्यं तं हरिम्
बाह्योपचारैर्विविधैः पूजयेद्विधिवद्द्विजाः । वायव्यांतस्य कुम्भस्य समिदाज्यचरुं तथा
अष्टोत्तरसहस्रं च जुहुयाद्विधिवद्गुरुः । सम्पातान्प्रापयेत्तत्र कुम्भमध्ये तदन्ततः ॥
रथं सुशोभनं कृत्वा पताकागन्धमाल्यकैः । सर्वाङ्गैश्च येन तस्य गन्धचन्दनवारिभिः
धूपयेत्कालागुरुणा शङ्खकाहालनिस्वनैः ।

ध्वजे तस्य नृसिंहस्य प्रतिष्ठाप्य समीरणम् ॥ ३८ ॥

पूजयित्वा विधानेन रक्तस्त्रगन्धमाल्यकैः । इमं मन्त्रं समुच्चार्य सुपर्णप्रार्थयेत्ततः ॥
यो विश्वप्राणहेतुस्तनुरपि च हरेर्यानकेतुस्वरूपो,
यं सञ्चिन्त्यैव सद्यः स्वयमुपगवध्वर्गगर्भाः पतन्ति ।
चञ्चच्चण्डोरुण्डवृष्टिफणिवसारक्तपङ्काङ्कितास्यं,
वन्दे छन्दोमयं तं खगपतिममलं स्वर्णवर्णं सुपर्णम् ॥ ४० ॥

ब्रह्मघोषैः शङ्खनादैर्नानावाद्यसुविस्तरैः । रथमूर्ध्नि स्थापयेत्तं चारुसूक्तं समुच्चरन् ॥
तस्योपरिष्ठात्तं कुम्भं समन्तात्प्लावयन्नथम् । त्रिरुच्चरन्मन्त्रराजं सेचयेद्ब्रह्मणा सह
ततः पूर्णाहुतिं दत्त्वा ब्रह्मणेदक्षिणां ददेत् । आचार्यदक्षिणां दद्याद्येन तुष्यतितद्गुरुः
ब्राह्मणान्भोजयेदन्ते पायसैर्मधुसर्पिणा । द्वादशाक्षरमन्त्रेण बलभद्रस्य कारयेत् ॥ ४४ ॥
लाङ्गलं च पविरवन्मन्त्रः स्याल्लाङ्गलध्वजे । अथवा द्विपङ्क्तौ पिमूलमन्त्रः प्रकीर्तितः
लक्ष्मीसूक्तेन भद्रायाः प्रतिष्ठाप्योरथस्तथा । नामिह दान्मुरारेस्त्वं ब्रह्माण्डावलिरूपधृक्

आसनं चतुरास्यस्य श्रियो वास! स्थिरो भव ।

इमं मन्त्रं समुच्चार्य ध्वजपद्मं समुच्छ्रयेत् ॥ ४७ ॥

इयान्विशेषो हविषा त्रयाणां च पृथक्पृथक् । पञ्चपञ्चभिर्होतव्यमेकैकं तु विभागशः
इत्थं स्थान्प्रतिष्ठाप्य सुवर्णगां च वस्त्रकम् । धान्यं च दक्षिणां दद्यात्सम्यग्देवस्य भक्तितः

एवं प्रतिष्ठिते तत्र स्यन्दनेऽथ सुभूषिते । आरोप्य देवं विधिवद्ब्रह्मघोषपुरःसरम् ॥
जयमङ्गलशब्दैश्च नानावाद्यपुरःसरैः । चामरान्दोलनैर्धूपैः पुष्पवृष्टिभिरैव च ॥ ५१ ॥
ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैर्नीयते स्म रथं प्रति । हयैः सुलक्षणैर्दान्तैर्वलीवदैरथापि वा ॥
पुनर्विष्णुभक्तैर्वा नेतव्या ह्यप्रमादतः । प्रीणयित्वा जनं सर्वं भक्ष्यभोज्यादिलेपनैः
रथस्योपरि देवेभ्यो बलिमन्त्रेण भोद्विजाः । बलिगृह्णन्तु भो देवा आदित्यावसवस्तथा
मरुतश्चाश्विनौ रुद्राः सुपर्णाः पद्मगा ग्रहाः । असुराया तु धानाश्च रथस्थाश्चैव देवताः
दिक्पाला लोकपालाश्च ये च विघ्नविनायकाः । जगतः स्वस्ति कुर्वन्तु दिव्यामहर्षयस्तथा
अविघ्नमाचरन्त्वेते मा सन्तु परिपन्थिनः । सौम्या भवन्तु तृप्ताश्च दैत्या भूतगणास्तथा
तत्रन्तु नीयते देवः समभूमौ समुच्चरन् । मन्त्रं वैष्णवगायत्रीं विष्णोः सूक्तं पवित्रकम्
चामदेव्यैः पवित्रैश्च मानस्तोक्यै रथन्तरैः । ततः पुण्याहघोषेण कृतवादित्रनिःस्वनम्
शर्षः शनैरथो नेयो रथः स्नेहान्तुचक्रिणः । तत्रोत्पातान्प्रवक्ष्यामि रथेऽत्र द्विजसत्तमाः
ईशभङ्गे द्विजभयं भग्नोऽक्षे क्षत्रियक्षयः । तुलाभङ्गे वैश्यनाशः शम्या शूद्रभयं भवेत्
धुगभङ्गे त्वनावृष्टिः पीठभङ्गे प्रजाभयम् । परचक्रागमं विद्याच्चक्रभङ्गे रथस्य तु ॥
ध्वजस्य पतने विप्रा नृपोऽन्यो जायते ध्रुवम् । प्रतिमाभङ्गतायां तुराज्ञो मरणमादिशेत्
अयस्ते तु रथे विप्राः सर्वजानपदक्षयः । उत्पन्नेष्वेवमाद्येषु उत्पातेष्वशुभेषु च ॥ ६४ ॥
अलिकर्म पुनः कुर्याच्छान्तिहोमं तथैव च । ब्राह्मणान्भोजयेद्भूयो दद्याद्ब्रह्मानिचैव हि
पूर्वोत्तरे च दिग्भागे रथस्याऽग्निं प्रकल्पयेत् ।

समिद्धिर्गृह्णन्तमध्वाज्यमूलाग्राभिश्च होमयेत् ॥ ६६ ॥

गालाशामिर्द्विजश्रेष्ठा मन्त्रराजेन दीक्षितः । सोमायाऽग्नये प्रजाभ्यः प्रजानां पतये तथा
ग्रहेभ्यश्च ब्रह्मणे च दिक्पालेभ्यस्तदन्ततः । यत्र यत्र रथे दोषास्तत्र तत्र च दीक्षितः
जुहुयात्प्रतिष्ठामन्त्रेण विशेषः सर्वतो भवेत् ।

ब्राह्मणैः सहितः कुर्याद्धोमान्ते शान्तिवाचनम् ॥ ६६ ॥

स्वस्ति भवतु विप्रेभ्यः स्वस्ति राज्ञेऽस्तु नित्यशः ।

गोभ्यः स्वस्ति प्रजाभ्यस्तु जगतः शान्तिरस्तु वै ॥ ७० ॥

स्वस्त्यस्तु द्विपदे नित्यं शान्तिरस्तु चतुष्पदे ।

शं प्रजाभ्यस्तथैवाऽस्तु शं तथाऽऽत्मनि चास्तु नः ॥ ७१ ॥

शान्तिरस्तु च देवस्य भूर्भुवःस्वःशिवं तथा ।

शान्तिरस्तु शिवं चाऽस्तु सर्वतः स्वस्तिरस्तु नः ॥ ७२ ॥

त्वं देव! जगतः स्रष्टापोष्टाचैव त्वमेव हि । प्रजाः पालय देवेश! शान्तिकुरु जगत्पते
यात्राकारणभूतस्य पुरुषस्य च भूपते !। दुष्टान्प्रहांस्तु विज्ञायग्रहशान्तिं समाचरेत्॥

इति श्रीस्कान्द महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णव-

खण्डान्तर्गतोत्कलखण्डे पुरुषोत्तमक्षेत्रमाहात्म्ये जैमिनिऋषिसम्वाद्-

इन्द्रद्युम्नस्यभगवद्रथप्रतिष्ठाविधानं नाम पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

पञ्चविंशोऽध्यायः

इन्द्रद्युम्नद्वाराभगवत्प्रतिष्ठायोजनवर्णनम्

जैमिनिरुवाच

निरुत्पातं स मे देशे विधिवर्त्तनयाऽपि च । प्रासादनिकटं देवाः प्रापिताः सुमुहूर्त्तके
ततः शालासुमहती रत्नवर्णविनिर्मिता । निदेशादिन्द्रद्युम्नस्य निर्मिता विश्वकर्मणा ॥

सभार्चनायां वस्तूनि हवींषि च समित्कुशाः ।

भोज्यं नानाविधं गीतनृत्यांश्च विविधांस्तथा ॥ ३ ॥

साम्राज्ये यादृशी पूर्वं सम्पत्तिरभवत्क्षितौ । ततः श्रेष्ठतरा विप्राः प्रतिष्ठायां बभूवुह
गालोनाम महीपालस्तदा क्षितितलेऽभवत् ।

सोऽप्यत्र प्रतिमां कृत्वा माधवाख्यां दूषन्मयीम् ॥ ५ ॥

स्थापयित्वाऽत्र प्रासादे पूजयामासऋद्धिमतम् । कनीयांसंच प्रासादं निर्माय नृपसत्तमः
तत्रतांस्थापयामासततो निष्कृष्यसादरम् । ततोऽस्य नृपतिर्दूतमुखाच्छ्रुत्वास्यकर्मतत्

पञ्चविंशोऽध्यायः] * गालेन्द्रद्युम्नयोःसम्वादवर्णनम् *

गालोऽभ्यागात्ससैन्यः सन्क्रुद्धस्तं नीलपर्वतम् ।

दृष्ट्वा प्रतिष्ठासम्भारं मर्त्यैः स्वप्नेऽपि दुर्लभम् ॥ ८ ॥

विस्मयताविष्टचेताःसतस्थौगालोनराधिपः । किमेतदितिवृत्तान्तंकोवाकाशयतीदृशम्
यत्ताद्विष्यं स विज्ञाय इन्द्रद्युम्नं नराधिपम् । ब्रह्मलोकादागतं तं कर्त्तारं देववेश्मनः
प्रतिष्ठापयितुं देवैः सार्द्धं सम्भारकारकम् । सहितं पद्मनिधिरा गुरुणा नारदेन च ॥
ब्रह्माणं चाऽऽगमिष्यन्तंप्रतिष्ठायैसुरोत्तमम् । श्रुत्वासर्वचवृत्तान्तंतद्राजाद्विष्यचेष्टितम्
मेने कृतार्थमात्मानं तद्राज्ये परमाद्भुतम् । इतः श्रेयस्करं कर्म न भूतं न भविष्यति

तदस्य निकटे स्थित्वा ज्ञात्वा कर्मकर्मं विधिम् ।

उत्सवांश्चाऽपि विज्ञाय करिष्ये प्रतिवत्सरम् ॥ १४ ॥

अमुं दारुमयं साक्षाद्ब्रह्मरूपं जनार्दनम् । अभाग्योपचयादेतावन्तं कालं न जानता ॥
असेव्यमानेन कृतं जन्मैव विफलं मया । तदेनमिन्द्रद्युम्नं वै प्रणिपत्य जगद्गुरुम् ॥
महाभागवतश्रेष्ठं ब्रह्मलोकादिहागतम् । उपेत्य शरणं साक्षाद्दृष्ट्वा नारायणं विभुम् ॥
प्रतिष्ठितं वै प्रासादे मुक्तिमेष्यामिनिश्चयम् । वैकुण्ठं सप्रतिष्ठाप्यमन्त्र्येवारोपयिष्यति
ब्रह्मलोकं गतो योवै किंक्षितौ सोऽवतिष्ठते । उपचारान्समादिश्यकोपंसम्भृत्यचप्रभोः

ब्रह्मणा सहितोऽवश्यं पुनर्यास्यति तत्क्षयम् ।

विचार्य मन्त्रिभिः सार्द्धं ततो गालोऽपि वैष्णवः ॥ २० ॥

इन्द्रद्युम्नस्य निकटं विनीतः प्रययौ मुदा । गत्वा तं दूरतो दृष्ट्वा प्रणिपातपुरःसरम्
वद्वाञ्जलिपुटो राजा मूर्ध्निवीक्षन्ससाध्वसम् । शनैःशनैर्ययौ तस्य निकटं गालपार्थिवः

देव ! त्वं राजराजोऽसि मर्त्योऽसि ब्रह्मलोकगः ।

किं स्तौमि नृपकीटोऽहं त्वां जीवन्मुक्तमीश्वरम् ॥ २३ ॥

अज्ञात्वामहिमानं ते सचिवैर्मन्त्रयन्मुहुः । योद्धुमभ्यागतो देव! दृष्ट्वा ते पौरुषं महत्
अतिमानुषमाश्चर्यं पदं चाऽपि शचीपतेः । दृष्ट्वा तन्निश्चितं देव! ब्रह्मलोकागतस्य हि ॥

इदृशं हि महत्कर्म यदाज्ञाकृन्महानिधिः । चेतः प्रसादप्रवणं मयि धेहि सुरोत्तम ! ॥
त्रैलोक्यवासिनो देवा यदाज्ञावशवतिनः ॥ २७ ॥

जैमिनिस्वाच

इत्थं विज्ञापयन्तं तं गालं नृपतिकुञ्जरम् । समयमान उवाचेदं राजर्निकं बहुभाषसे ॥
भवानपि हरेर्भक्तः सार्वभौमोमहीपतिः । सामान्यमेतद्राज्ञावैभूस्वाम्यं भुवि वर्त्तताम्
साम्प्रतं हि भवानत्र पृथिव्यामेकपार्थिवः । नृपायत्ताः क्रियाः सर्वामर्त्यानां मरुतामपि
अष्टदिक्पालकांशेस्तु ब्रह्मणा निर्मितो नृपः । न ह्यल्पपुण्यकृद्राजा प्रजापालनतत्परः
इह कीर्तिं च धर्मं च यत्रगच्छन्नुवर्त्मनि । प्राप्नोति राजशार्दूलविशेषात्त्वंतुवैष्णवः
प्रासादे स्थापयेद्यस्तु हरेरर्चां विधानतः । न देहबन्धमाप्नोति यातिविष्णोः परंपदम्
माधवप्रतिमांमेतां दारवीं शुभलक्षणाम् । साक्षान्मुक्तिप्रदांभूपस्वयंस्थापितवानसि
निर्विघ्नं कर्म ते जातं मममन्वन्तरं गतम् । भवेद्वा संशयो मेऽत्र नस्वतन्त्रश्चतुर्मुखः
प्रतिष्ठायै प्रार्थितोऽयं तदन्यः स्थापयेत्कथम् ।

साक्षाद्दार्वावतारस्य प्रासादस्य नृपोत्तम ॥ ३६ ॥

सन्निधानेन चेदत्र विधाताऽनुग्रहिष्यति । तदेनं स्थापयित्वा तु चतूरूपं जनार्दनम्
समर्प्यत्वांगमिष्यामित्वमेवोपवर्त्तयसि । नित्योपहारं यात्राश्च उत्सवांश्च जगत्पतेः
यानेवोपदिशेद्देवः स्वयं वा प्रपितामहः । तांस्तान्प्रयत्नात्कुर्वीतराजा वै धर्मपालकः
ततःसगालोनृपतिःश्रुत्वातच्चिन्तितंस्वयम् । इन्द्रद्युम्नादिष्टमेतदितिप्राप परामुदम्
तस्यो तस्याऽन्तिकेगालाज्ञाकारइवस्वयम् । तत्तदाशुकरोत्येषइन्द्रद्युम्नोयदादिशत्
एवं सम्भृतसम्भारः सिंहासनगतः प्रभुः । देवैःपरिवृतश्चेन्द्रद्युम्नः शक इवाऽऽवभौ
ततोऽश्रूयन्तनिनदादिव्यदुन्दुभिजाःशुभाः । मृद्भूवेणुवीणादितालकाहालनिःस्वनाः
ऐरावतादिकरिणां वृंहितानि बहूनि खे । समन्ताज्जयशब्दाश्च पुष्पवृष्टिविमिश्रिताः

आकाशगङ्गासलिलकणा मन्दारमिश्रिताः ।

दिव्यस्त्रग्लेपधूपानां गन्धो दिग्ग्यापिनस्तथा ।

वैमानिकानां देवानां किङ्किणीजालनिःस्वनाः ॥ ४५ ॥

ततश्चतेजसां राशी रोदसीमध्यपूरकः । आविरासीत्क्षितिगतनयनाच्छादकोद्विजाः
उत्तोलिताक्षिमालाभिःप्रजाभिर्वीक्षितःपुरः । ततःक्रमात्सन्दृशेक्षिमानाभ्यं प्रजापतेः

षड्विंशोऽध्यायः] * देवानां दिविगच्छतां सम्मर्दवर्णनम् *

स्वर्णहंसशतैः स्कन्धेनोद्यमानः समन्ततः । दिक्पालैश्चामरव्यग्रहस्तरासेवितः पुरः
जाह्नवीयमुनानीरप्रकीर्णककरेऽमितः । पार्श्वयोश्चन्द्रसूर्याभ्यामुभाभ्यामातपत्रके ॥
धार्वामाणे शनैर्वार्योर्गतिचञ्चलचोलके । ब्रह्मर्षिभिर्गीतमाद्यैः स्तूयमानो रहस्यकैः ॥

तन्मध्यस्थः प्रजानाथ! इन्द्रद्युम्नादिभिः स्तुतः ।

आलुलोके देवगणैर्जयशब्दैरभिष्टुतः ॥ ५१ ॥

रम्भादिकाभिर्वेश्याभिर्नृत्यतेऽस्मत्ससाध्वसम् । हाहाहृहप्रभृतिभिर्गीयमानश्चगायकैः
निन्द्विद्याधरगणैः सादरं चोपवीणितः । कृताञ्जलिपुटैर्दूरात्तपस्विभिरुपासितः ॥

सावित्रीशारदे तस्य वाक्प्रबन्धैर्विचित्रकैः ।

तोषमासादयन्त्यौ च कोऽन्यस्तत्तोषणे क्षमः ॥ ५४ ॥

जाह्नवीयमुनानीरप्रकीर्णितकलेवरः । ये च गन्धर्वसिद्धाद्या नारदप्रमुखा द्विजाः ॥ ५५ ॥
यत्रहस्ताःसविनयादिव्यसोपानर्शनाः । सम्मर्दःसमहातीर्त्तदेवानां दिविगच्छताम्
एकोऽपिगण्यतेदेवःकोवाकेनपथाव्रजेत् । अहंपूर्विकया तेषां व्रजतां त्रिदिवौकसाम्
सम्मर्दातिशयात्तेषां विभ्रंशोऽभूत्स्ववाहनैः । स्रष्टा पाताचसंहर्त्ताजगतांयोजगन्मयः
साक्षाद्ब्रजतितत्रैवांसुराणांमहिमाकुतः । तं दृष्ट्वासाध्वसान्नप्रोभत्त्यावद्वाञ्जलिर्नृपः
तदैवैर्गालराजेन नारदप्रमुखेन च । सहितो धरणीं प्रायात्साष्टाङ्गं प्रणिपत्य च ॥ ६० ॥
उत्थाय परया भक्त्या प्रहृष्टेनान्तरात्मना । पुलकाङ्कितस्वाङ्गं स्वं मन्वानःकृतार्थकम्
पुरतो जगदीशस्य पश्यञ्जुद्धं पितामहम् । कृताञ्जलिपुटो राजा ममज्ञाऽऽनन्दसागरे

इति श्रीस्कान्दे महापुराणे एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीयेवैष्णव-

खण्डान्तर्गतोत्कलखण्डे पुरुषोत्तमक्षेत्रमहात्म्ये जैमिनिस्मृतिसम्वादे

भगवत्प्रतिष्ठायोजनं नाम षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

सप्तविंशोऽध्यायः

इन्द्रद्युम्नद्वाराभगवन्मूर्तिचतुष्टयप्रतिष्ठापनवणनम्

जैमिनिरुवाच

अथाऽन्तरिक्षान्निःश्रेणी रत्नकाञ्चननिर्मिता । संलग्ना पादसम्पीठे पद्मयोनेर्विमानगा
सा क्षितिस्पृष्टमूला वै विधातुखहोहणे । चतुर्व्यासायतापीनसोपानश्रेणिसंयुता ॥
रथप्रासादयोर्मध्ये शक्रत्रापइवांऽशुमान् । आविर्बभूव सहसासाऽद्भुतं वीक्षितो जनैः
ततो गन्धर्वराजैस्तु रत्नवेत्तकरैर्द्विजाः । एषपन्थाः प्रभो ह्येहि इत्यादेशितमार्गकैः ॥
दुर्वाससो नारदस्य करयोर्दत्तहस्तकः । सोपानैरवतीर्णाऽथ पुनानश्चक्षुषा जगत् ॥

स्मयमानो रथान्दृष्ट्वा प्रासादं समलङ्कृतम् ।

दिगन्तव्यापिनीशालां रत्नस्तम्भोपशोभिताम् ॥ ६ ॥

शक्रस्याऽप्यद्भुतकरीं सर्वसम्भारसम्भृताम् । अवातरद्विमानात्स देवब्रह्मर्षिराजभिः
किरीटदत्ताञ्जलिभिः स्तूयमानः समन्ततः ।

कटाक्षेणाऽनुगृह्णाति यां दिशं स पितामहः ॥ ८ ॥

तत्राऽञ्जलीनां सम्मर्दाः कोटयः शिरसा धृताः । पादाब्जप्रणतं दृष्ट्वा इन्द्रद्युम्नं प्रजापतिः
उवाच प्रश्रयगिरास्मितभिन्नोष्ठसम्पुटः । अङ्गुल्यानिर्दिशन् देवान्पितृन्ब्रह्मर्षितापसान्
सिद्धविद्याधरान्यक्षगन्धर्वाप्सरस्तथा । एकत्र मिलितान्सर्वान्युगपन्मोदनिर्भरान् ॥
पश्येन्द्रद्युम्नभाग्यं ते सर्वलोकवशीकरम् । त्वदर्थमेकदा सर्वे मां पुरस्कृत्य सङ्गताः
इत्युक्त्वा प्रययौ शीघ्रं नारायणरथं ततः ।

प्रणिपत्य जगन्नाथं त्रिः परीत्य पितामहः ॥ १३ ॥

आनन्दसिन्धुसम्पन्नः सरोमाञ्चवपुःस्वयम् । स्वमात्मानं नुनावाऽथप्रत्यक्षं स्वर्गद्वदम्
ब्रह्मोवाच

नमस्तुभ्यं नमोमह्यं तुभ्यं मह्यं नमोनमः । अहं त्वं त्वमहं सर्वं जगदेतच्चराचरम् ॥

सप्तविंशोऽध्यायः]

* ब्रह्मकृताभगवत्स्तुतिवर्णनम् *

२६७

महदादि जगत्सर्वमायाविलसितं तव । अध्यस्तं त्वयि विश्वात्मं स्त्वयैव परिणामितम्
यदेतदखिलाभासं तत्त्वदज्ञानसम्भवम् । ज्ञाते त्वयि विलीयेत रज्जुसर्पादिवोधवत्
अनिर्वक्तव्यमेवेदं सत्त्वात्सत्त्वविवेकतः । अद्वितीय जगद्भास स्वप्रकाशनमोऽस्तु ते
विषयानन्दमखिलं सहजानन्दरूपिणः । अंशं तवोपजीवन्ति येन जीवन्ति जन्तवः

निष्प्रपञ्च! निराकार! निर्विकार! निराश्रय !

स्थूलसूक्ष्माणुमहिमन्स्थौल्यसूक्ष्मविवर्जितः ॥ २० ॥

गुणातीत! गुणाधार! त्रिगुणात्मन्नमोऽस्तु ते ॥ २१ ॥

त्वन्माययामोहितोऽहं सृष्टिमात्रपरायणः । अद्याऽपि नलभेशर्म अन्तःश्यामिन्नमोऽस्तु ते
त्वन्नाभिपङ्कजाज्जातो नित्यं तत्रैव संस्तुवन् ।

नाऽतिक्रामि तुमीशोऽस्मि मायां ते कोऽन्य ईश्वरः ॥ २३ ॥

अहं यथाऽण्डमध्येऽस्मि ब्रूयितः सृष्टिकर्मणि । तथानुलोमकलिता ब्रह्माण्डे ब्रह्मकोटयः
सार्द्धत्रिकोटिसङ्ख्यानां विरिञ्चीनामपि प्रभो !

नैकोऽपि तत्त्वतो वेत्ति यथाऽहं त्वत्पुरः स्थितः ॥ २५ ॥

नमोऽचिन्त्यमहिम्ने ते चिद्रूपाय नमोनमः । नमो देवाऽधिदेवाय देवदेवाय ते नमः ॥
दिव्यादिव्यस्वरूपाय दिव्यरूपाय ते नमः । जरामृत्युविहीनाय मृत्युरूपाय ते नमः
ज्वलदग्निस्वरूपाय मृत्योरपि च मृत्यवे । प्रपन्नमृत्युनाशाय सहजानन्दरूपिणे ॥

भक्तिप्रियाय जगतां मात्रे पित्रे नमोनमः ॥ २८ ॥

प्रणतार्तिविनाशाय नित्योद्योगिन्नमोऽस्तु ते । नमोनमस्ते दीनानां कृपासहजसिन्धवे
पराय पररूपाय परम्पराय ते नमः । अपारपारभूताय ब्रह्मरूपाय ते नमः ॥ ३० ॥
परमार्थस्वरूपाय नमस्ते परहेतवे । परम्परापरिध्यात्परतत्त्वपराय ते ॥ ३१ ॥

प्रणतार्तिविनाशाय नमः स्वात्मैकभानवे । पुरायत्प्रार्थितं स्वास्मिन्सृष्टिभारावतारणे
तत्कुरुष्व जगन्नाथ सहजानन्दरूपभाक् । त्वयि प्रसन्ने किं नाथ दुर्लभं मयि विद्यते ॥
त्वयैवाऽहं पृथग्गलीलाभेदाद्भिन्नः कृपाऽम्बुधरे । अज्ञानतिमिरच्छन्ने जगत्कारागृहान्तरे

भ्राम्यन्न द्वारमाप्नोति त्वामृते मुक्तिहेतवे ॥ ३५ ॥

नमो नमस्ते जगदेकवन्द्य! सुरासुराभ्यर्चितपादपद्म !।

नमोनमस्तापहरैकचन्द्र! नमोनमः शर्मसुबोधसान्द्र !॥ ३६ ॥

नमोनमः कल्पकदूरभूत दुष्प्राप्यकामप्रदकल्पवृक्ष !।

दीनाशरण्यप्रणतैकदुःखसङ्घोद्धृतौ नित्यसुबद्धपक्ष !॥ ३७ ॥

प्रसीद जगतां नाथ! मग्नानां दुःखसागरे । कटाक्षलीलापातेन त्रायस्व करुणाकरं
स्तुत्वेत्थं श्रीजगन्नाथं वेदार्थैः स पितामहः । जगाम सीरिण्डद्रुमवतीर्णधराधरम्
प्रणम्य परया भक्त्या तुष्टाव बलिनं मुदा । नमः शिरस्ते देवेश आपस्ते विग्रहः प्रभो
पादौक्षितिर्मुखं वह्निः श्वसितानि समीरणः । मनस्ते ह्योपधीनाथश्चक्षुषीते दिवाकरः
वाहवः ककुभो नाथ नमस्ते ज्ञानदर्पण !। चतुर्दशानां लोकानां मूलस्तं भायसीरिणे ॥
पदाम्भोजप्रपन्नानां नमः पापौघदारिणे । अनन्तवक्त्रनयनश्रोत्रपादाक्षिवाहवे ॥
नमोऽनादिमहामूलतमः स्तोमौघभानवे । त्रयीमयत्रिधादोपनाशाय व्यवतारिणे ॥
फणामणिफणाकारक्षितिमण्डलधारिणे । नमः कालाऽग्निरुद्राय महारुद्राय ते नमः
भोगतल्पफणाच्छत्रमध्यसुप्ताय ते नमः । महार्णवजलवृद्ध एकीभूते जगत्त्रये ॥
त्वमेव शेषो भगवन्सहस्ररूपमण्डितः । फणामणिगणव्याजसम्भृताखिलभौतिकः

त्वमेव नाथः सर्वेषां स्रष्टा पालयिता विभो !।

अत्ता धारयिता नित्यं मदाद्यास्त्वन्निमित्तकाः ॥ ४८ ॥

एष नारायणो देवो वेदान्तेषूपगम्यते । त्वत्तो न भिन्नो भगवन्कारणाद्भेदभागसि ॥

शय्या त्वं शयिता ह्येष छाद्यः सञ्छादको भवान् ।

यो वै विष्णुः स वै रामो यो रामः कृष्ण एव सः ॥ ५० ॥

युवयोरन्तरं नास्ति प्रसीदत्वं जगन्मय । इति स्तवन्ते बलिनं प्रणम्य परमेश्वरम्
ईश्वरीं जगतां द्रष्टुं सुभद्रास्यन्दनं ययौ । जय देवि! जगन्मातः! प्रसीद परमेश्वरि!
कार्यकारणकर्त्री त्वं सर्वशक्त्यै नमोऽस्तुते । सर्वस्य हृदिसंविष्टे ज्ञानमोहात्मिके सदा

कैवल्यमुक्तिदे भद्रे! त्वां! नमामि सुरारणिम् ।

देवि! त्वं विष्णुमायाऽसि मोहयन्ती चराचरम् ॥ ५३ ॥

हृत्पद्मासनसंस्थासि विष्णुभावानुसारिणी ।

त्वमेव लक्ष्मीगौरी च शची कात्यायनी तथा ॥ ५५ ॥

यच्च किं चित्कचिद्वस्तु सदसद्वा खिलात्मिके ।

तस्य सर्वस्य शक्तिस्त्वं स्तोतुं त्वां कस्तु शक्तिमान् ॥ ५६ ॥

जय भद्रे! सुभद्रे! त्वं सर्वेषां भद्रदायिनि !। भद्राभद्रस्वरूपे त्वं भद्राकालिनमोऽस्तु ते
त्वं माता जगतां देवि! पिता नारायणो हि सः । स्त्रीरूपं त्वं सर्वमेव पुंरूपो जगदीश्वरः
युवयोर्न हि भेदोऽस्ति नास्त्यन्यत्परमेव हि ।

यथा वयं नियुक्ता हि त्वया वै विष्णुमायया ॥ ५६ ॥

निदेशकारिणो नित्यं भ्रमामः परमेश्वरि !। वृत्तिः प्रवृत्तिः परमाश्रुधानिद्रा त्वमेव च
आशात्वमाशापूर्णा च सर्वाशापरिपूर्विका । मुक्तिहेतुस्त्वमेवेशिवन्धहेतुस्त्वमेव हि
सर्वज्ञानप्रदे नित्ये भक्तानां कल्पवल्लरी । त्राहिपादाब्जनम्रं मां कृपापाङ्गविलोकनैः
स्तुत्वेत्थं भद्ररूपां तां तत्समीपस्थितं रथे । चक्रं सुदर्शनं विष्णोश्चतुर्थवपुरास्थितम्
प्रणम्य परया भक्त्या इमांस्तुतिमुदाहरत् । सुदर्शनं महाज्वालं कोटिसूर्यसमप्रभं ॥
अज्ञानतिमिरान्धानां वैकुण्ठाध्वप्रदर्शक । नमस्ते नित्यविलसद्वैष्णवस्वनिकेतन
अयार्थवीर्ययद्रूपं विष्णोस्तत्प्रणमाम्यहम् । प्रणम्यस्तुत्वादेवान्सरथैभ्यः परिवृत्य च
इन्द्रयुग्ननारदाभ्यामादिष्टपदपद्धतिः । नीलाचलमथारोहत्प्रासादं द्रष्टुमुत्सुकः ॥ ६७
ततः स गत्वा प्रासादसमीपं देवतैः सह । ददर्श शालां रुचिरां स्वचित्ताभिमतां द्विजाः
तन्मध्ये स्थापयामास देवतोरगभूपतीन् । ब्रह्मर्षीन्योगिनो विप्रान्वैष्णवांश्च तपस्विनः
दिव्यसिंहासनवरे नृपेण प्रतिपादिते । स पादपीठे भगवानुपविष्टः स्वयं विभुः ॥
शान्तिकं पौष्टिकं कर्तुं भारद्वाजं महामुनिम् । पितामहाज्ञया भूषो वरया मासः ऋद्धिमत्
प्रतिष्ठायां तु ये देवा बलिपूजाविधौ मताः । होमेषु च तथा ते वै ध्यानरूपमुपाश्रिताः
आज्ञया पद्मयोनेस्तु चतुर्दिग्भागमाश्रिताः । सुपूजिता गन्धपुष्पमालाऽलङ्कारभूषणैः
ततः कर्म प्रववृते भारद्वाजेन धीमता । प्रत्यक्षं देवदेवस्य सर्वेषां च दिव्यौकसाम् ॥
त्रैलोक्यवासिनां पूजां चकार नृपतिर्मुदा । साङ्गोपाङ्गं समभ्यर्च्य जगत्स्रष्टारमग्रतः

ततः सम्भूजिताः सर्वे तेन त्रैलोक्यवासिनः ।

पश्यन्तोऽवस्थितं मध्ये साक्षाद्ब्रह्माणमव्ययम् ॥ ७६ ॥

वपुष्मन्तं जगन्नाथं प्रत्यक्षं ब्रह्मरूपिणम् । इन्द्रद्युम्नप्रसादेन जीवन्मुक्तत्वमाप्नुवन्
कलेवरं भगवतः प्रासादं सुमनोहरम् । प्रतिष्ठाय भरद्वाजः समुच्छ्रितमहाध्वजम् ॥

व्यज्ञापयत्प्रतिष्ठायै जीवस्याऽथ पितामहम् ।

समुत्तस्थौ ततो ब्रह्मा कृतस्वस्त्ययनः स्वयम् ॥ ७६ ॥

ऋषिभिर्नारदाद्यैश्च विद्वद्ब्राह्मणैस्तथा । राजभिः क्षत्रियैर्नागैः सहितः परमर्षिभिः
गन्धर्वैर्गार्ग्यमानेषु दिव्यगानेषु सुस्वरम् । माङ्गल्योचितरागेषु नृत्यन्तीष्वप्सरःसु च
शाकुनेषु च सूक्तेषु पठ्यमानेषु च द्विजैः । शङ्खकाहालमुरजमेरीवादित्रवैणवे ॥ ८२ ॥
शब्दे प्रमूर्च्छति ततः सर्वे ते स्यन्दनोपरि । गत्वाऽवतारयामासूरथात्सोपानवर्त्मनि

सावधानाः समाधिस्था भक्त्या संयमितात्मकाः ।

पार्श्वयोर्भजयोर्मूर्ध्नि पादयोर्न्यस्तपाणयः ॥ ८४ ॥

शनैः शनैः सलीलं तेनारायणनामयम् । वासं वासं तृलिकासुनिन्युः प्रासादसन्निधिम्
उपर्यपरि सन्तानवृष्टिपूतपितासु च । जय कृष्ण! जगन्नाथ! जय सर्वाऽग्रनाशन ॥
जय लीलादारुतनो! जय वाञ्छाफलप्रद! जय संसारसम्मग्नलीलोद्धार! जयाऽव्यय
जयानुकम्पापाथोद्रे! जयदीनपरायण! जयाऽच्युतजयाऽनन्तजयेशान! नमोऽस्तु ते
एभिः स्तवैः स्तूयमानो ब्रह्मणा च स्वयम्भुवा । तुष्ट्यावसमुदायुको नारदश्चोपवीणयन्
रत्नच्छत्रयुगे मूर्ध्नि धार्यमाणेऽथ पृष्ठतः । शशिनाभास्वताभक्त्या दिव्यधूपेन धूपिताः
श्रेणीकृता ह्यभयतः पार्श्वयोश्चामरग्रहाः । सलीलान्दोलनव्यग्रायौ च नालङ्कृतास्तथा
एवं च सहिताः सर्वे कौतूहलसमन्विताः । सुदर्शनं सुभद्रां च बलभद्रमनैषिणुः ॥

प्रासादद्वारि रचिते रत्नस्तम्भेऽथ मण्डपे ।

वासयित्वाऽभिषेकाय सम्मुखाऽऽदर्शमण्डले ॥ ८३ ॥

अधिवासिते रत्नकुम्भे स्तीर्थवार्युपसम्भृतैः । सूक्ताभ्यां श्रीपुरुषयोरभिषेकं पितामहः

चकार भगवाँल्लोकसंग्रहार्थं द्विजोत्तमाः ॥ ८४ ॥

ततो ह्यलंकृतान् देवान् गन्धर्वालयोपशोभितान् । नीराजयित्वा भगवान्स स्वयं लोकभावनः
रत्नसिंहासने रम्ये स्थापयामास मन्त्रतः ॥ ८५ ॥

ब्रह्मोवाच

अशेषजगदाधार सर्वलोकप्रतिष्ठित! । सुप्रतिष्ठाऽखिलव्यापिन् प्रासादे सुस्थिरो भव ॥
त्वयि प्रतिष्ठितेनाथ! वयं सर्वे प्रतिष्ठिताः । त्वदाज्ञया प्रतिष्ठेयं पूर्णाऽऽस्तां त्वत्प्रासादतः
स्थापयित्वा जगन्नाथं स्पृष्ट्वा तस्य हृदम्बुजम् । आनुष्टुभं मन्त्रराजं सहस्रं सजजापह
वैशाखस्याऽमले पक्षे अष्टम्यां पुष्ययोगतः । कृता प्रतिष्ठा भो विप्राः शोभने गुरुवासरे
तद्विभं सुमहत्पुण्यं सर्वपापप्रणाशनम् । स्नानं दानं तपो होमः सर्वमक्षय्यमश्नुते ॥
तन्मिन्द्रिन्देये पश्यन्ति मानवा भक्तिभाविताः । कृष्णं रामं सुभद्रां च मुक्तिभाजो न संशयः
शुकः पृथ्वीया वैशाखे गुरुपुण्ययुतायदा । तस्यामभ्यर्चनं विष्णोः कोटिजन्माद्यनाशनम्
इति श्रीस्कान्दे महापुराणे एकादशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवे
खण्डातर्गतोत्कलखण्डे पुरुषोत्तमश्चेत्रमाहात्म्ये जैमिनिऋषिसम्वादे
भगवन्मूर्त्तिचतुष्टयप्रतिष्ठावर्णनं नाम सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

अष्टाविंशोऽध्यायः

भगवतो नृसिंहमूर्त्तिपरिग्रहवर्णनम्

जैमिनिरवाच

ततः स भगवान्मन्त्रमहिम्ना नरकेसरी । इन्द्रद्युम्नादिभिः सर्वैर्देवैश्चोद्भूतदर्शनः ॥ १ ॥
लेलिहानो जगत्सर्वसमन्ताज्ज्वलजिह्वा । कालाग्निरुद्रं सकलं सन्तमिव चोत्थितम्
गोदसीकन्दरं व्याप्य तेजसा तपता भृशम् । अनेकाक्षिमुखग्रीवाकरपादश्रुतिर्विभुः ॥
सर्वाश्चर्यमयो देवः केवलं तेजसोनिधिः । भयत्रस्ताः समुद्विग्नाने शास्तो नुमपि प्रभुम्
नं तथा विधमालोक्य नारदः पितरं तदा । पप्रच्छ भगवन्निर्धनं कथमेव प्रकाशते ॥ ५ ॥

नारद उवाच

अनुग्रहायाऽवतरत्प्रत्युतैष भयप्रदः । सर्वे भयात्स्थिरतराः प्रलयाशङ्किनोऽधुना ॥

त्वमेव भगवल्लीलां जानासि जगताम्पते ॥ ७ ॥

तच्छ्रुत्वा नारदवचः पद्मयोनिः स्मिताननः । उवाच कौतुकं वाक्यं सर्वेषामुपकारकम्

ब्रह्मोवाच

अवतीर्णं जगन्नाथं दृष्ट्वा दास्वगुर्धरम् ॥ ६ ॥

अवज्ञास्यन्ति वै लोकाः साक्षाद् ब्रह्मस्वरूपिणम् ।

अतस्त्ववेदिनो मूढा महिमानं विदन्त्विति ॥ १० ॥

मन्त्रितो मन्त्रराजेन येनाऽसौ परमेष्ठिना । पुराऽभिमन्त्रितो येन विददार महासुरम्
ताद्वरूपं सुदुर्दर्शं प्राप्यमेति भयप्रदम् । मूर्तिरेषा परा काष्ठा विष्णोरमिततेजसः ॥

यामभ्यर्च्यगतिरयान्ति मुनरावृत्तिदुर्लभा । नृसिंहाभिमुखःस्तोत्रमिदमाहमुदान्वितः

नमोऽस्तु ते देववरैकसिंह ! नमोऽस्तु पापौघगजैकसिंह !

नमोऽस्तु दुःखार्णवपारसिंह ! नमोऽस्तु तेजोमय दिव्यसिंह ॥ १४ ॥

नमोऽस्तु सर्वाऽऽकृतिचित्रसिंह ! नमोऽस्तु ते क्लेशविमुक्तिसिंह !

नमोऽस्तु ते दिव्यवपुर्नृसिंह ! नमोऽस्तु ते वीरवरैकसिंह ॥ १५ ॥

नमोऽस्तु ते दैत्यविदारसिंह ! नमोऽस्तु देवेष्वधिदेवसिंह !

नमोऽस्तु वेदान्तवनैकसिंह ! नमोऽस्तु ते योगिगुहैकसिंह ॥ १६ ॥

नमोऽस्तु ते सिंह ! वृषैकसिंह ! नमोऽस्तु नीलाचलशृङ्गसिंह ॥ १७ ॥

जैमिनिरुवाच

स्तुत्वेत्यं दिव्यसिंहं तमिन्द्रद्युम्नं प्रजापतिः । सिंहयन्त्रं समालेख्य तस्योपरि निवेश्य च
दीक्षयित्वा मन्त्रराजं साक्षादाथर्वणोदितम् । आहुर्वैष्णवनिर्वाणं यं वेदान्तपरायणाः

यत्र वेदाश्च चत्वारः साक्षान्नित्यम् प्रतिष्ठिताः । यमधीत्यमहामन्त्रं मनुः स्वायम्भुवः पुरा

सृष्टिं चकार भगवान्प्राप्तमस्माच्चतुर्मुखात् ।

अणिमादिगुणा यस्य फलं स्यादानुषङ्गिकम् ॥ २१ ॥

अष्टाविंशोऽध्यायः]

* ब्रह्मेन्द्रद्युम्नसम्वादवर्णनम् *

एक एव महामन्त्रः पुरुषार्थचतुष्टयम् । प्राप्तुं कारणभूतो हि किं पुनः क्षुद्रकामनाम्

एक एव महामन्त्रः सर्वकृतुफलप्रदः । सर्वतीर्थप्रदः सर्वदानव्रतफलप्रदः ॥ २३ ॥

यथाऽयं सर्वपापौघतूलराशेर्देवानलः । दिव्यसिंहाकृतिर्देवो मन्त्रराजस्तथा ह्ययम्

एनमभ्यस्य यतयो भवरोगं त्यजन्ति हि ।

यस्य ग्रहणमात्रेण ग्रहापस्माराक्षसाः ॥ २५ ॥

डाकिन्यो भूतवेतालपिशाचा उरगा ग्रहाः । दूरादेव पलायन्ते नेशते वीक्षितुं च तम्

मन्त्रराजं ततो लब्ध्वा इन्द्रद्युम्नश्चतुर्मुखात् । नृसिंहं शान्तवपुर्धूलक्ष्मीसंश्रितवक्षसम्

चक्रं पिनाकं दधत् चन्द्रसूर्याग्निचक्षुषम् । जानुप्रसारितकरसरोजद्वन्द्वमुन्नसम् ॥ २८

योगपट्टासनाऽऽरूढं द्वात्रिंशद्वलपद्मके । मन्त्रवर्णमये मध्ये कर्णिकाप्रणवोज्ज्वले ॥ २६

सुखासीनं सादृहासं वीक्षन्तं श्रीमुखाम्बुजम् ।

सटामण्डितवक्त्राब्जं दिव्यरत्नोज्ज्वलाकृति ॥ ३० ॥

फणासहस्रं विस्तार्य पश्चाच्छत्राकृतिविभोः । ददर्श बलभद्रं तं हललाङ्गलधारिणम्

प्रजहर्ष नृपो दृष्ट्वा तादृशं पुरुषोत्तमम् । विस्मयाविष्टचेताश्च पप्रच्छ कमलासनम्

भगवंश्चित्रमेतद्वै चरितं मधुघातिनः । विज्ञातुं कथमस्माभिः शक्यः स्याल्लोकभावन !

यज्जान्ते तादृशं रूपं वभार दारुनिर्मितम् । रथस्थं भगवानेवं प्रासादान्तर्न्यवेशयत् ॥

मामाह पूर्वं वाणी सा गगनान्तरिता तदा ।

अपौरुषेयतरुणा चतुर्मुर्तिर्भविष्यति ॥ ३५ ॥

इदानीमेकएवाऽसौ दृश्यते सुप्रतिष्ठितः । माया वातत्वमथ वा तत्त्वतो मे वद प्रभो

श्रवणे यदि मां वेत्सि भाजनं भवभावन ! श्रुत्वा तत्प्रत्युवाचाऽथ संशयानं नृपोत्तमम्

ब्रह्मोवाच

आग्रामूर्तिर्भगवतो नारसिंहाकृतिर्नृप ! नारायणेन प्रथिता मदनुग्रहतस्त्वयि ॥ ३८ ॥

दारुवी मूर्तिरेवेति प्रतिमाबुद्धिरत्र वै । मा भूते नृपशार्दूल परब्रह्माकृतिस्त्वयम्

खण्डनात्सर्वदुःखानामखण्डानन्ददानतः । स्वभावाद्दारुरेवो हि परं ब्रह्माऽभिधीयते

इत्थं दारुमयो देवश्चतुर्वेदानुसारतः । स्रष्टा स जगतां तस्मादात्मानञ्चापि सृष्टवान्

शब्दब्रह्म परम्ब्रह्म नानयोर्भेद इष्यते । लये तु एकमेवेदं सृष्टौ भेदः प्रवर्तते ॥ ४२ ॥

अन्योन्यापेक्षिणौ भूप! शब्दार्थौ हि परस्परम् ।

अर्थाभावे न शब्दोऽस्ति शब्दाभावे न बुद्ध्यते ॥ ४३ ॥

अर्थस्तस्माच्चतुर्वेदाः शब्दा ह्यर्थाश्चतादृशाः । ऋग्वेदरूपी हलधृक्सामवेदो नृकेसरी
यजुर्मूर्तिस्त्रिव्यं भद्रा चक्रमाथर्वणं स्मृतम् । वेदश्चतुर्धाभेदोऽयमेकराशिरभेदतः ॥

अतस्ते संशया मा भूदेकस्तु बहुधा विभुः । अवतारेषु चाऽन्येषु न्यायेनैतेनवर्तते
भेदाभेदौ तथाख्यातौ जगन्नाथस्य ते नृप ! येन ते मनसस्तुष्टिस्तेन भक्त्या समाचर

सर्वरूपमयो ह्येष सर्वमन्त्रमयः प्रभुः । आराध्यते यथा येन तथा तस्य फलप्रदः
यथा सुशुद्धं कनकं स्वेच्छया घटितं नृप ! तत्तत्सज्जामवाप्येह तत्तत्सन्तोषकारकम्

एवं महिम्ना भगवानत्राविर्भवन्नृप । यस्य यावांस्तु विश्वासस्तस्य सिद्धिस्तु तावती
कर्मणा मनसा वाचा विशुद्धेनाऽन्तरात्मना । समाराध्य गोविन्दमत्र दारुवपुर्द्धरम्

चतुर्वर्गफलावाप्त्यै यथाऽभिलषितं तव । अनेन मन्त्रराजेन विष्णुमेनं समर्चय ॥ ५२ ॥
नाऽतः परतरो मन्त्रो न भूतो न भविष्यति । अनेनाभ्यर्चितो विष्णुः प्रीतो भवति तत्क्षणात्

ददाति स्वपुरं चापि भगवान्भक्तवत्सलः । यज्ञैस्तीर्थैर्व्रतैर्दानैस्तपोभिश्चापि तस्य किम्
नीलाचलस्थं यो विष्णुं दारुमूर्तिमुपास्ति वै ।

तत्त्वं ब्रवीमि ते भूप! श्रुत्वैतदवधारय ॥ ५५ ॥

न्यग्रोधमूले कूलेऽस्य सिन्धोर्नीलाचले स्थितम् । दारुव्याजामृतं ब्रह्मदृष्टामुच्येन्न संशयः

इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णव-

खण्डान्तर्गतोत्कलखण्डे पुरुषोत्तमक्षेत्रमाहात्म्ये जैमिनि ऋषिसम्वादे

भगवतो नृसिंहपरिग्रहो नामाऽष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

एकोनविंशोऽध्यायः

भगवतेन्द्र्युभनकृते वरदानम्

जैमिनिरुवाच

इत्युक्त्वा नृपशार्दूलं लोकसंग्रहणाय वै । सिंहाकृतिं स हृदये उद्भास्य कमलासनः
पूर्वं प्रकाशरूपं यद्विष्णोस्तु प्रकटीकृतम् । रथावरोहणे दृष्टाश्चतस्रो मूर्तयः पुरा
ता एव सिंहासनगाः सर्वे ते ददृशुः पुनः । द्विपङ्क्षरमन्त्रेण बलभद्रमपूजयत् ॥ ३॥
सूक्तेन पौरुषेणैवं नारायणमनामयम् । देवीसूक्तेन चक्रं च द्वादशाक्षरकेण च ॥
पूजयित्वाऽनुग्रहाय पार्थिवस्य न्यवेदयत् ॥ ४ ॥

ब्रह्मोवाच

भगवन् देववेश! भक्तानुग्रहकारक ! इन्द्रद्युम्नस्य जन्मानि त्वयि भक्तिप्रकुर्वतः ॥

सहस्रं समतीतानि तदन्ते त्वामलोकयत् ॥ ५ ॥

त्वद्दर्शनं हि भगवंस्त्वयि सायुज्यकारणम् ।

यद्यप्ययं भक्तियोगेनैच्छति त्वां समर्चितम् ॥ ६ ॥

तदाज्ञापय येन त्वां भक्तियोगेन भावयेत् । देशकालव्रताद्यैस्तु तथानानोपचारकैः ॥

त्वन्मुखाम्भोजगलितमाज्ञामृतरसं नृपः ।

पिपासुस्त्वां जगन्नाथ! पश्यत्येषोऽनिमेषकम् ॥ ८ ॥

जैमिनिरुवाच

इति विज्ञापितो देवः साक्षात्कमलयोनिना । दारुदेहोऽपि विहसन्नग्राह गम्भीर्यागिरा

श्रीप्रतिमोवाच

इन्द्रद्युम्न! प्रसन्नस्ते भक्त्या निष्कामकर्मभिः । त्वदन्येनैदृशी सम्पन्न केनाऽप्यपवर्जिता

वरं ददामि ते भूप! मयि भक्तिः स्थिरास्तु ते ।

उत्सृज्य वित्तकोटिस्तु यन्ममाऽऽयतनं कृतम् ॥ ११ ॥

भङ्गेत्येतस्य राजेन्द्रस्थानं न त्यज्यते मया । कालान्तरेऽपिनोऽप्यन्यः प्रासादं कारयिष्यति
तवैवकीर्त्तिः सानूनं त्वत्प्रीत्या तत्र मे स्थितिः । सत्यं सत्यं पुनः सत्यं सत्यमेव ब्रवीमि ते
प्रासादं भङ्गे तत्स्थानं न त्यक्ष्यामि कदाचन । अनेन दास्युषास्थास्याम्यत्र परार्द्रकम्
द्वितीयं पद्मयोनेस्तु यावत्परि समाप्यते । मनोः स्वायम्भुवस्याऽस्य द्वितीये च चतुर्युगे

कृतस्य प्रथमे ज्येष्ठे दशेति क्रतुसंस्थितिः ।

ज्येष्ठ्यामहं चाऽवतीर्णस्तत्पुण्यजन्मवासरम् ॥ १६ ॥

तस्यां मे स्नपनं कुर्यान्महास्नानविधानतः । प्रत्यर्चायां महाराजसाधिवासं समृद्धिमतु
पापं विनाशयिष्यामि कोटिजन्मभिरर्जितम् । सर्वतीर्थक्रतुफलं सर्वदानफलं तथा
पश्यतां चापि राजेन्द्र! फलं तावत्प्रयते । न्यग्रोधादुत्तरे कूपः सर्वतीर्थमयोऽस्ति हि

स्नानाय पूर्वं निर्माय किञ्चिदाच्छादितं भुवा ।

अवतीर्णस्त्वहं पश्चात्तं चिविच्य प्रकाशय ॥ २० ॥

संस्कार्यः स चतुर्दश्यां बलिं दत्त्वा विधानतः । रक्षकक्षेत्रपालादिशां पालेभ्य एव च
कम्बुकाहालमुरजध्वनिषु सुस्वरेषु च । द्विजातयः स्वर्णकुम्भैरुद्धरेयुस्ततो जलम्
ज्येष्ठ्यां प्रातस्तने काले ब्रह्मणा सहितं च माम् ।

रामं सुभद्रां संस्नाप्य मम लोकमवाप्नुयात् ॥ २३ ॥

स्नाप्यमानं तु यः पश्येन्मां तदा नृपसत्तम ! देहवन्धनं च नाऽऽप्नोति स पुनर्न तु पूरुषः
कारयित्वा द्वादशमश्वमैशान्यां दिशि मण्डितम् । वितानशोभारचितं चन्दनाम्भः समुक्षितम्
तत्र मां रामभद्राभ्यां स्नापयित्वा पुनर्नयेत् ॥ २६ ॥

दक्षिणाभिमुखं यान्तं यो मां पश्यति भक्तितः । तत्तद्भुवमवाप्नोति मनसा यद्यदिच्छति
ततः पञ्चदशाहानि स्थापयित्वा तु मां नृप ! विरूपमभिरूपं वानपश्येत् कदाचन
ज्येष्ठस्नानमिदं कृत्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ २६ ॥

गुण्डिचाख्यां महायात्रां प्रकुर्वीथाः क्षितीश्वर ! यस्याः सङ्कीर्तनादेव नरः पापाद्विमुच्यते
माघमासस्य पञ्चम्यामष्टम्यां चैत्रशुक्ले । एते कालाः प्रशस्ता हि गुण्डिचाख्यमहोत्सवे
विशेषान्मोक्षदापादद्वितीया पुण्यसंयुता । ऋक्षाभावे तिर्योकायां सदा साप्रीतये मम

आपादस्य सिते पक्षे द्वितीया पुण्यसंयुता । तस्यां स्थे समारोप्य रामं मां भद्रया सह
महोत्सवप्रवृत्त्यर्थं प्रीणयित्वा द्विजान्बहून् । गुण्डिचामण्डपं नाम यत्राहमज्जनं पुरा
अश्वमेधसहस्रस्य महावेदी तदाऽभवत् । तस्याः पुण्यतमं स्थानं पृथिव्यानेह विद्यते
यत्राऽनुहोः पञ्चशतवर्षाणि प्रीतये मम । मम प्रीतिकरं स्थानं तस्मान्नान्यद्वरागतम्
यथेयं नीलशिखरी प्रासादेन तवाधुना । चतुर्मुखाऽनुरोधेन महाप्रीतिकरी मम ॥ ३१ ॥
नथा नृसिंहक्षेत्रे वै महावेदी तव क्रतोः । ममोत्पत्तेश्च निलयं प्रीतिकृन्मम शाश्वतम्

बहुकालं स्थितश्चाऽहं तस्यां मे प्रीतिरुत्तमा ।

आत्मा मे पद्मभूरेण प्रासादे स्थापितोऽमुना ॥ ३६ ॥

अस्यानुरोधो धात्वद्भक्त्या ह्यवतिष्ठेऽत्र नित्यदा ।

दिनानि नव यास्यामि तथा तस्मादिहागतः ॥ ४० ॥

तत्राऽस्तिते महाराज ! सर्वतीर्थमयं सरः । तत्तीरे सप्तदिवसान्स्थास्याम्यनुजिघृक्ष्या
तत्र स्थितं मां पश्यन्तो यान्ति मर्त्या ममाऽऽलयम् ।

तिस्रः कोट्योऽर्द्धकोटी च तीर्थानां भुवनत्रये ॥ ४२ ॥

तानि सर्वाणि सरसि मत्सान्निध्याद्भजन्ति ते ।

तत्र स्नात्वा च विधिवद्दृष्ट्वा मां भक्तिभावतः ॥ ४३ ॥

जननीजठरे क्लेशं पुनर्नानुभवन्ति हि । नवमेऽहि समायान्तं दक्षिणाशामुखं तदा ॥
ये पश्यन्ति प्रतिपदमश्वमेधक्रतोः फलम् । प्राप्य भोगानिन्द्रसमानभुक्तवान्ते मां विशन्ति ते
ममोत्थानं मम स्वापं मत्पार्श्वपरिवर्त्तनम् । मार्गप्रावरणं चैव पुण्यस्नानमहोत्सवम्

फाल्गुन्यां क्रीडनं कुर्याद्दोलायां मम भूमिप !

दोलायां येऽपि पश्यन्ति दक्षिणामुखपूजितम् ॥ ४७ ॥

ब्रह्महत्यादिभिः पापैर्मुच्यते नाऽत्र संशयः ॥ ४८ ॥

अनयोर्मां समभ्यर्च्य दृष्ट्वा मां प्रणिपत्य च । प्रत्येकमष्टसाहस्रं वाजिमेधफलं लभेत्
चैत्रे सितत्रयोदश्यां कुर्यात्कर्मप्रपूरणम् । चैत्रे मासि चतुर्दश्यां दमनैर्मे प्रपूजनम् ॥

शुक्लपक्षे तु ये लोकाः सर्वपापक्षयो भवेत् ॥ ५० ॥

वैशाखस्य सिते पक्षे तृतीयाऽक्षयसंज्ञिता । तत्र मां लेपयेद्गन्धलेपनैरतिशोभनैः ॥
प्रीतये मम ये कुर्युस्तस्वान्मम शाश्वतान् । चतुर्वर्गप्रदाहोते प्रत्येकं परिकीर्तिताः ॥

जैमिनिरुवाच

इतिदत्त्वावरं तस्माद्भद्रद्युम्नायभोद्विजाः । ब्रह्माणमाहभगवान्स्मेराम्भोरुहसन्मुखः
चतुर्मुख! तव प्रीत्यै सर्वसम्पादितंमया । त्वदिच्छाहिममैवेच्छानभेदोह्यावयोध्रुवम्
यन्मां मध्वमूर्ति त्वं पुराप्रार्थितवानसि । तस्यैवपरिपाकोऽयमवतारःकृतोमया

मामत्र दृष्ट्वा त्वभ्यर्च्य प्राणान्सन्त्यज्य मुच्यते ।

क्रमात्सर्वे त्वया सार्द्धं भूयः सायुज्यमेव च ॥ ५६ ॥

यद्वाचाऽभिलषन्मर्त्योमामत्रहि निषेवने । अवश्यंतदवाप्रोतिसङ्गत्या चाऽत्रभूपतिः
ब्रजेदानीं सत्यलोकं त्रिदिवं यान्तुदेवताः । तवायुःपूर्णपर्यन्तमहमत्रस्थितो ध्रुवम्
ततस्तेहर्षिताः सर्वेब्रह्मर्षिसुरसत्तमाः । प्रणम्य शिरसा देवंजग्मुस्तेनिलयं स्वकम्
देवोऽपि च जगन्नाथःप्रतिमारूपधृक्तदा । तूष्णींतिष्ठतिसर्वेषांहर्षमापादयन्नुषाम्
इन्द्रद्युम्नोऽपिधर्मात्माविष्णुभक्तोदृढव्रतः । अनुब्रजन्पद्मयोनितेनाऽऽदिष्टोन्यवर्तत
यात्राःसर्वाभगवताआज्ञप्ताःसाधु कारय । अस्मिस्तुष्टे जगन्नाथे सन्तुष्टं चराचरम्

इत्याज्ञां पद्मयोनेस्तु मूर्धन्याधाय क्षितीश्वरः ।

नारदेन सह श्रीमान्निधिनो च समृद्धिमत् ।

ज्येष्ठस्नानादिकं सर्वमुत्सवं निरवर्तयत् ॥ ६३ ॥

इति श्रीस्कान्दे महापुराणे एकाशीतिसाहस्र्यांसंहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डान्तर्ग-
तोत्कलखण्डे पुरुषोत्तमक्षेत्रमाहात्म्यं जैमिनीऋषिसम्वादे दारुब्रह्मणः

सकाशादिन्द्रद्युम्नस्यवरलाभोनामैकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

त्रिंशोऽध्यायः

पञ्चतीर्थमाहात्म्यकीर्तनम्

मुनय ऊचुः

चकार केनविधिनाजन्मज्ञानंश्रियःपतेः । अन्त्यानप्युत्सवान्सर्वान्विधिवद्ब्रूहि नोमुने
नारदेन पुरा प्रोक्तं सर्वं ते मुनिसत्तम । सहि वेदं तमःपारे ब्रह्म ब्रह्मसुतो मुनिः ॥ २॥
तत्सर्वं ब्रूहि तत्त्वेन मुने कौतूहलं हि नः । अहो भाग्यं नरपतेरिन्द्रद्युम्नस्य भो मुने
तस्य तावति कर्मान्ते अत्यद्भुतमिदं महत् । न श्रुता हिनदृष्टाहिप्रतिमादारुनिर्मिता
सर्जावतनुवत्साक्षाद्भवं दद्यान्मनुष्यवत् । स्मरंस्मरं भगवतश्चरितं पापनाशनम् ॥
चरितं तस्यनृपतेर्दुर्लभंमर्त्यवासिनाम् । नसन्तोषोऽस्तिभगवज्शृण्वतांनोमहामुने
तद्वदानुकमेणाऽस्मान्मात्राः सर्वाघनाशनाः ।

यासां सन्दर्शनाद्वासो वैकुण्ठ इति निश्चितम् ॥ ७ ॥

यात्रामाहात्म्यवक्ताऽसौ यत्साक्षान्मधुसूदनः । तन्नोवदमहाभागजगतांहितकाम्यया

जैमिनिरुवाच

ज्येष्ठस्नानं प्रवक्ष्यामि शृणुध्वं मुनयोऽधुना । ज्येष्ठशुक्लदशम्यांतुव्रतंसङ्कल्प्यवाग्यतः
प्रातरुत्थाय कुर्वीत पञ्चतीर्थविधानतः । मार्कण्डेयावद्यं गत्वा आचम्य प्रयतः पुमान्
प्रार्थयेच्छङ्करं नत्वा कृताञ्जलिपुटोऽग्रतः ॥ १० ॥

अतितीक्ष्ण! महाकाय! कल्पान्तदहनोपम ! । भैरवाय नमस्तुभ्यमनुज्ञां दातुमर्हसि
ततः प्रविश्य तीर्थं तु वैदिकैः पञ्चवारुणैः । अग्रमर्षणसूक्तेन त्रिरावृत्तेन वा द्विजाः
स्नात्वा यथावत्स्नार्यात मन्त्रेणानेन चान्ततः ॥ १३ ॥

नमः शिवाय शान्ताय सर्वपापहराय च । स्नानं करोमि देवेश! मम नश्यतु पातकम्
संसारसागरे मग्नं पापग्रस्तमचेतनम् । त्राहि मां भगनेत्रघ्न! त्रिपुरारै! नमोऽस्तु ते
एवं स्नात्वा बहिर्गत्वा धौतवासाः सपुण्ड्रकः ।

देवानृषीन्पितृंश्चैव तर्पयित्वा यथाविधि ॥ १६ ॥

प्रविश्य शङ्करागारं स्पृष्ट्वा वृषणयोर्वृषम् । मन्त्रेणानेन भो विप्राः सर्वकृतफलं लभेत् ।
धर्मश्चतुष्पाद्यज्ञस्त्वं स्वर्णशृङ्गस्त्रयीवपुः । गोपते वाहरूपस्त्वं शूलिनं त्वानमाम्यहम् ।
अथोरमन्त्रेण ततः पूजयेद्बृषवाहनम् । पञ्चब्रह्मभिर्भृग्भिस्तु संस्पृशेद्विष्णुमुत्तमम् ।
अङ्गुष्ठेन स्पृशेद्विष्णुं मुष्टिना शक्तिमेव च । पूजयित्वा तु विधिवत्स्तुत्वा देवं पुरद्विषम् ।
दशानामश्वमेधानां फलं प्राप्नोत्यनुत्तमम् । मार्कण्डेयावटे स्नात्वा दृष्ट्वा देवं तु शङ्करम् ।
फलं प्राप्नोत्यविकलं राजसूयाश्वमेधयोः । अन्ते शिवस्य सालोक्यं प्राप्य ज्ञानं ततो नरः ।
क्रमाच्च लभते मुक्तिं जगन्नाथप्रसादतः । ततो मौनी व्रजेद्देवं नारायणमनामयम् ॥
तद्वक्षिणस्थितं विष्णुरूपं न्यग्रोधमुत्तमम् । दर्शनादपि पापानां पापसंहतिनाशनम् ।
तं दृष्ट्वा प्रणमेद्दूराद्वा वयनपुरोत्तमम् । प्रदक्षिणं ततः कुर्यादिमं मन्त्रमुदीरयन् ॥ २५ ॥
अमरस्त्वं सदा कल्प विष्णोरायतनं महत् । न्यग्रोध हर मेपापं विष्णुरूपमनमोऽस्तुते ।
नमोऽस्त्वव्यक्तरूपाय महाप्रलयस्थायिने । एकाग्रयाय जगतां कल्पवृक्षाय ते नमः ॥
स्तुवञ्जयेत्तुतद्भक्त्या मूले तस्य जनार्दनम् । कोटिजन्मशतोद्भूतपापादेव विमुच्यते ।
तच्छायाक्रमणेनाऽपि निष्पापो जायते नरः । ततः सुपर्णं प्रणमेद्यानरूपं हरेः पुरः ॥
स्थितो भक्तिनतो विष्णोः कृताञ्जलिपुटो मुदा । छन्दोमयजगद्धामन्यानरूपत्रिवृद्वपुः ।

यज्ञरूप! जगद्भवापिन्प्रीयमाणाय ते नमः ।

स्तुत्वैत्थं गरुडं पापान्मुच्यतेऽनेकजन्मजातम् ॥ ३१ ॥

वाङ्मनःकर्मनियतो गच्छेद्देवं विचिन्तयन् । प्रविश्य देवताऽगारं कृत्वा तत्रिः प्रदक्षिणम् ।
पूजयेन्मन्त्रराजेन सूक्तेन पुरुषस्य वा । द्वादशाक्षरमन्त्रेण यत्र वा जायते रुचिः ॥ ३३ ॥
पूजाऽधिकारिणः सर्वे ब्रह्मक्षत्रविशस्ततः । अन्येषां दर्शनं भक्त्या तयोर्नामानुकीर्तनात् ।
पञ्चोपचारविधिना पूजयेत्परमेश्वरम् । कृताञ्जलिपुटो भूत्वा इदं स्तोत्रमुदीरयेत् ॥
देवदेव! जगन्नाथ! संसारार्णवतारक ! भक्तानुग्राहक सदा रक्ष मां पादयोर्नतम् ॥
जय कृष्ण! जगन्नाथ! जय सर्वत्रावनाशन ! जयाशेषजगद्भयपादाम्भोज! नमोऽस्तुते ।
जय ब्रह्माण्डकोटीश वेदिनिःश्वासवातक ! अशेषजगदाधार ! परमात्मन् नमोऽस्तु ते ।

जय ब्रह्मेन्द्ररुद्रादिदेवोद्यप्रणतार्तिनुत् । जयाखिलजगद्धामन्तर्यामिन् नमोऽस्तु ते ।
जय निर्व्याजकरुणापाथोद्भेदी नवत्सल ! दीनानाथैकशरण ! विश्वसाक्षिन् नमोऽस्तुते ।
संसारसिन्धुसलिले मोहावर्त्ते सुदुस्तरे । षडूर्मिकूलदुष्पारे कुर्मग्राहदारुणे ॥ ४१ ॥
निग्राथ्ये निरालम्बे निःसारे दुःखफेनिले । तव मायागुणैर्वद्धमवशं पतितं ततः ॥
मां समुद्धर देवेश ! कृपाऽपाङ्गविलोकनैः । तत्र मग्नं सुरश्रेष्ठ ! सुप्रसादप्रकाशक ! ॥

एक एव जगन्नाथ ! बन्धुस्त्वं भवभीरुणाम् ।

बुभुक्षा च पिपासा च प्राणस्य मनसः स्मृतौ ॥ ४४ ॥

शोकमोहौ शरीरस्य जरामृत्युर्वपुर्भवः । त्वत्सृष्टौ तादृशो नाऽस्ति यो दीनपरिपालकः ।
अवतीर्णोऽसिलोकानामनुग्रहधिया विभो ! पूर्णकामस्य तेनाथ किमन्यत्कारणं क्षितौ ।
त्वत्पादपद्ममासाद्य न चिन्ताऽस्ति जगत्पते ! यतस्ते चरणांभोजं चतुर्वर्गेकसाधनम् ।
दर्शनात्सर्वलोकानां सर्ववाञ्छाफलप्रदम् । ततः सीरध्वजं शेषमन्त्रेण परिपूजयेत् ।
द्वादशाक्षरमन्त्रेण नाम्ना वा प्रणवादिना । एकाग्रमानसो भूत्वा प्रणिपत्य प्रसादयेत् ।
जय राम सदाराम सच्चिदानन्दविग्रह ! अविद्यापङ्कुरहित ! निर्मलाकृतये नमः ॥ ५० ॥
जयाखिलजगद्धारधारणश्रमवर्जित ! तापत्रयविकर्षाय हलं कलयसे सदा ॥ ५१ ॥
प्रपन्नदीनत्राणाय स्फुटनेत्रसरोरुह ! त्वमेवेश ! पराशेषकलुषक्षालनप्रभुः ॥ ५२ ॥
प्रसन्नकरुणासिन्धो! दीनबन्धो! नमोऽस्तुते । चराचराफणाप्रेण धृता येन वसुन्धरा ।
मामुद्धरास्माद्दुष्पाराद्भवाम्भोजे रपारतः । परापराणां परम ! परमेश ! नमोऽस्तुते ।
स्तुत्वैवं नागराजानं बलं मुसलधारिणम् । पूजयेज्जगतामादिकारणां भद्रलोचनाम् ।
स्तुत्वा जयान्तां भो विप्राः प्रणिपत्य प्रसादयेत् । जयदेवि ! महादेवि ! प्रसीद भवतारिणि ।
सुखारणि श्रितवतां जय सन्तुष्टिकारिणी । कार्यकार्यस्वरूपाणां कारणानां चकारणम् ।

धारणां धार्यमाणानां त्वामादिप्रणमाम्यहम् ।

वक्षःस्थलस्थितां विष्णोः शम्भोरर्द्धाङ्गधारिणीम् ॥ ५८ ॥

पद्मयोनिमुखाब्जस्थां प्रणमामि जगत्प्रियाम् ।

सृष्टिस्थितिविनाशादिकर्मणां परमात्मनः ॥ ५९ ॥

त्वमेका शक्तिरतुला त्वां विना सोऽपि नेश्वरः ।

त्वां सर्वलोकजननीं विष्णुमायां तपस्विनीम् ॥ ६० ॥

सुभद्रां भद्ररूपां तां मूलभूतां नमाम्यहम् ।

ततः सागरस्नानाय प्रार्थयेत्पुरुषोत्तमम् ॥ ६१ ॥

नमस्ते भगवन्विष्णो जगद्व्यापिश्चराचर ! ।

निर्विघ्नं सिद्धिमायातु सिन्धुस्नानं मम प्रभो ! ॥ ६२ ॥

नमस्ते जगतामीश ! शङ्खचक्रगदाधर ! देहि देव ममाऽनुज्ञां तव तीर्थनिषेवणात् ॥

ततोमौनं ब्रजेद्विष्णुचिन्तयन्सरितां पतिम् । उग्रसेनं स्थितं मार्गेऽनुज्ञाप्य समाहितः

उग्रसेन ! महाबाहो ! बलवन्नुग्रविक्रम । लब्ध्वा वरं सुप्रसन्नात्समुद्रतटमास्थितः

तीर्थराजकृतस्नानसुसमूर्णफलप्रद ! । सिन्धुस्नानं करिष्यामि अनुज्ञां दातुमर्हसि

ततो गच्छेद्द्विजश्रेष्ठाः स्वर्गद्वारं ततः परम् । येन देवाः समायान्ति क्षेत्रेऽस्मिन् पुरुषोत्तमे

भूस्वर्गे जगदीशस्य दर्शनाय दिने दिने । स्वर्गावतारमार्गेण तत्र स्थीवानं नमाम्यहम्

मामप्यूर्ध्वं नयेतां वै साक्षिणौ कर्मणां सताम् ।

सागराग्भः समुत्पनौ श्रेष्ठौ सर्वगुणान्वितौ ॥ ६६ ॥

मध्येन युवयोर्यामि स्वर्गद्वारमपावृतम् ।

प्रार्थयित्वा ततो गच्छेत्तीर्थराजस्य सन्निधिम् ॥ ७० ॥

यं दृष्ट्वादूरतः पापान्मुच्यते महतो ध्रुवम् । प्रक्षालितकराङ्घ्रिक आचान्तः शुचिविष्टरे

आसीनः प्राङ्मुखो भूत्वा लिखेन्मण्डलमग्रतः ।

चतुरस्रं चतुर्द्वारं चतुः स्वस्तिककोणकम् ॥ ७२ ॥

तन्मध्ये विलिखेत्पद्ममृषत्रं सुशोभनम् । ततोऽष्टाक्षरमन्त्रं तु करयोश्चतनौ न्यसेत्

पङ्क्तिर्वर्णः पङ्क्त्यानां न्यासः प्रोक्तो मनीषिभिः ।

शेषौ कुक्षौ च पृष्ठे च न्यस्तव्यौ च ततः पुनः ॥ ७४ ॥

पादयोर्जङ्घयोर्बुधयोः स्फुटोश्च पार्श्वयोः पुनः । नाभौ पृष्ठे वाहुयुग्मे हृदि कण्ठे च कक्षयोः

ओष्ठयोः कर्णयोश्च णोर्गण्डयोर्नासयोस्तथा ।

भ्रवोर्ललाटे शिरसि मन्त्रवर्णान्यथाक्रमम् ॥ ७६ ॥

विन्यस्य व्यापकं सर्वैर्न्यासं कुर्यात्समाहितः । प्राणायामत्रयं कुर्यान्मूलेन पञ्चविंशतिम्

वक्ष्यात्कवचं दिव्यं सर्वपापपनोदनम् । पूर्वं मां पातु गोविन्दो वारिजाश्चस्तु दक्षिणे

प्रद्युम्नः पश्चिमे पातु हरीकेशस्तथोत्तरे । आग्नेय्यां नरसिंहस्तु नैऋत्यां मधुसूदनः

वायव्यां श्रीधरः पातु ऐशान्यां च गदाधरः । ऊर्ध्वं त्रिविक्रमः पातु अधो वाराहरपथक्

सर्वत्र पातु मां देवः शङ्खचक्रगदाधरः । नारायणो मनः पातु चैतन्यं गरुडध्वजः ॥

पातु मे बुद्धयहङ्कारौ त्रिगुणात्मा जनार्दनः । इन्द्रियाणि सदा पातु दैत्यवर्गनिहन्तनः

एवं वद्ध्वा च कवचं निष्पापो जायते पुमान् । षोडशैरुपचारैश्च मनसा कल्पितैरनरः

पुरुषोत्तमं पूजयित्वा यथावा द्विधितो द्विजाः । आवाह्यमण्डले तस्मिन् देवदेवमनामयम्

पूजयित्वा विधानेन यथाशक्त्युपवृंहितैः ।

आत्मानं तीर्थराजस्य देवदेवस्य चिन्तयन् ॥ ८१ ॥

एवं वद्ध्वा जलपुटमिमं मन्त्रमुदीरयेत् । सुदर्शन ! नमस्तेऽस्तु कोटिसूर्यसमप्रभ ! ॥

अज्ञानतिमिरान्धस्य विष्णोर्मार्गप्रदर्शय । एवं सन्प्रार्थ्य भो विप्रास्तीर्थराज जलान्तिके

जानुभ्यामवनिं गत्वा प्रणमेद्भक्तिभाषितः । तीर्थराज ! नमस्तुभ्यं जलरूपाय विष्णवे

जीवनाय च जन्तूनां परं निर्वाणहेतवे ॥ ८६ ॥

अग्निश्च ते योनिरिला च देहो रेतोऽपि विष्णोरमृतस्य नाभिः ।

उपैमि ते रूपमनन्यहेतुमानन्दसम्पन्नमप्रनुप्रविश्य ॥ ९० ॥

इति मन्त्रं पठन्विप्राः प्रविशेज्जलमध्यतः । आवाहयेत्तीर्थराजं भावयज्जगतां पतिम्

जलार्धांशं कृतस्नानफलदानेऽग्रतः स्थितम् । अवमर्षणसूक्तेन नारायणयुतेन च ॥ ९२ ॥

त्रिरावृत्तेन कुर्वीत पञ्चवारुणकेन च । सकृदावाहनादीनि पङ्क्त्याभ्युपेक्षते ॥ ९३ ॥

आवाहनं पुरः प्रोक्तं सन्निधानमथोच्यते । स्नातुरिष्टफलप्राप्तो सान्निध्यपरिकल्पनम्

अन्तःशुद्ध्यर्थमावाहयेत्पीत्वा तदभिमान्त्रितम् । बाह्यावयवशुद्ध्यर्थमाजयेत्कुशवारिणा

अन्तः बहिर्विशुद्ध्यर्थं मन्त्रपूतेन वारिणा ।

त्रीनञ्जलीन्मूर्ध्नि सिञ्चेन्तिस्रधौ नाऽन्तर्जले जपः ॥ ९६ ॥

त्रिः स्नायात्स्वकृताधानि कोटिजन्मकृतानि च ।

प्लावितानि जले तस्मिन्भावयन्नघनाशनम् ॥ ६७ ॥

उत्थायाऽऽचम्यविधिवत्प्रार्थयेन्मन्त्रमुच्चरन् । त्वमग्निर्जगतां नाथरेतोधाः कामदीपनः
प्रधानं सर्वभूतानां जीवानां प्रभुरव्यय ! । अमृतस्याऽऽरणिस्त्वं हि देवयोनिरपाम्पते
वृजिनं हर मे सर्वं तीर्थराजनमोऽस्तु ते । जन्मकोटिसहस्रेषु यत्पापं पूर्वमर्जितम्
तदशेषं लयंयातु देहि मे ब्रह्मशाश्वतम् । स्नात्वाऽपि च ततस्तीरमुत्तीर्याऽऽचम्य वाग्यतः
धारयेद्वाससी शुक्ले पुण्ड्रकानुज्ज्वलाकृतीन् । शङ्खचक्रगदापद्म तिलकानि च भक्तितः
देवान्पितृन् यथान्यायं चिन्तयन् भगवद्विधा । तर्पयेद्विधिवद्विप्राः सम्यगव्यग्रमानसः
ततः पूर्ववदालिख्य मण्डलं चोत्तरामुखः । पूजयेन्मूलमन्त्रेण मन्त्रैरेभिश्च भक्तितः ॥
नारायणं चतुर्बाहुं शङ्खचक्रगदाधरम् । धारमाभ्यां सहितं केवलं वा द्विजोत्तमाः ॥

ध्यात्वाऽन्तर्यागसंतुष्टं वहिरावाहयेत्ततः ॥ १०५ ॥

आगच्छ परमानन्द जगद्व्यापिञ्जलमय ! । अनुग्रहाय देवेश मण्डले सन्निधिं कुरु
चराचरमिदं सर्वं जगदत्र प्रतिष्ठितम् । तदन्तस्थस्त्वमेवेश ! आसनं कल्पयामि ते
यस्य पादाम्बुजे धौते धर्मेण ब्रह्मरूपिणा । पुनाति तद्वागङ्गाजगत्पाद्यं ददाम्यहम्
अनर्घ्यरत्नघटितचूडामणिकरोत्करैः । ब्रह्मादयः पादपद्मं चिन्तयन्ति दिने दिने ॥

अनर्घ्याय जगद्भाम्ने अर्घ्यमेतद्दाम्यहम् ।

आचान्तस्तीर्थराजो वै येनाऽगस्त्यस्वरूपिणा ।

तस्मै सुवासितं वारि ददाम्याचमनीयकम् ॥ ११० ॥

यः प्राप्य मधुसम्पर्कं चर्कषः जलरूपिणम् । अशेषाद्यविकर्षाय मधुपर्कं ददाम्यहम्
यः क्रोडरूपमास्थाय प्रलयार्णवविप्लुताम् । उज्जहार धराप्रेतान् स्नापयामि तमम्भसा
ब्रह्माण्डकोटयोयस्य विश्वरूपस्य सम्भृतिः । आच्छादनाय सर्वेषां प्रददेवाससीशुभे
चिना येनाऽनुष्ठितोऽपि यज्ञः स्यादकृतो ध्रुवः । तस्मै यज्ञेश्वरायेदमुपवीतं प्रकल्पये
यद्भङ्गसङ्गमासाद्य शोभन्ते भूषणानि वै । विश्वा लङ्कृतये तस्मै भूषणानि प्रकल्पये
यद्भङ्गसंस्पर्शमरुत्सङ्गान्मलयजा दुमाः । सुगन्धरससम्पन्नास्तस्मै गन्धाऽनुलेपनम्

त्रिंशोऽध्यायः]

* बहिःपूजावर्णनम् *

२८५

यस्य सञ्चिन्तना देवसौमनस्यं हतां हसाम् । तस्मै सुमनसां मालां सुगन्धां परिकल्पये
यं चित्ते स्थिरमादाय भवाग्निपरिधूपनम् । जहाति तस्मै प्रददे सुगन्धं धूपमुत्तमम्
स्वतेजसाऽखिलमिदं दीपितं यस्य भाषतः । तस्मै दीपप्रदीप्ताय दीपमेतं ददाम्यहम्
चराचरं जगत्सर्वमस्ति यो यश्च भावयेत् । अनेन च पुनः पुष्टौ तस्मादन्नं निवेदये ॥
यदीयमुखरागेण सहजावासितेन च । मोहिताः सुरसुन्दर्यस्तस्मै ताम्बूलमुत्तमम्
प्रदक्षिणप्रक्रमणाद्वाङ्गुणविवर्त्तनम् । हन्ति यः करुणाम्भोधिस्तं नमामि जगद्गुरुम्
मन्त्रास्तु कथिता ह्येत उपचारैः पृथक्पृथक् ।

आवाह्य चिन्तयेद्देवं बहिःसंस्थितमात्मनः ॥ १२३ ॥

रत्नसिंहासनं दत्त्वा तत्राऽऽसीनं विचिन्तयेत् । पादपद्मद्वये दद्यात्पाद्यं श्यामाकपङ्कजैः
द्वापराजिताभ्यां च संस्कृतं मूलमन्त्रणात् । सौवर्णे राजते वाऽपि ताम्रे वा शङ्खपुष्पा
अर्घ्यं संस्कृत्य विधिवद्धारिचन्दनपुष्पकैः । यवदूर्वाकुशाग्रैश्च फलसिद्धार्थकैस्तिलैः
द्वाङ्कुशाग्रैर्देवस्य मूर्ध्नि सिञ्चेत्तदग्रतः । सावशेषं क्षिपेद्भूमावेणोऽर्घविधिरीरितः
जातीफलैर्वा कङ्गोलैर्लवङ्गैः संस्कृतं जलम् । दद्यादाचमनार्थं न्तु मधुपर्कं ततो ददेत्
मधुसर्पियुतं गव्यं दधिकां स्येहि निर्मले । पात्रे स्थितं च पिहितं पात्रेणाऽन्येन तादृशा
सुसंस्कृतं फलयुतं स्नपने जलमुच्यते । पट्टकौशेयकापासनिर्मिते वाससी शुभे ॥

यथाशक्ति प्रदेये च वित्तशास्त्रं न कारयेत् ॥ १२० ॥

हारकेयूरमुकुटप्रवेयादिकभूषणम् । यथाशक्ति यथास्थानं देवस्याऽङ्गे निवेशयेत्
उपवीतं हरेर्दद्यात्पट्टसूत्रविनिर्मितम् । कार्पासमथवा विप्रा गन्धचन्दनसंस्कृतम् ॥

चन्द्रचन्दनकस्तूरीकुङ्कुमैरनुलेपनम् ॥ १२३ ॥

तुलसीदलमालाश्च जातीपङ्कजचम्पकैः । अशोकच्छुरपुत्रागनागकेसरकेसरैः ॥ १२४ ॥

अन्यैः सुगन्धैः कुसुमैर्मालां माल्यमथापि वा । मुक्तकानि च पुष्पाणि दद्याद्देवस्य मूर्ध्नि

माला सा प्रपदीना तु माल्यं कण्ठोरुसम्मितम् ।

गर्भकं केशमध्ये तु मूर्ध्नि पुष्पाञ्जलिं क्षिपेत् ॥ १२६ ॥

सगुगुल्वगुरुशीरसिताज्यमधुचन्दनैः । धूपं दद्यात्सुगन्धाढ्यं दीपंगोसर्पिणा शुभम्

कर्पूरगर्भयावर्त्या तिलतैलेन वा ददेत् ॥ १३७ ॥

अखण्डितसमुद्धौतशालितण्डुलनिर्मितम् । सुषुक्मन्नं सुरभि सर्पिषा च सुवासितम्
सौरभेयदधिश्रीरपक्वभक्षितायुतम् । नानाव्यञ्जनसङ्कीर्णं सोपदंशं सपूपकम् ॥
नानाफलयुतं हृद्यं सुगन्धं सुरसं नवम् । नैवेद्यं देवदेवस्य प्रस्थादूनं न शस्यते ॥
धूपे दीपे च नैवेद्ये स्नानेऽर्घ्ये मधुपर्कके । वस्त्रे यज्ञोपवीते च दद्यादाचमनीयकम् ॥
अन्यत्र केवलं वारिसंस्कृतं त्वौपचारिकम् । नैवेद्यान्ते त्वाचमनं दद्याच्चकरघृष्टिकम्
सगन्धचन्दनं विप्रास्तामूलं च ददेत्ततः । सकर्पूरलवङ्गैलाजातीक्रमुकसंयुतम् ॥
अष्टोत्तरशतं जप्त्वा मूलमन्त्रमनन्यधीः । स्तुत्वा प्रदक्षिणं कृत्वा प्रार्थयेत्पुरुषोत्तमम्
देवदेव! जगन्नाथ! सर्वतीर्थप्रवर्त्तक । सर्वतीर्थमयश्चाऽसि सर्वदेवमय! प्रभो! १४५
त्वत्प्रसादान्मया तीर्थराजेस्नानं हि यत्कृतम् । तदस्तु सफलं देव! यथोक्तफलदोभव
सिन्धुराजस्त्वं च विभो! द्रवरूपोऽस्यसंशयम् ।

पापालये निमग्नं मां परित्राहि नमोऽस्तु ते ॥ १४७ ॥

इत्थं प्रपूज्य देवेशं नारायणमनामयम् । तीर्थराजकृतस्नानः सर्वतीर्थफलं लभेत् ॥
गवां कोटिप्रदानेन क्रतुकोटिकृतेन च । कोटिब्राह्मणभोज्येन महादानैश्च कोटिशः
यत्पुण्यं कर्मिणां प्रोक्तं तदनेन हि लभ्यते ॥ १४६ ॥

ध्यानं दानंतपोजाप्यंश्चाद्रचसुरपूजनम् । सिन्धुराजे कृतं सर्वं कोटिकोटिगुणम्भवेत्
अपि नः स कुले कश्चित्सिन्धुस्नायी भविष्यति ।

देवेभ्यश्च पितृभ्यश्च दास्यते च तिलोदकम् ॥ १५१ ॥

क्रन्दन्तिसर्वपापानिसम्भ्रान्ताःसर्वपातकाः । अनिष्टानिपलायन्तेसिन्धुस्नानोद्यतस्यैव
अन्यतीर्थे कृतं पापंसिन्धुतीरे विनश्यति । सिन्धुतीरेकृतं पापं सिन्धुस्नानेविनश्यति
सिन्धुस्नानरतं नित्यं द्रष्टृष्वेव यमकिङ्कराः । दिशोदशपलायन्ते सिंहं दृष्ट्वा यथा मृगाः
यमोऽपिभीतस्तद्रूपाप्रणिपत्यप्रपूज्य च । न शक्नोतितदास्थातुं तस्याग्रेपुण्यकर्मिणः
वाञ्छन्ति देवता नित्यं मानुष्यं प्राप्नुयामहे ।

भूत्वा सम्यक्खुद्भतन्वो सिन्धुस्नानं लभेमहि ॥ १५६ ॥

मेरुमन्दरमात्रोऽपिराशिःपापस्यकर्मणः । सिन्धुस्नानेनदग्धःस्यात्तूलराशिरिवानलात्
अप्सु नारायणदेवं स्नानकालेस्मरेत्सदा । साक्षाद्विष्णुस्वरूपेऽत्रसिन्धौचैवविशेषतः
ब्रह्मणो वा सुरापोवागोघ्नोवापश्चपातकी । सर्वेतेनिष्कृतिरयान्तिसिन्धुस्नानान्नसंशयः
कपिलाकाण्डिदानाच्च सिन्धुस्नानं विशिष्यते ।

सकृत्सिन्धुवगाहेन कुलकोटिं समुद्धरेत् ॥ १६० ॥

सर्वतीर्थेषु यत्पुण्यं सर्वेष्वायतनेषु च । तत्फलं लभते सर्वं सिन्धुस्नानान्न संशयः ॥
य इच्छेत्सफलं जन्म जीवितं श्रुतमेववा । सपितृस्तर्पयेत्सिन्धुमभिगम्यसुरांस्तथा
चत्वारः सुलभाः वेदाः सषडङ्गपदक्रमाः । सुलभानि कुरुक्षेत्रे दानानि विविधानि च
चान्द्रायणानिकृच्छाणितपांसिसुलभान्यपि । अग्निष्टोमाद्योयज्ञाःसुलभावहुदक्षिणाः
सिन्धुतोयैश्च सलिलैर्दुर्लभं पितृतर्पणम् । मासं तर्पणमात्रेण पिण्डानां पातनेन च
सिन्धौ वै पितरंसर्वविमानान्सूर्यवर्चसः । सिन्धुतर्पणसन्तुष्टाःश्चाद्वपिण्डसुतर्पिताः
आरुह्य सहसा यान्ति ब्रह्मलोकं सनातनम् ॥ १६६ ॥

आद्यन्तयोर्जगन्नाथं पूजयित्वा यथाविधि ।

तीर्थराजेऽभिषिच्य स्वं नरः स्यान्मुक्तिभाजनम् ॥ १६७ ॥

ननस्तीर्थविसर्गं च कृत्वा शुद्धमनाःपुमान् । रामकृष्णंसुभद्रांचनत्वारूपंविचिन्तयेत्
इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णव-
खण्डान्तर्गतोत्कलखण्डेपुरुषोत्तमश्चेत्रमाहात्म्येजैमिनिऋषिसम्वादे
पञ्चतीर्थमाहात्म्यवर्णनं नाम त्रिशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

एकत्रिंशोऽध्यायः

दारुब्रह्मणः स्नानयात्राविधिकीर्तनम्

जैमिनिस्त्वाच

कृतकृत्यं तदाऽऽत्मानं मन्यमानस्ततो व्रजेत् । अश्वमेधाङ्गसम्भूतमिन्द्रद्युम्नसरः प्रति
यस्य तीरे निवसति नरसिंहाकृतिर्हरिः । नरसिंहमनुप्रार्थ्य तत्र स्नायाद्यथाविधि ॥
नरसिंह! नमस्तुभ्यं यस्य ते क्षेत्र उत्तमे । सहस्रं वाजिमेषस्य क्रतोश्चक्रे नृपोत्तमः
इन्द्रद्युम्नः प्रसादात्ते तस्य क्रत्वङ्गसम्भवे । सरसि स्नातुमायातो मामनुज्ञापय प्रभो !
ततस्तीर्थतटं गत्वा कृतशौचाचमक्रियः । प्रार्थयेदञ्जलिं कृत्वा इमं मन्त्रमुदीरयेत्
अश्वमेधाङ्गोकोटिबुरुषुण्णमहीतलः । तन्मूत्रफेनादानांभः पूरिताखिलपावनः ॥६॥
स्नातुं तवाऽऽगतः पुण्ये सर्वतीर्थमये जले । पूर्वजन्मसहस्रोत्थं पापं स्नानाद्विमोचय
अन्तःप्रविश्य च ततो वारुणैः पञ्चभिर्द्विजाः । स्नायादन्तर्जले जप्यात्त्रिरावृत्त्याऽधमर्षणम्
अश्वमेधाङ्गसम्भूत तीर्थं! सर्वाघनाशन ! जन्मकोटिभवं पापं त्वयि स्नानाद्विनश्यतु

इमं मन्त्रं त्रिरुच्चार्य त्रिः स्नायात्तज्जले द्विजाः ।

संस्मरेद्विष्णुगायत्र्या नरसिंहाकृतिं हरिम् ॥ १० ॥

आपो नारा इति प्रोक्ता यस्मात्ता नरसूनवः । अयनं प्रथमंचास्यतस्मादप्सु हरिस्मरेत्
देवानृषीन्पितृंश्चैव तर्पयेद्विधिवन्नरः । नरसिंहं ततो गच्छेत्पश्चिमाभिमुखं स्थितम्
सिद्धं शम्भुं कुत्रिमं वा पश्चिमाभिमुखं हरिम् । दृष्ट्वा विमुच्यते पापैर्जन्मकोटिसमुद्भवैः
तमार्थवर्णमन्त्रेण यजेच्च नरकेसरिम् । नारदेन पुरा ह्येष मन्त्रराजः प्रतिष्ठितः ॥१४॥
इन्द्रद्युम्नेन तेनैव चिरादेव उपासितः । नरसिंहाकृतौ नान्यो मन्त्रस्तत्सदृशो द्विजाः
यस्योच्चारणमात्रेण तुष्टो भवति केसरी । अनेन दारुवर्ष्माऽपि ब्रह्मणा सम्प्रतिष्ठितः
पूर्वोक्तैरुपचारैस्तु पूजयेन्नरकेसरिम् । जपाप्रसूनैररुणैरन्यैश्चैव सुगन्धिभिः ॥ १७ ॥
चन्दनागरकपर्पूरैर्लेपयेन्नरकेसरिम् । पायसं सितया युक्तं सौरभेयेण सर्पिषा ॥ १८ ॥

एकत्रिंशोऽध्यायः]

* यात्राकर्तृ विधिवर्णनम् *

२८६

कर्पूरखण्डसंयुक्तान्मोदकान्मृतपाचितान् । संयावान्मृतपूपांश्च फलं नानाविधं तथा
शर्करादधिसंयुक्तं शाल्यन्नं चिनिवेदयेत् । दृष्ट्वा स्पृष्ट्वा नमस्कृत्वा सम्पूज्य नरकेसरीम्
स्वान्स्वानमीष्टानाप्नोति नरो वै नाऽत्र संशयः । देवत्वममरेशत्वं गन्धर्वत्वं च भो द्विजाः
ईशित्वं च वशित्वं च सार्वभौमत्वमेव वा । यद्यत्कामयते चित्ते तत्तदाप्नोत्यसंशयम्
पञ्चतीर्थो विधानं च कथितं पृच्छतां द्विजाः । दिनानि पञ्च कृत्वैतां पञ्चभूतमये पुनः
न देहे प्रविशेन्मर्त्यो व्रती विष्णुपरायणः । पौर्णमास्यां प्रत्युषसि तीर्थराजजले पुनः
पूर्वोक्तविधिना स्नात्वा शुद्धाहारो जितेन्द्रियः । एकभक्तव्रतेनैव वर्तते प्रीतये नरः ॥

यावत्पञ्च दिनानि स्युस्तावत्कालं द्विजोत्तमाः ॥ २५ ॥

ततः प्रविश्य प्रासादं मञ्चस्थं पुरुषोत्तमम् । रामं सुभद्रां दृष्ट्वा च मुच्यते पापकञ्चुकैः

सर्वतीर्थमयात्कूपात् कूपादुद्भृतेन सुगन्धिना ।

वारिणा स्नाप्यमानं तु यो ज्यैष्ठ्यां पश्यते हरिम् ॥ २७ ॥

न तस्य पापसम्बन्ध आत्मनि प्रमविष्यति । यात्राकर्तृ विधिविष्ये शृणुध्वं मुनयः परम्
चतुर्दश्यां दृढं मञ्चं कारयित्वा सुशोभनम् । तृणकाष्ठमयं लिप्तं सुधया बहुलं शुभम्
अथवा दारुदं कुर्याच्चिरस्थायि द्विजोत्तमाः । स्नानार्थं देवदेवस्य वित्तशायनं कारयेत्
नानाद्रुमगणाकीर्णं दक्षिणानिलशीतलम् ।

उल्लसत्सिन्धुकल्लोलशाडवलोपरि संस्कृतम् ॥ ३१ ॥

समुच्छ्रितमहामूल्यवितानवरशोभितम् । विरलाच्छादनं कुर्याद्देवानां दर्शनाय वै ॥
आयान्ति ब्रह्मणा सार्द्धं स्नपनाय जगत्पतेः । स्वर्गङ्गाभः समादाय पारिजातविभूषितम्
ब्रह्मरथश्च त्रिदश ब्रह्मणा सहिता विभुम् । मञ्चस्थं स्नापयन्तीह वचनात्परमेष्ठिनः
जयशब्दैश्च स्तुतिभिर्वन्द्योऽयं त्रिदिवौकसाम् ।

तस्मान्मञ्चस्तु कर्तव्यो मण्डितो माल्यचामरैः ॥ ३५ ॥

नानामणिस्रजा हरिदुकूलकृततोरणम् । सुगन्धधूपसुरभिचन्दनाभः समुक्षितम् ॥
पञ्चमञ्चं प्रतिष्ठाय तस्य दक्षिणतो द्विजाः । कूपाद्धारिसमुद्भूत्य कलशान्स्वर्णनिर्मितान्
शालायां शास्त्रदृष्टेन विधिना त्वधिवासयेत् ॥ ३८ ॥

सुवासितं जलं तेषु पावमान्या प्रपूरयेत् । चतुर्दशीनिशामध्ये कर्मैतत्समुदाहृतम् ॥
शनैः शनैश्च नीयासुहर्षि हलिपुरःसरम् । ब्राह्मणाः क्षत्रियावैश्याराज्ञासम्मानिताः
चामरैस्तालवृन्तैश्च वीज्यमानं निरन्तरम् । पुराकृतमलेपं तं विष्णोरङ्गान्न हापयेत्
यथा सुगन्धलेपेन सुपुष्टाङ्गो दिने दिने । तथा प्रयत्नतः कार्यः कृशाङ्गो नहिपुष्टिकृतः
नयेयुः प्रमाद्यन्तो भगवन्तमनिन्दिताः । प्रमादतो यदि भवेत्पतनं मुरवरिणः ॥ ४३ ॥
वलस्य वा सुभद्रायाराज्ञोरज्यस्यभीतिकृत् । अपिपातयतांहानिः सन्ततेर्बहुदुःखिता
नरके नियतं वासो भवेत्तेषां दुरात्मनाम् । विमुह्यन्तश्चिराद्वाक्यमयीयं प्रतिमा कथम्
तिष्ठेद्विश्वसन्तो ये भगवद्द्रोहिणस्तु ते । नरकं प्रतिपद्यन्ते सर्वकर्मबहिष्कृताः

मृदानां नास्तिकानां च कृतघ्नानां हतात्मनाम् ।

धर्मकृत्येषु जायन्ते अविश्वासस्य युक्तयः ॥ ४७ ॥

अदृष्टं यस्य यावद्धि स तु तेन विनिर्मितः । तदन्ते तस्य क्षीयन्ते प्रासादप्रतिमादयः
न चाऽयं निर्मितः केन द्रुमः सोऽपि प्रवर्द्धितः । वरं ददाति यानूननचासौ प्रतिमामता
निर्मितायां प्रतिकृतौ पुरा मन्वन्तरादिषु । व्यतीतेष्वपि वर्द्धन्ते जनानां च सुपर्वणाम्

भक्त्यस्तादृशो विप्राः सर्वेषां पृथिवीक्षिताम् ।

स्वारोचिषेऽन्तरे चैव आविर्भूतः कृपानिधिः ॥ ५१ ॥

वैतस्वतेऽन्तरे सप्तविंशे चैव चतुर्युगे । द्वापरान्ते समायातौ तदा कृष्णार्जुनावुभौ
त्रिदिनानि स्थितावत्र व्रतस्थौ मधुसूदनम् ।

भक्त्या सम्पूज्य तं स्तुत्वा जगन्तुर्द्वारकां पुनः ॥ ५३ ॥

न केऽपि तत्त्वं जानन्ति मानुर्णीतनुमास्थिताः । अवताराः प्रवर्तन्ते विष्णोरस्य युगे युगे
धर्मस्थापनया विप्रा लीयन्ते स्वपदे पुनः । पूर्वं च ब्रह्मणा प्रोक्तः स चानेन परस्परम्
स्थाता परार्द्धययन्तं भगवान्दारुरूपयुक् । सदाऽयं वरदो विष्णुः शुद्धसत्त्वेन भावितः

यस्य यावांस्तु विश्वासस्तस्य सिद्धिस्तु तावती ।

प्रमादीकृतविश्वासो भक्तो दृढमतिः पुमान् ॥ ५७ ॥

यत्नानुरूपं लभते फलमस्मात्सुदुर्लभम् । पुरा वः कथितं सर्वमम्बरीषविमोचनम्

ततस्तस्मिन् जगन्नाथे परमात्मस्वरूपिणि । विधाय सुदृढां भक्तिं वसध्वं पुरुषोत्तमे
अतोऽयं भक्तितो नेयः श्रीकृष्णमश्रु उत्तमः । सुभद्रावलभदौ च राजवत्परिचर्यवै
उत्तोलितेषु च्छत्रेषु चामरैर्वीजितेषु च । कालागुरुसुधूपासु दिक्षु गम्भीरनादिषु
नानाविधेषु वाद्येषु त्वगारे परिभूरिते । तौर्यत्रिके साधुवृत्ते दीपिका श्रेणिराजिते
अन्धकारेऽथ सर्वेषां वर्द्धमाने महोत्सवे । आच्छन्ने श्रीपतेरङ्गे प्रमादपरिशङ्कया ६३
पटुपट्टदुकूलेषु नीयमानेषु दूरतः । गतेर्वेगात्तदोत्तानीकृतस्यै जगतां गुरौ ॥ ६४ ॥
आवत्तदृष्टयो देवा दिवारोहणशङ्किनः । जयस्व राम कृष्णेति जय भद्रेति चोचिरे
एवं सलीलं भगवाञ्जन्मज्यैष्ठ्याभिषेचने । नीयते मञ्जुदेशं तु निशीथे ब्राह्मणादिभिः
अहम्भुविकशब्दस्तु देवानां श्रूयते दिवि । देवदुन्दुभयश्चैव जयशब्दविमिश्रिताः ॥
ततो मञ्जुस्थितं ब्रह्मरूपं प्रत्यर्चया सह । आच्छाद्य सर्वाण्यङ्गानि मुखवर्जं सुचेलकैः
विना निवेद्यं सम्पूज्य उपचारैः पुरोदितैः । अधिवासितकुम्भैश्च शान्तिघोषपुरःसरम्
समुद्रज्येष्ठामन्त्रेण स्नापयेत्सुरपुङ्गवान् । पश्यतामभिषेकतृणां कृतकृत्यत्वहेतवे ॥
स्नाप्यमानं तु पश्यन्ति ये नरास्तत्र संस्थिताः । गर्भोदकेन स्नपनं न ते पुनरवाप्नुयुः
ज्येष्ठज्ञानं भगवतो ये पश्यन्ति मुदान्विताः । न ते भावाव्ययौ मज्जन्तियान्नामुत्कण्ठमानसा
बुद्धयवुद्धिकृतः पुंसामनादिः पापसञ्चयः । तत्क्षणाद्वाशमायाति पश्यतां स्नपनं हरेः
सत्यं सत्यं पुनः सत्यं ब्रवीमि द्विजपुङ्गवाः ॥ सर्वसन्तापशमनमशेषमलनाशनम् ॥
स्नपनं श्रीपतेर्ज्यैष्ठ्यां यदि भक्त्या विलोकनम् ।

प्रायश्चित्तनिमित्तानि यानि पापानि सन्ति वै ॥ ७५ ॥

तानि सर्वाणि क्षीयन्तु पश्यतां स्नपनं हरेः । नाऽतः परतरं कर्म ह्यनायासेन मोचनम्
ज्येष्ठजन्मदिने स्नानं हर्येदवलोचितम् । स्नानदानतपःश्राद्धजपयज्ञादयस्तु ये ॥
विधयः कोटिगुणिताः कोटिजन्मोपपादिताः । स्नानदर्शनपुण्यस्य हरेस्तेन तुलांगताः
भक्त्या यः स्नपनं विष्णोरेकस्मिन्वत्सरेऽपि वा । पश्येन्न शोचते विप्रा इह संसारमोचने
तेनेष्टं क्रतुभिः पुण्यैः श्रद्धाविपुलदक्षिणैः ।

महादानानि दत्तानि भोजिताः कोटिशो द्विजाः ॥ ८० ॥

श्राद्धानि गयशीर्षादौकोटिशश्चकृतानि वै । पुण्यकालेचतीर्थादौतपांसिचरितानि
अर्धोदयादियोगेषु कोटितीर्थेषु कोटिशः । स्नानानि तेनभो विप्रायःपश्येत्स्नपनं
सत्यं सत्यं पुनःसत्यं ब्रवीमिद्विजपुङ्गवाः । नाऽतःश्रेयस्करं कर्मशास्त्रदृष्टपथिस्थितम्
मञ्चस्थं स्नाप्यमानं हियः पश्येत्पुरुषोत्तमम् । स्नानाच्छतगुणं पुण्यं लभते वैनसंशयः

मञ्चस्थितं जगन्नाथं स्नानार्द्रं यस्तु पश्यति ।

स्नानानन्दार्द्रचित्तोऽसौ न किञ्चत्पापमश्नुते ॥ ८५ ॥

यदेवपुण्यमुदितं स्नानदर्शनकर्मणि । तत्तत्फलमवाप्नोति दृष्ट्वा मञ्चस्थमच्युतम् ।
एक एवजगन्नाथस्त्रिधा तत्रस्थितो द्विजाः । एकैकस्याऽपि स्नपनदर्शनं भुक्तिमुक्तिद्वयं
जयस्वरामभद्रेति जयभद्रेति यो वदेत् । जयकृष्णजगन्नाथ ! जयेत्युच्चारयेन्मुदा
स्नानकाले स वै मुक्तिं प्रयाति द्विजसत्तमाः । अधिवासादिकं तत्रयैः कृतं स्नानकर्मणि
तेषां श्रद्धामुदायुक्तः प्रदद्याद्दक्षिणाः पृथक् । ब्राह्मणेभ्यश्च मिष्टान्नं वस्त्रालङ्कारणानि

प्रदद्याच्छ्रद्धया युक्तो दीनाऽनाथांश्च तर्पयेत् ।

ये द्रष्टुमागताः स्नानं जीवन्मुक्तास्तु ते ध्रुवम् ॥ ६१ ॥

तान्यथाशक्तिवै राजा मानयेत्प्रीतये हरेः । स्नानावशेषतोयेन स्नायाद्ब्रह्मसन्स्थितः
नारीवापुरुषोवाऽपि तस्य पुण्यं वदामि वः । कल्पः स्याच्चिररोगार्तो ह्यपमृत्युं जयेदसौ
अपुत्रा मृतवत्सा वा वन्ध्या वा पिलभेत्सुतम् । सुभगः सर्वलोकानां निर्धनो धनवान्भवेत्
गुर्विणी लभते पुत्रं दीर्घायुर्गुणवत्तरम् । गङ्गादिसर्वतीर्थानां स्नानजं फलमुच्यते

स्नानदर्शनजं पुण्यं धर्मात्मा लभते ध्रुवम् ॥ ६६ ॥

इति श्रीस्कान्दे महापुराणे एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णव-
खण्डान्तर्गतोत्कलखण्डे पुरुषोत्तमश्चेत्रमाहात्म्ये जैमिनिरूपिसम्वादे
दारुब्रह्मणः स्नानयात्राविधिकीर्त्तननामैकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

द्वात्रिंशोऽध्यायः

सदक्षिणामूर्तिदर्शनं ज्येष्ठपञ्चकादिव्रतकथनम्

जैमिनिरुवाच

व्रतः परं प्रवक्ष्यामि दक्षिणामूर्तिदर्शनम् । पदेपदेऽश्वमेधस्य फलं यत्रोपलभ्यते ॥ १ ॥
ततो नानाविधैर्दिव्यैर्भक्ष्यभोज्यादिकैस्तथा । यथाशक्त्युपचारैस्तु गन्धमाल्यैश्च पूजयेत्
रामं कृष्णं सुभद्रां च गीतनृत्यादिकैस्तथा । प्रेक्षणीयैश्च विविधैः श्रद्धया चोपपादितैः
वस्त्रचन्दनमालयाद्यैः पूजयित्वा द्विजोत्तमान् । भगवद्ब्राह्मणांश्चैतान् महाभागवतांस्तथा
ततो नयेद्दक्षिणामुखांस्तान् हि दशेश्वरान् । उत्सवञ्च महत्कृत्वा पूर्वानयनवद्धरेः ॥
तस्मिन्काले हरिं पश्येद्ब्रजन्तं दक्षिणामुखम् । समंसुभद्रां यो मर्त्यो न स प्राकृतमानुषः

स्नानार्थमागता देवाः स्नापयित्वा जगद्गुरुम् ।

आकाशेऽपि ससम्बाधास्तावत्कालं स्थिता हरिम् ।

द्रष्टुं ब्रजन्तं याम्याशावदनं भवनाशनम् ॥ ७ ॥

धर्मशास्त्रेषु यावन्ति धर्मकर्माणिसन्ति वै । तानिसर्वाणिसन्द्रष्टुं ब्रजन्तं दक्षिणामुखम्
स्नानदर्शनजं पुण्यं समग्रं लभते तु सः । स्नातं मुरारिं यः पश्येद्ब्रजन्तं दक्षिणामुखम्
नीराजयित्वा देवेशं रामेण सह भद्रया । प्रासादाऽन्तःप्रवेश्याऽथ न पश्येद्द्वै कथञ्चन
एतत्तु विस्तरेणोक्तं पूर्वमेव मया द्विजाः ॥ ११ ॥

मुनय ऊचुः

भगवन्त्यस्त्वया प्रोक्तं ज्येष्ठास्नानप्रदर्शनान् । फलं प्राप्नोति नियतं तन्नो ब्रूहि विदाम्बर !

जैमिनिरुवाच

हन्त वः कथयिष्यामि तद्ब्रतं ज्येष्ठपञ्चकम् । नातः परतरं प्रोक्तमुपिभिः शास्त्रपारगैः
धर्मोत्तमैर्मातृपुराणोक्तव्रतानामिदमुत्तमम् । इदं प्रथमतः प्रोक्तं ब्रह्मणा परमेष्ठिना ॥ १४ ॥
ज्येष्ठपञ्चाद्व्रतमुख्यानां ख्यातं तज्ज्येष्ठपञ्चकम् । समुद्रो ज्येष्ठफलदः प्रभुर्ज्येष्ठफलप्रदः

वर्षसन्दर्शनात्पुण्यं मञ्चकेनैवलभ्यते । मञ्चकेन तु यत्नम्यं महाज्यैष्ठ्यां तु तलभेत् ॥
यन्मयोक्तं पुरा विप्राः स्नानदर्शनजफलम् । समग्रं तद्वाप्नोतिमहाज्यैष्ठ्यां संशयः

मुनय ऊचुः

महाज्यैष्ठ्यां समाचक्ष्व यत्र स्नानं महाफलम् । तत्र नः कौतुकं ब्रह्मन्महद्वैसम्प्रवर्त्तते
जैमिनिरुवाच

ज्येष्ठस्य विमले पक्षे या वै पञ्चदशी भवेत् । शक्रक्षैकांशगौ चन्द्रगुरु च गुरुवासे
शुभे योगे महाज्यैष्ठ्यां सर्वपापप्रणाशिनी । सर्वक्षेत्रं सर्वतीर्थं सप्त वै सागरास्तथा ॥
क्रतवश्चमहादानसमूहश्च तपांसि च । विद्याश्चाष्टादशविधा व्रतानि विविधानि च
शान्तिपौष्टिककर्माणि साङ्ख्ययोगस्तथैव चासर्वे सम्भूय गच्छन्ति क्षेत्रं श्रीपुरोत्तमम्
वृन्दशः प्रविभक्तास्तत्पञ्चैकं क्षेत्रगं प्रति । कस्मै वयं भाग्यवते ज्येष्ठस्नानावालोक्ते
महाज्यैष्ठ्याम्प्रवेक्ष्यामः परस्परमहम्मया । तत्र यान्ति महायोगे भगवत्क्षेत्रमुत्तमम्
महाज्यैष्ठ्यां महापुण्या भगवत्प्रीतिवर्द्धनी । तस्यां सम्भूज्य देवेशं जगन्नाथं कृपार्णवम्
दृष्ट्वा च स्नाप्यमानं तं पापकोशाद्विमुच्यते ॥ २५ ॥

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि व्रतं तज्ज्येष्ठपञ्चकम् । व्रतेनाऽनेन लभ्यं यत्तत्तदेवं ब्रवीमि वः
दशम्यां नियमं कुर्यात्प्रातःस्नात्वा यथाविधि । आचार्यवृणुयात्तत्र वैष्णवं द्विजपुङ्गवम्

इत्थं सङ्कल्पममलं गृहीत्याह व्रतमुत्तमम् ॥ २८ ॥

देवदेव जगन्नाथ संसारार्णवतारक ! । अद्यारभ्य व्रतं देव यावज्ज्यैष्ठ्यां च सा तिथिः ।

तावद्व्रतं करिष्यामि प्रीतये तव केशव ! ॥ २६ ॥

सर्वतीर्थाऽभिषेकं च प्रत्यहं व्रतभोजनम् । मूर्तीनां तव पञ्चानामेकस्याऽपि प्रपूजनम्
एकस्मिन्दिवसे देव ! त्रिसन्ध्यं त्वत्प्रसादतः । समाप्यतां व्रतमिदं सफलं चास्तु ते प्रभो
ततः पञ्चसु तीर्थेषु स्नात्वा च गृहमेत्यत्र । स्थण्डिले विलिखेत्पद्ममृषत्रंसकर्णिकम्
तन्मध्ये स्थापयेत्कुम्भं तीर्थांभोभिः प्रपूरितम् । सचन्दनफलैर्युक्तं तन्मुखेताम्रभाजनम्
वाससा वेष्टितं कण्ठे पात्रं चाऽक्षतपूरितम् । तन्मध्ये स्थापयेद्देवं सौवर्णं मधुसूदनम्

शुभाङ्गावयवं शान्तं वामे श्रीयुतमीश्वरम् ॥ ३५ ॥

द्वात्रिंशोऽध्यायः] * ज्येष्ठपञ्चकेदारब्रह्मणः पूजावर्णनम् *

दक्षिणे चगरुत्तमन्तं स्पृशन्तं पृष्ठदेशतः । शङ्खचक्रधरं चोर्ध्वं पद्मासनगतं विभुम् ॥
पूजयेदुपचारैस्तमाचार्योवाऽपि भो द्विजाः । नीलोत्पलानां मालां तु भक्त्या देवाय दापयेत्
दशम्यां पूजयित्वैवं दशकोट्यघनाशनम् । प्रार्थयेत्प्राञ्जलिर्भूत्वा मन्त्रव्रतं समुच्चरन्
मधुसूदनदेवेश ! नमस्ते माधवीप्रिय ! । कृपावारानिधे ! पतितं मां भवार्णवे ॥
एकादश्यां चतुर्बाहुं शङ्खचक्रगदाधरम् । नारायणं पद्मसंस्थं पञ्चनिष्कविनिर्मितम् ।

तद्वद् निर्मितं वाऽपि पूजयेत्पद्ममालया ॥ ४० ॥

नैवेद्यं पायसं दद्यात्सितां रम्भाफलानि च । नानाविधश्च नैवेद्यं दत्त्वा सम्प्रार्थयेन्मुदा
नारायण ! नमस्तेऽस्तु भवसागरतारण ! । त्राहि मां पुण्डरीकाक्ष शरणागतवत्सल !
एकादशेन्द्रियकृतं पापराशिमनुत्तमम् । अनादिभवनिर्व्यूढं नाशयेत्पूजितः प्रभुः ॥
द्वादश्यां यज्ञवाराहं पूजयेत्स्वर्णनिर्मितम् । चन्दनागुरुकर्पूरलेपनं चम्पकस्रजा ॥ ४३
नानाविधापूपसारा भक्ष्यभोज्यफलान्विताः । निवेद्य प्रार्थयेद्देवं स्तुतिमेतां समुच्चरन्
प्रलयाणवसम्मग्नं धरणीं धृतवानसि । किन्न शक्तो ममोद्वारे पतितस्याऽङ्घ्रिपङ्कजे
तन्मामुद्धर गोविन्द ! निमग्नं शोकसागरे ॥ ४६ ॥

अदो द्वादशमासो वै यावद्वद्वक्तव्यं तु । पापानि महदल्पानि इतः पूर्वेषु जन्मसु ।
तद्विनाशयते देवो द्वादश्यामर्चितो नृणाम् ॥ ४९ ॥

त्रयोदश्यां तु प्रद्युम्नं शङ्खचक्रवराभयान् । धारयन्तं पद्मगतं चतुर्निष्कविनिर्मितम् ॥
उपचारैर्यथाप्रोक्तैः पूजयेद्भक्तितो नरः । अशोकपाटलीमालां चन्द्रपूर्णासमुज्ज्वलाम्
नैवेद्यं चैव पक्वान्नं फलं पक्वं मनोहरम् । दत्त्वा नमस्कृति कुर्वन् प्रार्थयेत्प्राञ्जलिः शुचिः
देवप्रद्युम्न ! कामानां पूरककामरूपधृक् ! । कामाश्च सफलाः सन्तुः कामपाल ! नमोऽस्तु ते
चतुर्दश्यां नरहरिं पूजयेत्कनकाकृतिम् । वक्षःस्थलस्थया लक्ष्म्या प्रीयमाणं सद्योज्ज्वलम्
व्यात्ताननं सादृहासं योगपट्टाब्जसंस्थितम् । सुतीक्ष्णनखरं देवं सर्वापद्विनिवारणम्
चतुर्भिर्मनिकैश्च घटितं शुभलक्षणम् । पूजयेत्पूर्ववद्देवं सोपहारं सुभक्तितः ॥ ५४
जपाकुसुममालां च जातीपुष्पस्रजं तथा । दत्त्वा पुष्पाञ्जलीन्पादे प्रणम्य सप्रदक्षिणम्
यथाहिरण्यकशिपुं लोकानां हितकाम्यया । व्यदारयस्तथा पापसङ्घं नाशय पूजितः

एवं सम्प्रार्थ्य नृहरिं प्रणम्य दण्डवत्क्षितौ । निर्वर्त्यव्रतमेवंतद्ब्रतीपञ्चदिनात्मकम् ।

पञ्च पञ्च प्रदीपांस्तु दिवारात्रौ प्रदापयेत् ॥ ५७ ॥

वस्त्रयुग्मान्पञ्चपञ्चच्छत्रोपानद्युगंतथा । सयज्ञसूत्रान्कलशान्पञ्च पञ्च फलान्वितान् ।

भोजनान्ते द्विजेभ्यश्च प्रदद्याच्छ्रद्धयान्वितः ॥ ५८ ॥

रात्रौ जागरणीताद्यैस्तथा नानोपहारकैः । तोषयेद्वासुदेवं तु पुराणपठनेन तु ॥ ६० ॥

पौर्णमास्युषसि स्नात्वा श्रीकृष्णस्याऽन्तिकं व्रजेत् ॥ ६१ ॥

रामकृष्णसुभद्रांचपूजयित्वायथाविधि । स्नपनंकारयित्वाऽथदृष्ट्वाशास्त्रचोदितम् ।

स्नानं कृत्वा पुनः सिन्धौ गृहमागत्य तत्र वै ।

यत्र विष्णोर्मूर्त्तयस्ताः कुम्भस्था मन्त्रपूजिताः ॥ ६३ ॥

तासां पश्चिमतोवह्निःसमाधाययथाविधि । अग्निकार्यं प्रकुर्वीतस्वैः स्वैर्मन्त्रैः पुरोहितः ।

प्रणवादिचतुर्थ्यन्तं नमोऽन्तं नाम ईरयेत् । देवानां मूलमन्त्रस्तु स्वाहान्तो होमकर्मणि ।

चरोराज्यस्य समिधां पलाशानां पृथक्पृथक् । एकैकं देवमुद्दिश्य जुहुयाच्च शतंशतम् ।

तस्य पुष्पशतं चैव जुहुयात्तदनन्तरम् । पूर्णाहुतिं ततो हुत्वा ब्रह्मणे दक्षिणां ददेत् ।

आचार्यो दक्षिणां दद्यात्सुवर्णं धेनुमेव च । स्वर्णशृङ्गीरौप्यखुरां नानोपकरणैर्युताम् ।

महार्घ्यवस्त्रदानानि येन तुष्यति वा गुरुः । सर्वोपकरणैर्युक्ताः प्रतिमाश्च निवेदयेत् ।

ब्राह्मणान्भोजयेत्सर्पिः खण्डयुक्तैश्च पायसैः । एतद्ब्रतं समाख्यातं ज्येष्ठपञ्चकमुत्तमम् ।

अनुष्ठाय नरो भक्त्या स्नानदर्शनजं फलम् । समग्रं लभते विप्रास्तदा नैवाऽत्र संशयः ।

एकादशी या तु मध्ये निर्जलासाप्रकीर्तिता । एकांतां भक्तियुक्तायेयथाविधि उपासते ।

यावज्जीवकृताः सर्वा एकादश्यो न संशयः । व्रतराजमिमं कृत्वा सर्वव्रतफलं लभेत् ।

यान्यान्समीहते कामांस्तान्स्तानाप्रोत्य संशयः ॥ ७४ ॥

इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णव-

खण्डान्तर्गतोत्कलखण्डे पुरुषोत्तमक्षेत्रमाहात्म्ये जैमिनिस्मृतिसम्वादे

ज्येष्ठपञ्चकादितवर्णनं नाम द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः

रथयात्रामहोत्सवविधिकथनम्

जैमिनिरुवाच

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि महावेदीमहोत्सवम् । अज्ञानतिमिरान्धोऽपि येन भास्वत्पदं व्रजेत् ।

वैशाखस्याऽमले पक्षे तृतीयापापनाशिनी । स्वयमाविष्कृता चैवाग्राजापत्यर्क्षसंयुता ।

तस्यां संकल्प्य नृपतिराचार्यवरयेच्छुचिः । एकं त्रीनथ तक्षाणं दृष्टकर्मणमादरात् ।

वृणुयाद्भनयागायवस्त्रालङ्कारणादिभिः । तक्षणासार्द्धं वनं गत्वा साधुवृक्षगणकुलम् ।

तन्मध्ये वह्निमाधाय मन्त्रराजेन मन्त्रवित् । अष्टोत्तरशतं हुत्वा सम्पाताज्यविमिश्रितम् ।

आज्यं तरूणां मूले तु प्रत्येकमभिधारयेत् । दिक्पालेभ्यो बलिदत्त्वा क्षेत्रपालपशून् तथा ।

वनस्पतये जुहुयात्क्षीरोदनशताहुतिम् । ततः परशुमादाय वृक्षमूलेषु दिशु वै ॥ १ ॥

आज्यसंस्कृतिदेशेषु आचार्यो मन्त्रमुच्चरेत् ।

किञ्चित्किञ्चिच्छेदयेद् वै चिन्तयन् गरुडध्वजम् ॥ ८ ॥

नदत्सु तूर्णघोषेषु गीतमङ्गलवादिषु । नियोज्य वद्धकिं तत्र आचार्यः स्वगृहं व्रजेत् ।

अथवा स्थानलब्धानि दारूणि रथकर्मणि । उक्तसंस्कारविधिना संस्कुर्यात्कल्पितेऽनले ।

आग्नेत रथं कृत्वा विघ्नराजमहोत्सवम् । षोडशारैः षोडशभिश्चक्रैर्लोहमयैर्दृढैः ॥

युक्तं विष्णो रथं कुर्याद्दृढाक्षं दृढकूबरम् । विचित्रव्रतनाकक्षपुत्तलीपरिवेष्टितम् ।

नानाविचित्रबहुलमिषु खण्डविराजितम् । चतुस्तोरणसंयुक्तं चतुर्द्वारं सुशोभनम् ।

नानाविचित्रबहुलं हेमपट्टविराजितम् । द्वाविंशतिकरोच्छ्रायं पताकाभिरलङ्कृतम् ।

गाम्भं च ध्वजं कुर्याद्रक्तचन्दननिर्मितम् । दीर्घनासंस्थूलदेहं कुण्डलाभ्यां विभूषितम् ।

चञ्चलप्रदप्रभुजगंसर्वालङ्कारभूषितम् । वितत्य पक्षतीव्रयोन्निउड्डीयन्तमिवोदितम् ।

वेत्तवानवसङ्गस्य बलदर्पविनाशनम् । सर्वाङ्गं तस्य कनकैराच्छाद्य परिशोभयेत् ॥

रथमेवं हरेः कुर्यात्स्वासनं सुपरिष्कृतम् ।

चतुर्दशरथाङ्गैस्तं रथं कुर्याच्च सीरिणः ॥ १८ ॥

चक्रैर्द्वादशभिः कुर्यात्सुभद्रायारथोत्तमम् । समच्छदमयं कुर्यात्सीरिणोलाङ्गलध्वजम्
देव्याः पद्मध्वजं कुर्यात्पद्मकाष्ठविनिर्मितम् । विरचय्य रथात्राजाप्रतिष्ठां पूर्ववच्चरेत्
यथामन्त्रं यथाशास्त्रं विश्वसेद्ब्राह्मणेषु च । ब्राह्मणाजगदीशस्य जङ्गमास्तनवः स्मृतः
इत्थं सुवटिनं चक्रित्रयं देवत्रयस्य वै । आपादस्य सिते पक्षे दिने विष्णोः शुभप्रदे
प्रतिष्ठाप्य समृद्धेनविधिना पूर्ववद्द्विजाः । रक्षणीयं तथा तत्र नाऽऽरोहेत्कश्चनाऽशुभं
पक्षी वा मानुषो वाऽपि मार्जारिनकुलादयः । ततो दिनत्रयादवाग्रथानामुत्तरे कृते
मण्डपे उत्सवाङ्गे वा प्रकुयादङ्कुरार्पणम् । अद्भुतेष्वथ जातेषु शान्तिं कुर्यात्पुरोदिताम्
रथ्यासु संस्कृताकार्या महावेदीं तथा व्रजेत् । पार्श्वयोर्मण्डलं कुर्यात्पथिगुल्मादिभिः फलैः
सुमनःस्तवकर्मालयं दुर्कूलंश्चामरंस्तथा । यथा सुपुष्पिताऽरण्यराजी तत्र विराजते

भूमिः समा च कार्या वै निष्पङ्कः सुखचारणा ।

निर्मला च सुगन्धा च सुदूराद्वर्जितोत्करा ॥ २८ ॥

धूपपात्राण्यनुपदं दिशामोदकराणि च । चन्दनाम्भः परिक्षेपो यन्त्रपातोत्करस्तथा
बह्वनि ऋतुपुष्पाणि पुष्पवृष्ट्यर्थमेव हि । नटनर्तकमुख्याश्च गायना बहवस्तथा ॥
वेश्या यौवनगर्वाढ्या रूपाऽलङ्कारभूषिताः । मृदङ्गाः पणवाश्चैव भेरीढक्कादयस्तथा
बहवो बहुधा तत्र पताकाश्चित्रितान्तराः । ध्वजाश्च बहवस्तत्र स्वर्णराजतनिर्मिताः
वैजयन्त्यो बहुविधाभूमिगावाहनास्तथा । हस्तिनश्च हयाश्चैव सुसन्नद्धाः स्वलङ्कृताः

एवं सम्भृतसम्भारः क्षितिपालः शुचिव्रतः ।

मुदा भक्त्या च परया युक्तः कुर्यान्महोत्सवम् ॥ ३४ ॥

आपादस्य सिते पक्षे द्वितीयापुण्यसंयुता । अरुणोदयवेलायां तस्यां देवं प्रपूजयेत्
ब्राह्मणैर्वैष्णवैः सार्द्धं यतिभिश्च तपस्विभिः । विज्ञापयेद्देवदेवयात्रायै संस्कृताञ्जलिः
इन्द्रद्युम्नं क्षितिभुजं यथाज्ञासीः पुराविभो । विजयस्वरथेनाऽथ गुण्डिचामण्डपम्प्रति
तवापाङ्गविलोकेन प्रपुनन्तु दिशो दश । निःश्रेयसपदं यान्तु स्थावराणि चराणि च
अवतारः कृतो ह्येष लोकानुग्रहकाम्यया । तदेहि भगवन्प्राप्त्या चरणं न्यस्य भूतले

त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः] * महावेदीमहोत्सवमाहात्म्यवर्णनम् *

ततः कर्पूरचूर्णैश्च सुमनोभिरवाकिरेत् । पथि शाकुनसूक्तानि प्रपठन्ति द्विजातयः ॥
केचिन्मङ्गलगाथाश्च केचिजयजयेति च । जितन्त इति मन्त्रं वै केचिदुच्चैर्जपन्ति च
सूतमागधमुख्याश्च कीर्तिपुण्यामुदाजगुः । स्वर्णदण्डप्रकीर्णानां श्रेणीचोभयपार्श्वयोः
लालयाऽऽन्दोलयन्ति स्मरमत्कङ्कणमञ्जुलम् । स्वर्णपात्रपरिक्षिप्तकृष्णागुरुसुधूपितैः
सुरभीकृतसर्वाशा मुखे व्योमाङ्गणे तथा । चर्चरीभर्चरीवेणीवीणामाधुरिकादयः ॥

शब्दायन्ते सुमधुरं गोविन्दविजयान्तरे ॥ ४४ ॥

एवं प्रवृत्ते समये कृष्णं रामपुरःसरम् । नयन्ति विप्रा भद्राश्चक्षत्रियाश्च विशस्तथा
छत्रमाला समुदिता मुक्तास्त्रक्वीनतोरणा । रत्नध्वजा हेमदण्डाः पार्श्वयोर्मुखैर्वरिणः
गजा चतुर्विधावर्णा अन्ये ये च पृथग्जनाः । दीना महान्तश्च तदा समाना तत्र भान्ति वै
मलीलचरणन्यासं तूलिकास्तरणे पुतान् । वासयन्तः क्वचिच्छान्ता देवांस्ते रथमन्विगुः
महोत्सवं समासाद्य गीतकोलाहलानि च । करे कृत्वा जगन्नाथं भ्रामयित्वा रथोत्तमम्
गमं कृष्णं सुभद्राश्च रथमध्ये निवेशयेत् । चारुचन्द्रातपाद्वयेन मण्डपेन विराजिते
किङ्किणीमालिकाभिश्च माल्यचामरभूषिते । ससारकृष्णागुरुजधूपप्रितगर्भके ॥

ततस्तान्वासयित्वा तु तूलिकासु सुरोत्तमान् ।

भूषयेद्विविधैर्भक्त्या वस्त्रालङ्कारमाल्यकैः ॥ ५२ ॥

पूजयेदुपचारैस्तैः समृद्धैर्भक्तिभावितैः । नाऽतः परतरं विष्णोर्यात्रान्तरमवेक्ष्यते ॥
यत्र स्वयं त्रिलोकेशः स्यन्दनेन कुतूहलात् । मानयन् पूर्वमाज्ञां तां वर्षे वर्षे व्रजेदसौ
रथस्थितं व्रजन्तं तं महावेदीमहोत्सवे । ये पश्यन्ति मुदा भक्त्या वासस्ते पांहरेः पदे
सत्यं सत्यं पुनः सत्यं प्रतिजाने द्विजोत्तमाः । नातः श्रेयः परं विष्णोस्तसवः शास्त्रसम्मतः
यथारथविहारोऽयं महावेदीमहोत्सवः । यत्राऽऽगत्य दिवो देवाः स्वर्गयान्त्यधिकारिण

किं वच्मि तस्य माहात्म्यमुत्सवस्य मुरद्विपः ? ।

यस्य संकीर्तनात्पापं नश्ये जन्मशतोद्भवम् ॥ ५८ ॥

महावेदीं व्रजन्तं तं रथस्थं पुरुषोत्तमम् । बलभद्रं सुभद्राश्च जन्मकोटिसमुद्भवम्
दृष्ट्वा पापं नाशयति नाऽत्र कार्या विचारणा । रथच्छायां समाक्रम्य ब्रह्महत्यां व्यपोहति

तद्रेणुसंसक्तवपुस्त्रिविधां पापसंहतिम् । नाशयेत्स्वर्गगङ्गायां स्नानजं फलमाप्नुयात्
घनाम्बुवृष्टियोगेन रथमार्गे तु पङ्क्तिः । दिव्यदृष्ट्या च कृष्णस्य समस्तमलहारिणि
तत्रयेप्रणिपातांस्तु कुर्वते वैष्णवोत्तमाः । अनादिद्व्युदपङ्कांस्ते हित्वा मोक्षमवाप्नुयुः
गवां कोटिप्रदानस्य कन्यानामयुतस्य च ।

वाजिमेश्वरसहस्रस्य फलम्प्राप्नोत्यसंशयः ॥ ६४ ॥

अनुगच्छन्ति कृष्णं ये यात्राकौतूहलादपि । अनुव्रजन्ति नित्यम्वै देवाः शक्रपुरोगमाः
पश्यन्ति ये रथं यान्तं दारुब्रह्मसनातनम् । पदे पदेऽश्वमेषस्य फलं तेषां प्रकीर्तितम्
वेदैः स्तुवन्ति वेदानां वक्तारो मोक्षदायिनम् । इतिहासपुराणाद्यैः स्तोत्रैर्वाऽपि स्वयंकृतैः
स्तुवन्ति पुण्डरीकाक्षं ये वै विगतकल्मषाः । वैष्णवयोगमास्थाय मोदन्ते नारदादिभिः
कुर्वन्ति वासुदेवाऽग्रे जयशब्देन वास्तुतिम् । ते वै जयन्ति पापानि विविधानि संशयः
लयतालानभिज्ञोऽपि गीतमाधुर्यवर्जितः । नर्तनं कुरुते वाऽपि गायत्यथ नरोत्तमः
वैष्णवोत्तमसंसर्गान्मुक्तिं प्राप्नोत्यसंशयः ॥ ७० ॥

नामानि कीर्तयन्नस्य तेन याति सहैव यः । अनुव्रज्यात्तत्फलम्वै प्राप्नोत्यत्र न संशयः
जय कृष्ण जय कृष्ण जय कृष्णेति यो वदेत् ।

गुण्डिचानगरं यान्तं कृष्णं भक्तिसमन्वितः ॥

न मातृगर्भवासस्य स च दुःखमवाप्नुयात् ॥ ७२ ॥

चामरैर्व्यजनैः पुष्पस्तवर्कैर्नीलसोलकैः । रथस्याऽग्रस्थितो यो वै वीजयेत्पुरुषोत्तमम्
स वीज्यमानोऽप्सरोभिर्गन्धर्वैरुपशोभितः । अनुव्रजद्विस्त्रिदशैर्महेन्द्रासनसंस्थितः
भुनक्ति भोगानतुलान्यावदाभूतसम्प्लवम् । तदन्ते च ब्रह्मलोकं प्राप्य मुक्तिमवाप्नुयात्
कृष्णस्य पुरतो ये वै पुष्पवृष्टिं प्रकुर्वते । ते वै मनोगतान्सर्वान्प्राप्नुवन्ति मनोरथान्
सहस्रनामभिः पुण्यैः पर्यटन्ति रथं तु ये । तेषां प्रदक्षिणं कुर्युस्त्रिदशानतकन्धराः

वसन्ति वैकुण्ठगृहे विष्णुतुल्यपराक्रमाः ॥ ७८ ॥

तस्मिन्काले महापुण्ये देवर्षिपितृसेविते । एकं ब्रह्म त्रिधाभूतं माययाऽनुगतं स्वया
साक्षाद्गुरुस्वरूपेण महावेदी महोत्सवम् ॥ ८० ॥

त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः] * गुण्डिचायात्रायां वीजनादिफलवर्णनम् *

३०१

स्थासुः कौतुकवान्यत्रयातिजगत्प्रभुः । तस्मिन्काले पृथिव्यां तु चरेत्तत्र महोत्सवम्
देवा अप्युत्सवे तस्मिन्पुरुहूतपुरोगमाः । अभिमानम्परित्यज्य श्रेणीभूता हि पार्श्वयोः
प्रकर्वते महायात्रां ते स्तैर्दिव्यैः परिच्छदैः ॥ ८३ ॥

तेषामग्रेसरस्तत्र देवोऽपि प्रपितामहः । चतुर्दशानां जगतां कर्ता यः परमेश्वरः ॥
सोऽपि तत्र जगन्नाथं रथेयान्तं महोत्सवे । ब्रह्मलोकात्परावृत्य स्तुवन्वेदमयैः स्तवैः
पदे पदे प्रणमतिः भगवन्तं सनातनम् ॥ ८५ ॥

यद्यप्यञ्जनिधेः कृष्णान्न भेदोऽस्ति तथाऽप्ययम् ।

महोत्सवस्य महिमा यत्र सर्वेऽनुर्यायिनः ॥ ८६ ॥

नाऽतः परतरो लोके महावेदी महोत्सवात् । सर्वपापहरो योगः सर्वतीर्थफलप्रदः
कृष्णमुद्दिश्य यस्तत्र दानं ददति वैष्णवाः । यत्किञ्चिदक्षयफलं मेरुदानेन तत्समम्
तस्याऽग्रे देवदेवस्य व्रजतो गुण्डिचालयम् । यत्किञ्चित्कुरुते कर्म तत्तदक्षयमश्नुते
उपायनानि नाना वै भक्ष्यभोज्यानि चैव हि । समर्पयन्ति देवाय तत्प्रीत्यैवा द्विजन्मने
तेषामक्षयपुण्यानि सर्वकामप्रदानि च ॥ ९० ॥

हरेरग्रेसरा ये वै पश्यन्तस्तन्मुखांस्तुजम् । पदे पदे नमन्तश्च पङ्कधूलिपरिप्लुताः
विहाय पापकवचमभेद्यं कोटिजन्मभिः ।

क्षणान्मुक्तिफलम्प्राप्य यान्ति विष्णोः शुभालयम् ॥ ९२ ॥

सर्वकर्तृनां तीर्थानां दानानां यान्तिते फलम् । भगवद्भक्तिभावानां नातः पुण्यतमो महः
एवं स भगवान्कृष्णः सुभद्रारामसङ्गतः । व्रजस्यन्दनश्रेष्ठस्थो द्योतयश्च चतुर्दिशः
श्रीमद्भूषणपट्टेन मरुता सर्वदेहिनाम् । पापानि नाशयञ्छ्रीमान्दयालुर्भक्तभावनः
अज्ञानामप्यविश्वासभाजां विश्वासहेतवे । निसर्गमुक्तिदोऽप्येष यात्रारम्भान्करोति वै
व्रजस्यमृद्व्या देवानां मर्त्यानां च जनार्दनः । सूर्यं ललाटं तपति मध्याह्ने मार्गमध्यतः
श्रान्ता कर्षजनस्तस्थौ म्लायन्वैतद्रजोवृतः । तत्रातपस्य शान्त्यर्थं दर्पणेष्वभिषेचयेत्
पञ्चामृतैः शीततोयैः पुष्पकर्पूवासितैः । चामरैश्च जलाद्रान्तैः शीतलैर्व्यजनैस्तथा
वीजयेत्पुण्डरीकाक्षं सुभद्रां राममेव च । शीतैश्च पानकैर्हृद्यैस्तथा खण्डविकारकैः

खजूरैर्नारिकेलैश्च नानारम्भाफलैस्तथा । तथा श्रीरविकारैश्च पनसैस्तृणराजकैः ॥
इक्षुभिः स्वादुहृद्यैश्च फलैर्नानाविधैस्तथा । वासितैः शीततोयैश्च पक्कताम्बूलपत्रकैः

सकपूस्त्वङ्गाद्यैः पूजयेत्पुरुषोत्तमम् ॥ १०३ ॥

तस्मिन्कालेद्विजश्रेष्ठायैपश्यन्तिजनार्दनम् । पूजयन्ति यथाशक्ति ते संसारजन्त्रमम्

प्राप्नुवन्ति द्विजश्रेष्ठा ब्रह्मलोकनिवासिनः ॥ १०४ ॥

रथत्रयस्थितं देवत्रयं ये पुरुषर्षभाः । प्रदक्षिणं प्रकुर्वन्ति त्रिश्चतुः सप्त एव वा ॥

दशप्रणामान्कृत्वाऽन्ते स्थिताः प्राञ्जलयोऽग्रतः ।

पुरा रथस्थितान्ब्रह्मा स्तुतिभिर्याभिरञ्जभूः ॥ १०५ ॥

तुष्टाव ताभिर्देवेशं स्तुवन्ति परमेश्वरम् । ये नरा ब्रह्मलोकं ते प्रयान्ति नियतं द्विजाः

ततोऽपराह्णे देवेशं दक्षिणानिलवीजितम् । शनैः शनैर्नयेद्गीतैर्वेणुवीणादिनादितैः ॥

वन्दिनः स्तुतिपाठैश्च कलैर्मधुरिकास्वनैः । निरन्तरैः पुष्पवर्षश्चामरान्दोलनैस्तथा

एवं व्रजति देवेशेसूर्यश्चास्तंगतोभवेत् । द्वीपिकानां सहस्राणि ज्वालितानिसहस्रशः

तदालोकप्रकाशेन मार्गशेषश्च नीयते । रथावरोहणेनैषां मण्डपारोहणेन च ॥ ११२

सम्मर्दः सुमहांस्तत्र दिदृक्षूणां कुतूहलात् । मण्डपेवासयेद्देवं गुण्डिचाख्ये मनोहरे

चारुचन्द्रातरे चारुमाल्यचामरभूषिते । रत्नस्तम्भमये स्वर्णवेदिकोपस्कृतान्तरे ॥

प्राचीखलयावीते सुधालेपसमुज्ज्वले । साधुसोपानघटिते चतुर्द्वारोपशोभिते ॥

त्रैलोक्याडम्बरयुते महावेद्यां महाकतोः । प्रादुर्भावो महेशस्य यत्राऽभूद्धारुवर्ष्मणः

इति श्रीस्कान्दे महापुराणे एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णव-

खण्डान्तर्गतोत्कलखण्डे पुरुषोत्तमक्षेत्रमाहात्म्ये जैमिनिऋषिसम्वादे

गुण्डिचायात्राकथनं नाम त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

चतुस्त्रिंशोऽध्यायः

रथयात्रामहोत्सवप्रशंसातत्राद्विविधवर्णनम्

जैमिनिस्त्वाच

अश्वमेधाङ्गसरसो नृसिंहस्य च दक्षिणे । तत्राऽऽसीनश्च भगवान्पुनश्चावतरन्निव

वभासे दिव्यरूपोऽसौ दुर्विभाव्यः सुरासुरैः ।

तदा पूजोपहारैश्च भक्ष्यभोज्यादिकैस्तथा ॥ २ ॥

पूजयित्वा जगन्नाथं तोपयेद्गीतनृत्यकैः । पुष्पोपहारैर्विविधैः सुगन्धैरनुलेपनैः ॥

कृष्णागुरुजधूपैश्च गन्धतैलप्रदीपकैः । तोपयेज्जगतां नाथमनेकैरुपहारकैः ॥ ४ ॥

विन्दुनीर्यतटे तस्मिन्सप्ताहानिजनार्दनः । तिष्ठेत्पुरा स्वयं राज्ञे वरमेतत्समादिशत्

त्वत्तोर्यतीरे राजेन्द्र! स्थास्यामि प्रतिवत्सरम् ।

सर्वतीर्थानि तस्मिन्श्च स्थास्यन्ति मयि तिष्ठति ॥ ६ ॥

तत्रज्ञात्वाविधानेनतीर्थेतीर्थौघपावने । सप्ताहं ये प्रपश्यन्ति गुण्डिचामण्डपेस्थितम्

मां च रामं सुभद्रां च मत्सायुज्यमवाप्नुयुः । ततस्तस्मिन्महापुण्ये सर्वपापप्रणाशने

सर्वतीर्थकफलद्विष्णुप्रीतिकरे शुभे । स्नात्वा सन्तर्प्य विधिवत्पितृन्देवानतन्द्रितः

तदस्थं नरसिंहं तं पूजयित्वा प्रणम्य च । महावेदीं नरो गत्वा कृताशौचाचमक्रियः

पूजयेत्पूर्ववद्विप्राः प्रणमेद्वापि भक्तितः । सप्ताहं यो नरो नारी न सा प्राकृतमानुषी

विष्णुसायुज्यमाप्नोति शासनान्मुरवैरिणः । दिवातद्दर्शनं पुण्यं रात्रौ दशगुणं भवेत्

यत्किञ्चित्क्रियते कर्म सन्निधौ जगदीशितुः ।

स्वलपंवाप्यथवा भूरि कोटिकोटिगुणं भवेत् ॥ १३ ॥

तुलापुरुषदानानि महादानानि यो ददेत् । एके प्रदत्ते दानेऽपि सर्वं दत्तं भवेद् द्विजाः

सर्वं मेरुसमं दानं सर्वं व्याससमाद्विजाः । महावेद्यां गते कृष्णे योगोऽयं खलु दुर्लभः

अर्द्धोदयादिका योगाः स्कन्देन परिभाषिताः ।

महावेद्याख्ययोगस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥ १६ ॥

अतः परं प्रवक्ष्यामि पितृणां कार्यमुत्तमम् । यावज्जीवंगयाश्राद्धैरलभ्यम्भुवियत्फलम् ।

दिविस्था नरकस्था वा तिर्यग्योनिगतास्तथा ।

तथा मनुष्यजातिस्थाः सर्वे पितृपितामहाः ॥ १८ ॥

शतं पुरुषविख्याता यं वाञ्छति सुतैः कृतम् ।

तं वो विधिं प्रवक्ष्यामि शृणुध्वं मुनयो वरम् ॥ १९ ॥

मघा वै पितृनक्षत्रं पितृणां प्रीतिदं परम् । तत्र श्राद्धं तु प्रीणातिदत्तं पुत्रैर्मुदान्वितैः पञ्चमीचतुर्थिः श्रेष्ठाश्राद्धेऽभ्युदयकारिणी । उभयोर्यदिसंयोगो महापुण्यतमातिथिः यस्यां श्राद्धे कृते पुत्रैः पितृणामुद्धृतिर्भवेत् । सर्वतीर्थमयेतस्मिन्सन्निधौ मुरवैरिणः श्राद्धं चेच्छ्रद्धया कुर्यान्नीलकण्ठनृसिंहयोः । मध्ये मेध्यतमे देशे योगे परमदुर्लभे ॥ पुरुषाञ्छतमुद्धृत्य ब्रह्मलोके स्वीयते । प्रशस्यः कुतपः कालो मन्दीभूतदिवाकरः

पितृनुद्दिश्य वा दद्यादशक्तः कनकं शुचिः ।

तर्पयित्वा तिलैः सम्यक्पैतृकीं प्रीतिमुत्तमाम् ॥ २५ ॥

अथवा भोजयेद्विप्रान्भोज्यमूलानि वा ददेत् । एकस्मै वा गुणवते सहस्रं भोजनं ददेत् गुणागुणविवेकस्तुनाऽत्रयोगे विधीयते । तस्मिन्सुदुर्लभे योगे सर्वे मुनिसमाद्विजाः आषाढस्य सिते पक्षे पञ्चमी पितृदैवतम् । नक्षत्रं जगदीशस्य महावेदीसमागमः ॥ एते यदा त्रयः स्युश्चेदिन्द्रद्युम्नसरोवरे । चतुष्पादः स्मृतो योगः पितृणामक्षयप्रदः पितृकार्ये न सीदन्ति निरूप्य श्राद्धमत्र वै । शृणुध्वमन्यद्विप्रा वं प्रसङ्गाच्चब्रवीमिवः नभस्यदर्शे यः कुर्याच्चतुर्वर्षं युगादिषु । श्राद्धं पितृन्समुद्दिश्याऽध्वमेधाङ्गसम्भवे गयाश्राद्धसहस्रस्य श्रद्धया विहितस्य वै । फलं यद्विसमं त्वस्य नात्र कार्याविचारणा दानं होमो जपश्चापि सर्वपापपनोदनः । दिनानि सप्त यान्यत्र कृष्णे वसतिमण्डपे एकस्मादुत्तरं श्रेयो यत्तस्मादुत्तरोत्तरम् ।

आषाढशुक्लतृतीयायां प्रातः स्नानं समाचरेत् ॥ ३४ ॥

इन्द्रद्युम्नतटे देशे नृसिंहक्षेत्रे उत्तमे । व्रतमेतत्तु गृह्णीयात्सङ्कल्प्य विधिवन्नरः ॥ ३५ ॥

चतुस्त्रिंशोऽध्यायः] * रथयात्रामहोत्सवप्रशंसावर्णनम् *

व्रतजागरणं नाम भगवत्प्रीतिवर्द्धनम् । सर्वपापप्रशमनं सर्वव्रतफलप्रदम् ॥ ३६ ॥

दिनानि सप्त मौनीस्यात्कृतत्रिषवणक्रियः । कुम्भे च पूजयेद्देवं त्रिसन्ध्यं भक्तिभावितः

गोवृत्तेनाऽथ तैलेन तिलजेन प्रदीपयेत् । अहर्निशं हरेरग्रे रक्षेत्तं यत्नतो व्रती ॥ ३८ ॥

दिवा दिवा वसेन्मौनी रात्रौ रात्रौ च जागृयात् ।

मन्त्रं भागवतं जप्यान्नित्यकृत्यान्तरे व्रती ॥ ३९ ॥

उपवासपरो भूत्वा सप्ताहानि नयेद्ब्रती । अष्टमे प्रातरुत्थाय प्रतिष्ठां कारयेद्दिने ॥

तस्मिन्नेव तीर्थवरे स्नात्वाऽऽगत्य गृहं पुनः । मण्डले सर्वतोभद्रे पूर्वं कुम्भं निवेशयेत्

तत्राऽऽवाह्य हृषीकेशं पूजयेदुपचारकैः । तस्य पश्चिमदेशे च स्थण्डिले विधिसंस्कृते

अग्निं प्रणीय गृह्योक्तविधिना ब्राह्मणावृतः । अग्निकार्यं प्रकुर्वीत समिदाज्यचरुं स्तथा

सहस्रं जुहुयादग्नौ प्रत्येकं वा शतं शतम् ।

गायत्री वैष्णवी या वै तथा होमविधिः स्मृतः ॥ ४४ ॥

सम्प्राश्य दक्षिणां दद्याद्देवैर्ब्रह्मं हिरण्यकम् । विप्रांश्च भोजयेदन्ते प्रातये विश्वसाक्षिणः

व्रतराजमिमं कृत्वा विधिनाऽनेन भोद्विजाः । चतुर्वर्गानवाप्नोति यो यः कामानभीप्सति

नारी वा श्रद्धया युक्ता कुर्याद्विदीमहोत्सवम् ।

साऽपि तत्फलमाप्नोति या कुर्याद्ब्रतमुत्तमम् ॥ ४७ ॥

यात्राकर्तुः फलं याद्व्यव्रतकर्तुं तत्फलम् । भवते वैद्विजश्रेष्ठाः कथितं वो मुदान्विताः

इति श्रीस्कान्दे महापुराणे एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णव-

खण्डान्तर्गतोत्कलखण्डे पुरुषोत्तमक्षेत्रमाहात्म्ये जैमिनऋषिसम्वादे

रथयात्रामहोत्सवप्रशंसानामचतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

पञ्चत्रिंशोऽध्यायः

भगवतो रथरक्षाविधानवर्णनम्

जैमिनिरुवाच

अतः परं प्रवक्ष्यामि रथरक्षाकरं विधिम् । भूतप्रेतादयो धोरा दारुणान्यदुतानि च
न बाधन्ते रथान्येन मुनयो यश्चयन्मतम् । प्रत्यहंपूजयेद्देवान्कृष्णादीन्ध्वजसंस्थितान्
गन्धपुष्पाक्षतैर्माल्यैरुपहारैरनुत्तमैः । गीतनृत्तादिकंश्चैव धूपदीपनिवेदनैः ॥ ३ ॥

दिक्पालेभ्यो बलिं दद्यात्पायसान्नेन चान्वहम् । भूतप्रेतपिशाचेभ्यो दद्याच्च बलिमुत्तमम्
रक्षेच्च यत्नतस्तान्वै रथानारोहणोचितान् । यथा न कश्चिदारोहेन्नरो ग्राम्यपशुस्तथा

पक्षिणश्च विशेषेण येषां वासो न शोभनः ॥ ५ ॥

अष्टमेऽह्नि पुनः कृत्वा दक्षिणाभिमुखात्रयान् । विभूषयेद्ब्रह्ममालयपताकैश्चामरादिभिः
नवम्यां वासयेद्देवांस्तेषु प्रातः समृद्धिमतम् ॥ ७ ॥

दक्षिणाभिमुखा यात्राविष्णोरेषा सुदुर्लभा । यात्रामयत्नतः सा हि भक्तिश्रद्धासमन्वितैः
यथापूर्वा तथा चेयं द्वे च मुक्तिप्रदायिके । यात्राप्रवेशौ देवस्य एक एवोत्सवो मतः
पुराविदो वदन्त्येतां यात्रानवदिनात्मिकाम् । एवाव्यवयवायात्रासम्पूर्णार्थैरुपासिता

सुसम्पूर्णफलस्तेषां महावेदीमहोत्सवः ॥ ११ ॥

गुण्डिचामण्डपात्कृष्णमायान्तं दक्षिणामुखम् ।

रथस्थं बलिनं भद्रां पश्यन्तो मुक्तिभागिनः ॥ १२ ॥

उत्तराभिमुखान्दृष्ट्वा लभन्ते यादृशं फलम् । रामादीन्त्यन्दनस्थान्ये पश्यन्त्येवं महोदयान्

यादृशं फलमाप्नुयुस्तादृशं दक्षिणामुखान् ॥ १३ ॥

पदा यान्तं रथे यान्तं यः पश्येद्दक्षिणामुखम् । तस्य जन्मकृतार्थस्याद्वाजिमेधः पदे पदे
स्तुतिभिः प्रणिपातैश्च पुष्पवृष्टिभिरिव च । नानावृत्तोपहारैश्च व्यजनच्छत्रचामरैः ॥

उपायनैर्बहुविधैरुपतिष्ठेद्वाग्रतः ॥ १५ ॥

नीलाचलं समायान्तं रथस्थं दक्षिणामुखम् । येष पश्यन्ति हृषीकेशं सुभद्रां लाङ्गुलायुधम्

पट्त्रिंशोऽध्यायः]

* भगवतः शयनोत्सववर्णनम् *

३०७

कामकल्पतरुं पुंसां दर्शनादेव मुक्तिदम् । ते व्रजन्ति महात्मानो वैकुण्ठभवनं हरेः
स्थेन विचरन्तं तं सिन्धुतीरे जनार्दनम् । पश्यन्तं करुणापाङ्गैः प्रणतान्पुरतो नरान् ॥
दक्षिणाभिमुखं यान्तं प्रासादं नीलभूधरे । सर्वतीर्थनिधिं सर्वदानकल्पतरुं हरिम् ॥

स्तुवन्तः प्रणमन्तश्च श्रद्धाधानाश्च ये नराः । न ते पुनरिहायान्ति ब्रह्मलोकस्थिता ध्रुवम्
मुनयः कथितो वोऽयं महावेदीमहोत्सवः । यस्य सङ्कीर्तनादेव निर्मलो जायते नरः
यश्चेदं कीर्तयेन्नित्यं प्रातरुत्थाय मानवः । शृणुयादपि बुद्धिस्थः शक्रलोकं व्रजेदसौ
प्रत्यर्च्यारूपमपि वा रथमास्थाप्य यो हरेः । कुर्याद्यात्रामिमां श्रद्धाभक्तिभावेन मानवः

सोऽपि विष्णोः प्रसादेन गुण्डिचोत्सवजं फलम् ।

प्राप्य वैकुण्ठभवनं याति नाऽत्र विचारणा ॥ २४ ॥

पश्य श्रीर्यावती विप्राभक्तिर्वा श्रद्धयान्विता । तावतीयं महायात्रायो यथाकर्तुमिच्छति
इदं पवित्रं परमं रहस्यं वेधसोदितम् । कारयित्वाऽथवा दृष्ट्वा यन्नरो नाऽवसीदति
इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डा-
न्तर्गतोत्कलखण्डे पुरुषोत्तमक्षेत्रमाहात्म्ये जैमिनिऋषिसम्वादे
नवाह्निकयात्रायां रथरक्षाविधानं नाम पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

पट्त्रिंशोऽध्यायः

भगवताः शयनोत्सवविधिवर्णनम्

जैमिनिरुवाच

अतः परं प्रवक्ष्यामि शयनोत्सवमुत्तमम् । आपाद्वीमवर्धि कृत्वा हरेः स्वापस्तुककर्ते
वार्षिकांश्चतुरो मासान्यावत्स्यात्कार्तिकी द्विजाः ॥

अयं पुण्यतमः कालो हरेराराधनम्प्रति ॥ २ ॥

आश्यां बहुयुगं वासान्नियमव्रतसंस्थितैः । फलं यदुक्तं तद्विद्यात्क्षेत्रे श्रीपुरुषोत्तमे

चातुर्मास्यदिनैकेन वसतःसन्निधौः हरेः । वार्षिकाणांचतुर्णां तु यान्यहानिवसन्नयेत्
पुण्यक्षेत्रे जगन्नाथसन्निधौ निर्मलान्तरे । प्रत्यक्षं वाजिमेधस्य सहस्रस्यलभेतफलम्
स्नात्वा सिन्धुजले पुण्ये दृष्ट्वा श्रीपुरुषोत्तमम् । चातुर्मास्यव्रतेतिष्ठन्नशोचतिकुतश्चन
चातुर्मास्ये निवसति क्षेत्रेश्रीपुरुषोत्तमे । साक्षाद्दृष्टिर्भगवतस्तद्द्वयं मुक्तिसाधनम्
तस्मात्सर्वाणि सन्त्यज्य श्रौतस्मार्त्तानि मानवः ।

प्रयत्नान्निवसेत्पुण्ये क्षेत्रे श्रीपुरुषोत्तमे ॥ ८ ॥

भोगिभोगासने सुप्रश्नातुर्मास्येषु वै प्रभुः । सर्वक्षेत्रेषुसान्निध्यंनकरोति जगद्गुरुः
अत्र साक्षान्निवसति यथा वैकुण्ठवेश्मनि । द्वादशस्वपि मासेषु भगवानत्र मूर्तिमान्
मुक्तिदश्चक्षुषा दृष्टश्चातुर्मास्ये विशेषतः । अष्टमासनिवासेन दृष्ट्वा विष्णुं दिने दिने
यदाप्नोति फलं तद्वि चातुर्मास्यदिनैकतः । चातुर्मास्यनिवासेन क्षेत्रे श्रीपुरुषोत्तमे
दिनं दिनं महापुण्यं सर्वक्षेत्रनिवासजम् । फलं ददाति भगवान्क्षेत्रे वर्षनिवासतः ॥
सर्वपापप्रसक्तोऽपि सर्वाऽऽचारच्युतोऽपि च । सर्वधर्मबहिर्भूतो निवसेत्पुरुषोत्तमे
चातुर्मास्यमथैकं यः कुर्याद्वै पापह्नयः । विहाय सर्वपापानि बहिरन्तश्च निर्मलः ॥

नरसिंहप्रसादेन वैकुण्ठभवनं व्रजेत् ॥ १५ ॥

तस्मान्नरः सर्वमार्गैर्विष्णोःशयनभावितान् । वार्षिकांश्चतुरोमासान्निवसेत्पुरुषोत्तमे
कुर्यादन्यन्न वा कुर्याज्जन्मसाफल्यमृच्छति ॥ १७ ॥

आपादशुक्लैकादश्यां कुर्यात्स्वापमहोत्सवम् । मण्डपं रचयेत्तत्र शयनागारमुत्तमम् ॥
देवस्य पुरतःशय्यांरत्नपल्यङ्गिकोपरि । स्वास्त्यार्यसोपधानांतु मृदुचीनोत्तरच्छदाम्
कर्पूरधूलिविस्मितांसाधुचन्द्रातपांशुभाम् । सर्वतोवेष्टितांछिद्ररहितां चन्दनोक्षिताम्
साधुद्वारां समां स्निग्धां नानाचित्रोपशोभिताम् ।

एकं स्वापगृहं कृत्वा निशीथे प्रतिमात्रयम् ॥ २१ ॥

सौवर्णं राजतं वाऽपि रीतिजं दारपदंतथा । यथाश्रद्धं प्रकुर्वीत प्रशस्तं चोत्तरोत्तरम्
तत्त्रयाणां सुराणाम्वैपादमूले यथातथम् । निधाय पूजयेद्देवांस्तच्छेषंतेपुनिक्षिपेत्
पूजान्ते भावयेदैक्यं तेषां कृष्णादिभिःसह । एहोहिभगवन्देव सर्वलोकैकजीवन ॥

स्वापार्थंचतुरो मासान्सर्वकल्याणवृद्धये । इतिसम्प्रार्थ्यदेवेशांस्तदंगात्तत्त्वजांत्रयम्
प्रत्यर्चासु विनिक्षिप्य माङ्गल्यस्तुतिगीतिभिः ।

नयेच्छय्यागृहद्वारं वासयेद्धटिकात्रये ॥ २६ ॥

पश्चामृतैः स्नापयेत्तान्पृथक्पलशताधिकैः । सुगन्धं चन्दनैलिमान्वस्त्राऽलङ्कृणादिभिः
पूजयित्वा यथान्यासां प्राञ्जलिर्मन्त्रमुच्चरेत् । जगद्वन्द्य! जगन्नाथ! जगत्त्राणपरायण!
हितायजगतामीश चातुर्मास्यान्वनागमान् । सुप्त्वाप्रशमयाऽरिष्टाञ्जक्रेणसहपूजितः
एहोहि शयनागारं सुखमत्र स्वप प्रभो ! इति सम्प्रार्थ्य देवेशं स्वापयेत्पुरुषोत्तमम्
सुदृढंबन्धयेद्द्वारं विष्णोः शयनवेश्मनः । स्वापयित्वाजगन्नाथं लभते सुखमुत्तमम्
वार्षिकांश्चतुरोमासान्प्रसुप्ते वै जनार्दने । व्रतैरनेकैर्नियमैर्मासान्वै चतुरः क्षिपेत् ॥३२॥
कल्पस्थायीविष्णुलोकेनरोभक्तोभवेद्ब्रुवम् । नियमव्रतानि गदतःशृणुध्वंमुनयो मम
मञ्जुवद्वादिशयनं वर्ज्येभक्तिमाध्वरः । अनृतौ न व्रजेद्द्वार्यां मासं मधु परौदनम् ॥
पटोलं मूलकं चैव वार्त्ताकं च न भक्षयेत् । अभक्ष्यंवर्ज्येद्दूरान्मसूरं सितसर्पपम्

राजमापान्कुलत्थांश्च आशुधान्यं च सन्त्यजेत् ।

शाकं दधि पयो मापाञ्छावणादौ क्रमादिमान् ॥ ३६ ॥

राजगोपयतींस्त्यक्त्वा नाऽऽरोहेच्चर्मपादुके । वार्षिकांश्चतुरो मासानव्रतेन नयेद्यदि
तस्य पापस्य शान्त्यर्थं कार्तिके वा व्रती भवेत् ॥ ३७ ॥

नमः कृष्णाय हरये केशवाय नमोनमः । नमोऽस्तु नारसिंहाय विष्णवे पापजिष्णवे
सायम्प्रातर्दिवामध्ये कर्मान्तेषु च योजयेत् ॥ ३८ ॥

तस्य पापानि घोराणि चित्तानिबहुजन्मसु । निर्दहत्यैव सर्वाणितृल्लाशिमिवानलः
एकाहारोयताहारोविष्णुनिर्माल्यभोजनः । आपाढीमवध्रिक्त्वाकार्तिकवध्रियोभवेत्
नक्तभोजी भवेद्वाऽपि स्वर्गस्तस्याऽल्पकं फलम् ॥ ४१ ॥

नेलाभ्यङ्गंदिवास्वापंमृगवाद्भ्रजयेत् । आपादशुक्लैकादश्यांसंक्रान्तौकर्कटस्यवा
आपाढ्यां वा नरो भक्त्या गृह्णीयान्नियमव्रती । सर्वपापहरं देवं प्रपूज्य मधुसूदनम्
तगग्रे प्रतिसङ्कल्प्य व्रतार्चनजपादिकम् । प्रार्थयेत्परमानन्दं कृताञ्जलिपुटो व्रती ॥

चातुर्मास्यव्रतं देव गृहीतं त्वत्प्रसादतः । तव प्रसादान्निर्विघ्नं सिद्धिमायातु केशव
व्रतेऽस्मिन्नद्यसम्पूर्णं परलोकगतिर्भवेत् । तन्मे भवतु सम्पूर्णं त्वत्प्रसादादधोक्षजम्
इति सम्प्रार्थ्य देवेशं पूर्वोक्तनियमस्थितः । प्रापयेच्चतुरोमासान्विष्णवर्षितमतिव्रती

पारणं प्रतिमासान्ते प्रीत्यै कृष्णस्य कारयेत् ॥ ४८ ॥

मिश्रान्नैर्भोजयेद्विप्रान्पूजयित्वा जगत्पतिम् ।

असमर्थस्तु कार्तिक्यां पारयेद्व्रतमुत्तमम् ॥ ४९ ॥

तस्यां पूज्यं जगन्नाथं वह्निस्थं तर्पयेत्ततः । द्विजाग्र्यान्पायसैर्मिश्रैर्विष्णुभक्त्या प्रपूजयेत्
यथाशक्त्या प्रदद्याद्द्वै कनकं वस्त्रमेव च । अशक्तः कार्तिके मासि व्रतं कुर्यात्पुरोदितम्

व्रतं च विविधं विष्णोः कृच्छ्रचान्द्रायणं तथा ॥ ५० ॥

[एकान्तरं द्वान्तरं वा कुर्यान्मासोपवासकम् । अनोदनं फलाहारं नक्तव्रतमथाऽपि वा ।

यवगोधूमकं कुर्यात्पराकम्बाव्रतं द्विजाः ॥]

पयःपीत्वानयेद्यस्तु शाकाहारेण वा पुनः । भुक्त्वाऽत्र विपुलान्भोगान्परं निर्वाणमृच्छति
तत्राऽपि चेदशक्तः स्याद्दीर्घमपञ्चकमुत्तमम् । प्रीतये देवदेवस्य वन्यवृत्तिर्भवेद्व्रती
एतद्व्रतं समाख्यातं भगवत्प्रीतिकारकम् । सर्वपापप्रशमनं विष्णुलोकगतिप्रदम् ॥

धन्यं यशस्यमायुष्यं सर्वकामप्रसाधनम् (प्रसादनम्) ॥ ५१ ॥

मुनयः प्रोक्तमेतद्गो रहस्यं शृणुताऽपरम् । एतद्व्रतम्वा चान्यानि व्रतानि सुबहूनि च
भगवद्भक्तिहीनानां जानीध्वं विफलानि वै । फलं महाकृत्नां यत्तीर्थानां फलमुत्तमम्
दानानां तपसां चैव सात्त्विकानां च यत्फलम् । एकया विष्णुभक्त्या तत्समग्रं फलमश्नुते
ये पश्यन्ति महात्मानः शयनोत्सवमुत्तमम् । मातुर्गर्भे न स्वपन्तिकारयन्ति च ये महत्
उत्सवान्ते व्रतं चेदं प्रतिज्ञाय तद्व्रतः । पर्याप्तं पारयित्वा तु ब्रह्मलोके महीयते ॥

इति श्रीस्कन्दे महापुराणे एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णव-

खण्डान्तर्गतोत्कलखण्डे पुरुषोत्तमक्षेत्रमाहात्म्ये जैमिनिऋषिसम्वादे

भगवतः शयनोत्सवविधिवर्णनं नाम पट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

सप्तत्रिंशोऽध्यायः

दक्षिणायनसङ्क्रान्तिकृत्यवर्णनमुखेन श्वेतमाधवोपाख्यानवणनम्

जैमिनिस्त्वाच

अतः परं प्रवक्ष्यामि दक्षिणायनमुत्तमम् । सङ्क्रान्तेः पूर्वकाले या कला वै विंशतिर्मताः
अयनं पुण्यकालोऽयं पुण्यकर्मसु कर्मिणाम् । पञ्चामृतैस्तत्र देवं स्नापयेत्स्वापवद्द्विजाः
सर्वाङ्गं लेपयेदस्यागुरुकर्पूरचन्दनैः । सुगन्धमालया लङ्कारैश्चाखवस्त्रैश्च दीपकैः ॥ ३ ॥
नानाभक्ष्योपहारैश्च पूजयेत्परमेश्वरम् । कर्पराञ्जलिकामुच्चैर्मुखाभ्यां हरेर्ददेत् ॥ ४ ॥
दुर्वाङ्कुराक्षतैर्नीराजनेनाऽथ प्रवन्दयेत् । माङ्गल्यगीतनृत्ताद्यैर्नारी हुलुहुलां वदेत् ॥ ५ ॥
पूजितं पूज्यमानं च यः पश्येत्पुरुषोत्तमम् । पूजाशतगुणं पुण्यं तस्मै दद्याज्जनार्दनः
अयने दक्षिणे तस्मिन्नर्च्यमानं श्रियः पतिम् । विहाय सर्वपापानि विष्णुलोकं व्रजन्ति ते

स्वल्पा वा महती यात्रा सर्वा मुक्तिप्रदा हरेः ।

तस्मिंस्तस्मिन्दिने दृष्टो भगवान्मुक्तिदो ध्रुवम् ॥ ८ ॥

विश्वासहेतोर्मुखाणां यात्रा ह्येताः कृपावता ।

विष्णुना कथिता विप्राः पापिनां कित्विषापहाः ॥ ९ ॥

आयासजनितं पुण्यं मन्यन्ते ये नराधमाः । लक्ष्मीपतेर्भोजनाय संस्कार्योऽत्र महानसः
वैष्णवाग्निं समाधाय निरूप्य चरुमुत्तमम् । वैश्वदेवं प्रकुर्वीत भगवत्पाकसाधनम्
ब्रह्मणे वास्तुपतये प्रजानाम्पतये तथा । विष्णवे विश्वकर्त्रे च शुच्यग्नौ जुहुयाच्छुचिः
राजा नियुक्त आचार्यः श्रौतस्मार्तक्रियापरः । द्वारपालप्रचण्डाभ्यामैशान्यां क्षेत्रपालिने
दक्षिणे च विरूपाय खगानाम्पतये तथा । दुर्गासरस्वतीभ्यां च नैऋत्यां विनिवेदयेत्
महालक्ष्मीमहेन्द्राभ्यां प्राच्यां दिशि बलिः स्मृतः ।

विष्णुपारिषदेभ्योऽथ पशूनाम्पतये तथा ॥ १५ ॥

उर्वीच्यां बलिदानं तु नारदायाऽथ पश्चिमे । आग्नेत्यामग्नये दद्याद्वायव्यां विश्वसाक्षिणे

पञ्चश्वसनरूपेभ्यो विश्वकर्त्रेऽथ मध्यतः । आद्यन्तयोर्जलं दद्यात्प्रत्येकं बलिकर्मणि
दत्त्वा बलिं तदग्नौ तु कार्ज्योत्पाकमुत्तमम् । सन्ध्यात्रये भगवतः पूजायै चरुकारणात्
चरुसंस्कारकाङ्गानि भक्ष्यभोज्यादिकानि वै । न दीप्तान्योजोत्तत्रलोके त्रैवर्णिको नृपः
आर्यान्पवित्राङ्गुद्रान्वा वर्णाश्च परिसेवकान् ।

लौकिकव्यवहारोऽयं पचति श्रीः स्वयं ध्रुवम् ॥ २० ॥

भुङ्क्ते नारायणो नित्यां तयापक्वं शरीरवान् । अमृतं तद्धितैवेद्यं पापघ्नं मूर्ध्निधारणात्
भक्षणान्मद्यपानादिमहादुरितनाशनम् । आघ्राणान्मानसं पापं दर्शनाद्दृष्टिजं तथा ॥
आस्वादात्तु कृतं पापं श्रावणं च व्यपोहति । स्पर्शनात्त्वक्कृतं पापं मिथ्याभाषणजं तथा
गात्रलेपाद्देहपापं शरीरं वै न संशयः ॥ २४ ॥

महापवित्रं हि हरेर्निवेदितं नियोजयेद्यः पितृदेवकर्मसु ।

तृप्यन्ति तस्मै पितरः सुरास्तथा प्रयान्ति लोकं मधुसूदनस्य ते ॥ २५ ॥

नातः पवित्रं वस्त्वस्ति हव्यकव्येषु भो द्विजाः । नराणां रूपमस्यायतदशनन्ति दिवौ कसः
अभिमानो महांस्तत्र देवदेवस्य चक्रिणः । श्वेतो नाम महाराजः पुरात्रेतायुगेऽभवत्
व्रतस्थोऽपि महाभक्तिं चकार पुरुषोत्तमे । इन्द्रद्यम्नेन रचितभोगमात्रानुसारतः ॥
भोगान्प्रकल्पयामास प्रत्यहं श्रीपतेर्मुदा । भक्ष्यभोज्यान्यनेकानि पद्मसांश्च सुसंस्कृतान्
मालयानि च विचित्राणि सुगन्धमनुलेपनम् । गीतवादित्रनृत्यानि दिव्यानि सुवह्निच
राजोपचारा बहुशोऽवसरेऽवसरे हरेः । बहुवित्तव्ययायासभक्तिभावनिरूपकाः ॥ ३१ ॥

तत्तद्वैष्णवशास्त्रोक्तचित्रभोगाः पृथग्विधाः । कल्पितास्तेन भूपेन विद्वत्पङ्कजभानुना ॥
प्रातः पूजनवेलायां हरिं द्रष्टुं जगाम सः । कस्मिंश्चिद्विवसेराजा पूज्यमानं ददर्शतम्
प्रणम्य देवदेवं तु वद्वाञ्जलिपुटो मुदा । प्रासादद्वारनिकटे तथिवान् नृपसत्तमः ॥
दृष्ट्वा स्वयं विरचितानुपचाराननुत्तमान् । उपायनसहस्रं च हरेरग्रे प्रकल्पितम् ॥ ३५ ॥

चिन्तयामास मनसा किञ्चिद्दयानावलम्बितः ।

मनुष्यकल्पितं भोगं ग्रहीष्यति हरिः किमु ॥ ३६ ॥

देवं दिव्योपचारैर्यो शक्यते नाऽर्चनाविधौ । मानसैरुपहारैर्यं पूजयन्ति यतव्रताः ॥ ३७ ॥

भावदुष्टो बहिर्यागो नमुदे तस्य निश्चितम् । इत्थं सञ्चितयत्राजा दिव्यासनगतं विभुम्
भुञ्जानमन्नपानाढ्यं श्रिया सुपरिवेष्टितम् । दिव्यसज्जालङ्कृतया दिव्यगन्धदुकूलया
अनर्घरत्नमञ्जीरसिञ्चितेन सुरालयम् । पूरयन्त्यास्वर्णद्वर्षा ददत्या सादरं रसान् ॥
भगवत्प्रतिरूपैश्च भुञ्जानैः परिवेष्टितम् । दृष्ट्वा कृतार्थमात्मानं मन्यमानस्तद्भुतम्
प्रोन्मीलिताक्षः स पुनः प्राग्दृष्टं समवेक्षत । अतः प्रभृतिराजाऽसौ परां निवृत्तिमाप्तवान्
निवेदिताशीर्व्रतवांश्चचार सुमहत्तपः । अकालमृत्युनाशाय स्वराज्ये मृतमुक्तये ॥
मन्त्रराजं जपन्नित्यं श्रितानां कल्पपादपम् । ददर्श शतवर्षान्ते नृहरिं दुरितापहम्
योगसनाब्जनिलयं वामाङ्गावस्थितश्रियम् ।

दिव्यालङ्कृतसर्वाङ्गं स्फटिकामलविग्रहम् ॥ ४५ ॥

त्रिंशैः सिद्धमुक्तैश्च स्तूयमानं स्मिताननम् । भ्रान्तो विस्मयभीतिभ्यां हर्षगद्गदया गिरा
प्रसीद नाथेति लपन्पपात श्रवणितले ॥ ४६ ॥

तपः कृशं तं प्रणतं दृष्ट्वा मनुजकेसरी । अकलमपं क्षितिपतिं विवभुर्भक्तवत्सलः ॥

श्रीभगवानुवाच

उत्तिष्ठ वत्स ! भक्त्या ते प्रसन्नं विद्धि मां प्रभुम् । मयि प्रसन्नेनालभ्यं वरं तत्प्राप्त्यर्थां भवान्
श्रन्वेत्थं भगवद्वाक्यं समुत्तमं ततो नृपः । वद्वाञ्जलिपुटो नम्रो भक्त्योवाच जनार्दनम्

श्वेत उवाच

स्वामिन्यदि प्रसादस्ते मयि जातः सुदुर्लभः ।

सारूप्यमथ सम्प्राप्य स्थास्यामि तव सन्निधौ ॥ ५० ॥

स्थास्ये यावन्नुपपत्वेऽहं मद्राज्ये नो जनः क्वचिन् ।

अकाले प्रियतां जन्तुः काले चेन्मुक्तिमाप्नुयात् ॥ ५१ ॥

तच्छ्रुत्वा भगवान्प्राह श्वेतराजानमुत्तमम् ॥ ५२ ॥

श्वेत ! ते वाञ्छितं भूयात्तिष्ठ त्वं मम दक्षिणे । भुक्तवावर्षसहस्रं तु स्वराज्यं सुसमृद्धिमतम्
मम निर्माल्यभोगेन क्षीणशेषावसञ्चयः । सुनिर्मलान्तःकरणो मत्सायुज्यमवाप्स्यसि
चटसागरयोर्मध्ये मुक्तिस्थाने सुदुर्लभे । मदीयाऽऽद्यावत्तारस्य विष्णोर्मत्स्यस्वरूपिणः

सम्मुखीनोवसत्वंहिस्फटिकामलविग्रहः । ख्यातियास्यसिभूलोकेऽश्वेतमाधवसञ्ज्ञया ।
युवयोरन्तरालेयेप्राणांस्त्यक्ष्यन्तिमानवाः । तिर्यञ्चोऽपिचकीटावाधुवंतेमुक्तिमाप्नुयुः
अमरा यत्र मरणमिच्छन्ति किमुमानवाः । तवोत्तरस्यां दिशियत्सरःपापनिवर्हणम्
तत्र स्नात्वाउपस्पृश्यतदीयेदक्षिणेतटे । उभयोर्दृष्टिभूतःसंस्त्यक्तवाप्राणान्विमुच्यते
आसमन्तादिदं क्षेत्रं यत्रतत्राऽपिमुक्तिदम् । मूढात्मनांविश्वसितुंप्रधानंस्थानमीरितम्
तव राज्ये तु येलोकाममनिर्माल्यभोजिनः । मृतिराकालिकीतेषांनकदाचिद्विष्यति
इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णव-
खण्डान्तर्गतोत्कलखण्डे पुरुषोत्तमक्षेत्रमाहात्म्ये जैमिनिस्मृतपिसम्वादे
श्वेतमाधवोपाख्यानवर्णनंनामसप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

—:०:—

अष्टत्रिंशोऽध्यायः

भगवतःप्रसादनिर्माल्यादिमाहात्म्यवर्णनम्

जैमिनिरुवाच

इतिदत्त्वावरंतस्मैश्वेतराजायवैपुरा । जगामाऽन्तर्हितोविप्राःप्रासादान्तःस्थितोहरिः
समस्तजगदाद्यार्थाःसृष्टिस्थितिविनाशकृत् । वैष्णवीशकिरतुलाविष्णुदेहार्द्धहारिणी
सुधोपमं सुपक्वान्नं भुङ्क्ते नारायणः प्रभुः । तदुच्छिद्योपभोगो हिसर्वावक्ष्यकारकः
नतादृशसमंपुण्यंवस्त्वस्तिपृथिवीतले । [प्रायश्चित्तमशेषाणांपापानांपरिकीर्तितम्
भगवत्पादपद्मानुप्रेक्षणोपासनादिभिः] । पापसंस्कार कर्तृणां सम्पर्कान्तं न दुष्यति
पद्मायाः सन्निधानेन सर्वे तेशुचयःस्मृताः । विष्ण्वालयगतंतद्विनिर्माल्यंपतितादयः
स्पृशन्त्यक्षं न दुष्टंतद्यथाविष्णुस्तथैव तत् । व्रतस्थाविधवाश्चैवसर्ववर्णाश्रमास्तथा
तत्प्राशनेन पुन्यन्ते दीक्षिताश्चाग्निहोत्रिणः । दग्धिःकृपणो वाऽपि गृहस्थःप्रभुरेववा
स्वदेश्याः परदेश्या वा सर्वेत्तत्रसमागताः । नाभिमानंप्रकुर्वीरन्विष्णोर्निर्माल्यभक्षणे

भक्त्या लोभात्कौतुकाद्वा क्षुधासंशमनेनवा आकण्ठभक्षितंतद्वि पुनाति सकलांहसः
सर्वरोगोपशमनं पुत्रपौत्रप्रवर्द्धनम् ।
दारिद्र्यहरणं श्रेष्ठं विद्यायुःश्रीप्रदं शुभम् ॥ १० ॥
वक्षपातो महान्तत्रविष्णोरमिततेजसः । निन्दन्ति ये तदमृतं मूढाःपण्डितमानिनः
स्वयं दण्डधरस्तेषु सहते नाऽपराधिनः । येषामत्र स दण्डश्चेद्भुवातेषांहि दुर्गतिः
कुम्भीपाके महाघोरे पच्यन्ते तेऽतिदारुणे ।
न विक्रयः क्रयो वाऽपि प्रशस्तस्तस्य भो द्विजाः ॥ १३ ॥
निर्माल्यं जगदीशस्य नाऽशित्वाऽश्नामि किञ्चन ।
इति सत्यप्रतिज्ञो यः प्रत्यहं तच्च भक्षयेत् ॥ १४ ॥
सर्वपापविनिर्मुक्तः शुद्धान्तःकरणो नरः । स शुद्धं वैष्णवस्थानं क्रमाद्यातिन संशयः
चिरस्थमपि संशुष्कं नीतं वा दूरदेशतः । यथातथोपयुक्तं तत्सर्वं पापापनोदनम् ॥
कुक्कुरस्य मुखाद्भ्रष्टं तदन्नं पतितं यदि । ब्राह्मणेनाऽपि भोक्तव्यमितरेषांतुकाकथा
उपोष्य तिष्ठता वाऽपि नोपवासं च कुर्वता । अशुचिर्वाप्यनाचारोमनसापापमाचरन्
प्राप्तमात्रेण भोक्तव्यं नाऽत्र कार्या विचारणा ॥ १८ ॥
नैवेद्यान्नं जगद्भर्तुर्गाङ्गं वारि समं द्वयम् । दृष्टेःस्वर्गादिसम्प्राप्तिर्भक्षणाच्चाऽवनाशनम्
जगद्धात्र्या हि यत्पक्वं वैष्णवेऽग्नौ सुसंस्कृते ।
भुङ्क्तेऽन्वहं चक्रपाणिर्युगमन्वन्तरादिषु ॥ २० ॥
सप्तर्षीपथरामध्ये सान्निध्यं नेदृशं हरेः । यादृशंनीलगोत्रेऽस्मिन्व्याजमानुपचेष्टितम्
दारुरूपं परंब्रह्म सर्वचाक्षुषगोचरम् । प्रकाशते भो मुनयो न दृष्टं न श्रुतं क्वचित् ॥ २२ ॥
तस्मै प्रवृत्तिरूपाय ब्रह्मणे परमात्मने ।
प्रवृत्तिरूपा शक्तिः श्रीः प्रवर्तयति यद्विः ॥ २३ ॥
तदश्नाति जगन्नाथस्तच्छेषं दुरितापहम् । किमत्र चित्रं भो विप्रायदुक्तंमुक्तिकारणम्
नाऽल्पपुण्यवतां तत्र विश्वासश्च प्रजायते । वेदाचारप्रधानेषु युगेष्वेतत्प्रकीर्तितम्
महिमानं न वेदास्य विशेषाच्छ्रूयतां कलौ ।

घोरे कलियुगे तस्मिंस्त्रिपादो धर्मविप्लवः ॥ २६ ॥
धर्मः स्यादेकपादस्तुकचित्तस्य भयाच्चेत् । सर्वेऽनृतप्रधानाहि दाम्भिकाः शठवृत्तयो
प्रायश्च धर्मविमुखा जिह्वोपस्थपरायणाः । न ध्यायन्ति तपस्यन्ति व्रतयन्ति कदाचन
अधर्मबहुलाः सर्वे हिंसका लोलुपाः परम् । परेषां परिवादेन तुष्यन्ति स्वकृतं विना
प्रसङ्गात्कौतुकाद्वाऽपि निघ्नन्ति परकर्म वै । क्षुद्रकार्याशयात्स्वस्य परकार्यप्रवाधकम्

धर्मलब्ध्यां स्त्रियं रम्यामवज्ञाय स्ववेश्मनि ।

परयोपिति निन्द्यायां प्रसक्ताः पशुचेष्टिताः ॥ ३१ ॥

अग्निहोत्रादिकं वाऽपि व्रतं नाऽन्यत्कचित्कचित् ।

जीविका तद् द्विजातीनां धेयां वा पारलौकिकम् ॥ ३२ ॥

अवतारधीतवेदेन अन्यायाऽऽसन्नधनेन च । वित्तशाठ्येन च कृतं न तथा फलदायि तत्
प्रायः कलियुगे भूपाः प्रजावनपराङ्मुखाः । करादानपरानित्यं पापिष्टाश्चौर्यवृत्तयः ॥
वर्णसङ्कुरिणः सर्वे शूद्रप्रायाः कलौयुगे । हतारः पार्थिवाः एव शूद्राश्च नृपसेवकाः ॥
श्रौतस्मार्तादिकं कर्म न तथा सदनुष्ठितम् । युगे चतुर्थे भो विप्राः परलोकाय कल्पिते
दानधर्मः परो ह्येव नाऽन्यो धर्मः प्रशस्यते ।

कर्मणा मनसा वाचा हितमिच्छेद् द्विजन्मनाम् ॥ ३७ ॥

इति होवाच भगवान्ब्राह्मणो रामकीर्तनुः । ब्राह्मणाय स्वसन्तुष्टाः सन्तुष्टन्तस्य चाप्यहम्
उभयत्र समो भूयाद्ब्राह्मणे च जनार्दने । यद्वदन्ति द्विजावाक्यं तत्स्वयं भगवान्वदेत्
यथा तथा वर्तमानो वर्णानां ब्राह्मणो गुरुः ।

भगवानपि देवेशः स साक्षाद् ब्राह्मणप्रियः ॥ ४० ॥

सदाऽवतारं कुरुते ब्राह्मणार्थं जनार्दनः । तत्पालनार्थं दुष्टान्वै निगृह्णाति युगे युगे
स सज्जब्राह्मणानग्रे सृष्ट्यादौ स चतुर्मुखः । सर्वे वर्णाः पृथक्पश्चात्तेषां वंशेषु जज्ञिरे
तस्मात्कलियुगे तस्मिन्ब्राह्मणो विष्णुरेव च ।

उभौ गतिश्च सर्वेषां ब्राह्मणानां हरिर्गतिः ॥ ४३ ॥

हरिरेवाऽत्र सर्वेषां गतिः प्राप्ते कलौयुगे । शालग्रामादिके क्षेत्रे स्मर्यते कीर्त्यतेऽपि च

अष्टत्रिंशोऽध्यायः] * मध्यदेशभवद्विजोत्तमकथावर्णनम् *

तस्मिन्ब्रीलाचले पुण्ये क्षेत्रे क्षेत्रज्ञवर्मणि । जीवभूतः स सर्वेषां दारुव्याजशरीरभृत्
कलिकल्मषनाशाय प्रायो दुष्कृतकर्मणाम् ।

दर्शनस्तवनोच्छिष्टभोजनैर्मुक्तिदायकः ॥ ४६ ॥

उच्छिष्टेन सुरेशस्य व्यासस्य कलेवरम् । तदाहारस्तदाऽमाहिलिप्यते न स पातकैः
निवेदनीयमन्यासु मूर्तिष्वीशस्य वर्तते । पावनं तदपि प्रोक्तमुच्छिष्टं तु विमोचकम्
भुङ्क्ते त्वत्रैव भगवान्पश्यत्यन्यत्र च क्षुपा । पुराऽयं प्रार्थितो देवो योगिभिः परिवेष्टितः

निर्माल्योच्छिष्टभोगेन तव मायां जयेमहि ।

अत्यन्तस्तिमिताक्षानामनायासेन मुक्तिदः ॥ ५० ॥

शयनासनभोगार्थं रमते च श्रिया सह । अत्र चेष्टा भगवतो वेदार्थ इति धार्यताम् ॥
समतिक्रान्तवेदो हि न कदाचित्प्रवर्तते । वेदरक्षार्थमेवास्य सम्भवो हि युगे युगे ॥
प्रमाणभूतो भगवान्विरुद्धं कथमाचरेत् । तस्मिन्विरुद्धं चरति जगदेव तथा भवेत्
आचारेण हि वेदार्थो नियतो धामतांगतः । मध्यदेशभवः पूर्वमत्रागच्छद्द्विजोत्तमः
शिष्टाचारैः सुविमलः शास्त्रार्थपरिनिष्ठितः ।

सदा शान्तः सदा दान्तः कायवाङ्मनसैर्गृही ॥ ५१ ॥

स तीर्थविधिना देवं समस्य चर्यं च साग्निकः । त्रिरात्रमत्रोपितवान्विष्ण्वर्चनपरः शुचिः
यज्ञशेषं गृहस्थानां भोक्तव्यमिति शास्त्रतः । देवोच्छिष्टं न जग्राह अन्यपाकाभिः शङ्कया
दैवतरत्र संस्कार्यो देवयोग्यः कथं भवेत् । अयोग्यत्वाच्च नैवेद्यमग्राह्यं च भवेद्भुवम्
अगृहीते च नैवेद्ये श्रोत्रियेण तदा द्विजाः । सर्वे च तस्यानुचरा नाभुञ्जन्ति निवेदितम्
ततः स व्याधिसम्पन्नो विह्वलीभूतविग्रहः । सकुटुम्बोऽभवन्मूको भगवद्द्रोहसंयुतः
मनसा चिन्तयत्येवं निर्निमित्तं कथं नु मे । कुटुम्बसहितस्याभूत्पीडा सर्वाङ्गभञ्जिनी
एवं चिन्तयमानस्य त्रिरात्रान्तेऽभवन्मतिः । नेदृशी व्याधिपीडा च सर्वेषामेकदा भवेत्
को वा द्रोहः कृतोऽस्माभिरेतस्मिन्पुरुषोत्तमे ।

न बुद्धिपूर्वकः किं स्यात्ततो मे व्याधिकाणम् ॥ ६३ ॥

मुदुरित्यं चिन्तयित्वा दध्यौ नारायणं प्रभुम् । ध्यानावसाने तु प्राव शास्त्रतत्त्वार्थदर्शकः

शाण्डिल्य उवाच

चतुर्दशाऽपिया विद्याधर्मनिर्णयहेतवः । ताः सर्वास्तत्र वाक्यानि मुखपद्मविनिर्गताः
तामिरेवाऽऽचरेद्भर्ममिति शास्त्रार्थनिश्चयः । तस्य धर्मस्य रक्षार्थमवतारो युगे युगे
तमुल्लङ्घ्य वर्त्तमानो भवद्द्रोहकरो ध्रुवम् । अहं ते देवदेवेश! कर्मणा मनसा गिरा
धर्मशास्त्रमतिक्रम्य न वर्त्तेऽप्यर्थकामयोः । अनेकजन्मसाहस्रैः सञ्चितं पापसञ्चयम्
दग्धुमत्राऽऽगतो देवत्वदर्शनदवाग्निना । कोऽपराधः कृतो देव त्वच्छास्त्रपथिवर्तिना
सर्वाङ्गं बाधते यस्मादुग्रो व्याधिरहेतुकः ॥ ६६ ॥

ज्ञानतोऽज्ञानतो वापि त्वत्पादसरसीरुहे । कृतोऽपराधो यो देव! तं क्षमस्व कृपाभ्युधे!
भूमौ स्खलितपादानां भूमिरेवावलम्बनम् । त्वयिजातापराधानां त्वमेवशरणप्रभो
तवाऽपराधजं पापं त्वमेव च क्षमस्व मे ॥ ७१ ॥

बहिसन्तापतो नश्येद्बहिसन्तापजो व्रणः । तदिमां दुर्दशां देव प्रारब्धापापबीजजाम्
लीलापाङ्गेन शमय अपवर्गं कहेतुना । मामुद्धर जगन्नाथ पतितं शोकसागरे ॥ ७३ ॥
त्वदर्शनपथं यातः किं नु शोच्यो भवेन्नरः । निसर्गकरुणाभ्युधे यस्त्वद्दृष्टिपथङ्गतः
सदानन्दविधिसंमग्नो न शोचति न काङ्क्षति । नालपभाग्यो ह्यहं देव त्वामद्राक्षंस्व चक्षुषा
अपवर्गान्तरायो मे ध्रुवमेवा विभीषिका । तत्प्रसीद जगन्नाथ! सेवकं द्रोहिणं सदा
सेव्यसेवकसम्बन्धादपराधं क्षमस्व मे ।

इति स्तवान्ते तस्याऽऽशु देहपीडाऽगमत्तदा ॥ ७७ ॥

ददर्श सोथ गोविन्दं नृसिंहं भक्तवत्सलम् । दिव्यसिंहासनारूढं दिव्याऽलङ्कारभूषितम्
आददानं श्रिया दत्तं परमाद्यं कराम्बुजे । ग्रासावशेषं पात्रेषु क्षिपन्तं च मुहुर्मुहुः ॥
यावद्दत्तं वस्तु जातं तावदशनन्तमत्वरम् । विलाससस्मितापाङ्गं हस्ते लक्ष्म्याऽपवर्जितम्
तं दृष्ट्वा विस्मयाविष्टः शाण्डिल्यः स द्विजोत्तमः ।

सस्माराऽऽत्मकृतं द्रोहं नैवेद्याग्रहणे स्थितम् ॥ ८१ ॥

काऽहं प्रादेशिकः प्राज्ञः सर्वज्ञाननिधिर्भवान् । क त्वं महदहङ्कारभूततत्त्वविसर्जकः ॥
त्वन्मायोमूढमनसो जानीयुः कथमीश ते ।

निरङ्कुशामनिर्वाच्यामिच्छां सृष्टिलयात्मिकाम् ॥ ८३ ॥

इति स्तुवन्तं नृहरिस्तेनैवोच्छिष्टपाणिना । सिपेव ग्रासशिष्टांश्च सर्वाङ्गे द्विजसत्तमम्
तैः मिक्तैर्ब्राह्मणः सद्यः सुधासेकोपमैर्मुद्रा । बभौ दिव्यवपुः श्रीमाञ्जीवन्मुक्तो यथा मुनिः
महिमानं हि भक्तेस्तु भक्ता एव विजानते । महतीं सूतिपीडां तु वन्ध्यानां भवेत्कचित्
इत्युदीर्य स्वयं गात्रादुच्छिष्टं परमात्मनः । भुक्त्वा कृतार्थमात्मानं मेने श्रोत्रियपुङ्गवः
साधारणं धर्मशास्त्रं क्षेत्रेऽस्मिन् विचार्यते । अयं तु परमो धर्मो यो देवेन प्रकीर्तितः
आधारप्रभवो धर्मो धर्मस्य प्रभुरच्युतः । इत्थं सञ्चिन्तयान्विप्रः कुटुम्बार्थेऽवशेषितम्
आजहार स्वयं मुष्ट्या ध्यानभङ्गमवापच । प्रबुद्धश्चिन्तयामास स्वप्नन्तं विस्मिताशयः
अयमेव मम द्रोहो ह्यवज्ञासि प्रमीश्वरम् ।

नैवेद्याशनमाहात्म्यमजानन्परमाद्भुतम् ॥ ८१ ॥

अष्टादश चतुर्दश ब्रह्माण्डं यत्पदाम्बुजम् । धर्मद्वयेण प्रक्षाल्य अपुनास्त्वं तदम्बुना
यमन्त्रयन्ति शक्राद्या दिव्यभोगैरनुत्तमैः । समानुष्यकृतं भुङ्क्ते क्षेत्रेऽस्मिन् महद्भुतम्
इत्याश्चर्यपरस्तेन स्वप्रलब्धेन वै द्विजाः । नैवेद्येन कुटुम्बं स्वं मार्जयामास सादरम्
ततः सर्वे नीरुजास्ते सुवाक्यादृष्टमानसाः । पुनर्जन्म मन्यमानाः शशंसुः क्षेत्रमुत्तमम्
नाऽस्त्यस्य सदृशं क्षेत्रं समद्वीपावनीतले ।

यत्र स्वोच्छिष्टदानेन पापान्मोचयते नरान् ॥ ८६ ॥

पुरुषोत्तममाहात्म्यं क्षेत्रं परमदुर्लभम् । यतः स्वर्गश्च भोगश्च मुक्तिश्चैव करे स्थिता
आनां भवकान्तारे भाग्यादत्र समीयुषाम् । नानाभोगोपतृप्तानां मुक्तिमार्गः सुखं भवेत्
इत्थं ते हर्षमापन्नाः प्रलपन्तः परस्परम् । यथेष्टं भोजयामासुरन्योन्यं च निवेदितम्
ततस्ते निर्मला विप्रास्तरुणादित्यवर्चसः । देवा इव बभुः सर्वे निष्पापानिर्गतज्वराः
नैवेद्याशनमाहात्म्यं कथितं वो द्विजोत्तमाः । श्रुत्वाऽपि महतः पापान्मुच्यते पापकृतमः
निर्माल्यग्रहणस्याऽऽस्य फलं वक्तुं न शक्नुमः । साक्षाद्ब्रह्मस्वरूपेण ध्रियते वपुषा हितम्
पुष्पचन्दनमालयादि यदङ्गैरुपधार्यते । अपनीतं यथाकाले निर्माल्यं तत्प्रकीर्तितम् ॥
धारणं शिरसा तस्य तेनाङ्गे चापि मार्जनम् । साङ्घानां कोटितीर्थानामभिषेकफलप्रदम्

भक्षणं गुरुतल्पादिपातकौघविनाशनम् ॥ १०४ ॥

लेप्या मूर्तिरियं विष्णोरन्येभ्योऽलेपउत्तमः । श्रीखण्डागुरुकर्पूरकस्तूरीकुङ्कुमादिभिः
प्रविष्टलेपस्नेहेन चन्दनागुरुदारुणा । शरीरे वासुदेवस्य इन्द्रद्युम्नेन कारितः ॥ १०५ ॥
प्रत्यहं भो द्विजश्रेष्ठा वर्षान्ते चाऽपनीयते । लेप्यानां लेपनिर्मोके दर्शनं न प्रशस्यते
अन्तरा चेत्पतेल्लेपः पिष्टं लिम्पेत्पुनश्च तम् ।

नान्यलेपः प्रशस्यो हि स विष्णोरङ्गसम्मतः ॥ १०६ ॥

चन्दनार्द्रशरीरं च दृष्ट्वा विष्णुं पुरा किल । सौगन्ध्याल्लोभयामास नृपपुत्रः समूढधीः
तस्य प्रीत्यै नियुक्तस्तु आकृष्याङ्गात्प्रलेपनम् । ददौ नृपकुमारायलिलिम्पेहृदिस्वके
तावत्प्रदेशं कुण्डं वै श्वेतं तस्याऽभवत्क्षणात् ।

स आसीत्कुप्टपाणिस्तु तस्मै यो दत्तवान्किल ॥ १११ ॥

ततो वर्षावधिप्रार्थ्यालेपः पुण्यतमः स्मृतः । निर्माल्यानां प्रधानतद्ग्राणादहोविनाशनम्
पुरा दमनकं दैत्यं समुद्रोदकचारिणम् । बाधितारं जनानां वै मायाबलपराक्रमम् ॥
भगवानपि मायावी पितामहनिदेशतः । मत्स्यावतारेण विभुः प्रविश्य वरुणालयम्
अन्विष्याऽऽकृष्य वेलायां निष्पिपेष महीतले ।

मयोः शुक्लचतुर्दश्यां पतितो दानवोत्तमः ॥ ११५ ॥

भगवत्करसम्पर्कात्सुगन्धिरभवत्तृणम् । तस्यैव नाम्नाऽतः सम्यग्जग्राहश्चर्यमानसः
मालां कृत्वा हृत्प्रदेशमिलितावनमालया । अचिन्तयत्तस्यगन्ध्र्यावद्वस्तुचिरस्थितम्
तस्याऽपि गन्धः सर्वेषां पुष्पाणां सौरभापहः ।

वर्णस्तु भगवन्मूर्तेस्तुल्योऽभूत्सु सुशोभनः ॥ ११८ ॥

तस्य माला भगवतः परमप्रीतिकारिणी । शुष्कापयुषिता वाऽपिनदुष्टाभवतिकञ्चित्
तस्य सुग्रथितां मालां दत्त्वा दमनकारये । उत्पादयेन्महाप्रीतिविष्णोर्यामुक्तिदायिनी
अङ्गापकर्षितां मालां भक्त्या यो धारयेन्नरः । हयमेधसहस्रस्य फलं प्राप्नोत्यसंशयम्
तुलसीकल्पितां मालां विष्णोरङ्गापकर्षिताम् ।

धारयेन्मूर्ध्नि कण्ठे च भक्तो यो विन्यसेद्भृदि ।

तावत्सङ्ख्यं वाजिमेषफलमव्यग्रमश्नुते ॥ १२२ ॥

निर्मात्यतुलसीपत्रं यावद्भक्षयते हरेः । तावज्जन्मसहस्रं तु विष्णुलोके महीयते ॥
हरेर्नैवेद्यमन्नं च दुलसीदलमिश्रितम् । प्रतिग्रासं सोमपानं फलं तत्सममश्नुते ॥

यावज्जीवं तु भुञ्जानो ध्रुवं मोक्षमवाप्नुयात् ॥ १२५ ॥

अर्घ्यशेरादिकं विष्णोस्तथाऽऽचाचमनोदकम् ।

पादोदकं स्नानवारि प्रत्येकं पापनाशनम् ॥ १२६ ॥

सर्वार्थभिक्षकाणां फलदं ग्रहनाशनम् । अलक्ष्मीपापप्रक्षोघ्नं भूतवेतालनाशनम् ॥
शवाद्यमेध्यसंस्पर्शदोषनाशनमुत्तमम् । सर्वदीक्षाव्रतफलप्रदमैश्वर्यवर्द्धनम् ॥ १२८ ॥
अकालमृत्युहरणं व्याधिव्यूहनिवर्हणम् । सुरागोमांसभक्ष्यादिपापसङ्घविनाशनम् ॥
एतैराप्लुतदेहस्तु शृणुयाद्यदि सूतकम् । नाशौचविद्यते तस्य सर्वकर्माऽदिकारिणः

यावज्जीवं प्रतिज्ञाय यस्त्वेतान्येकमेव वा ।

गृह्णीयाद्भूरि वा स्वल्पं मुच्येद्विष्णोः प्रसादतः ॥ १३१ ॥

एवं तत्र वसन्देवो लोकानुग्रहकाङ्क्षया । रममाणः श्रिया सार्द्धमनायासविमोचकः
निर्मात्यपादाभ्युत्थिवेदनीयदानैः । स्तदालोकनतत्प्रणामैः ।

पूजोपहारैश्च विमुक्तिदाता क्षेत्रोत्तमेस्मिन्पुरुषोत्तमाख्ये ॥ १३३ ॥

इति श्रीस्कान्दे महापुराणे एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डान्त-
र्गतोत्कलखण्डे पुरुषोत्तमक्षेत्रमाहात्म्ये जैमिनिऋषिसम्वादे भगवतः प्रसाद-
निर्माल्यादिमाहात्म्यकथननामाऽष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

“बङ्गाक्षरमुद्रितपुस्तके “निवेदिताभपानैः” इतिपाठः ।

उनचत्वारिंशोऽध्यायः

भगवतःपार्श्वपर्यायणसमुत्सवविधिवर्णनम्

मुनय ऊचुः

मुने! त्वत्तः श्रुतं सम्यङ्माहात्म्यं जगदीशितुः । निर्माल्यप्रभृतीनांचयथावदनुपूर्वशः
श्रोतुमिच्छामहे ब्रह्मन्यात्रान्तरफलानि वै । शृण्वतां तत्त्वतो ब्रूहि यथोद्देशःकृतःपुरु

जैमिनिरुचाच

सर्वथा वर्तते लोकहिताय पुरुषोत्तमः । नानागुणविकासैश्च नानारूपविचेष्टितैः ॥३॥
नानारूपविलासेन नानात्मा च जगन्मयः । अहङ्कारं विना कर्मफलं नो द्विजसत्तमाः
अहङ्कारेण बध्यन्ते कारागारे भवाभिधे । बुद्धयहङ्कारयुक्तस्तु यत्कर्माऽऽरभते नरः
तस्यसद्गुणमाप्नोति फलं शुभमथाऽपरम् । बुद्धिस्तुत्रिविधातेषांगुणभेदेनभाविता
तत्र ये सात्त्विकाः सन्तः फलावाप्तिपराङ्मुखाः । भगवत्प्रीतये कर्मकुर्वन्तेतेमुमुक्षवः
परस्य स्पर्द्धया कीर्त्यै फलमुद्दिश्य वा पुनः । बहुचित्तव्ययायासै राजसं कर्म तन्वते
गतानुगतिका ये च दृष्टार्थकपरायणाः । प्रसङ्गात्फलमिच्छन्तस्तामसं कर्म कुर्वन्ते ॥

सात्त्विकानां जगन्नाथः सर्वदा सर्वभावनः ।

ध्यातो द्रष्टुः स्मृतो वाऽपि मुक्तिदाता न संशयः ॥ १० ॥

राजसास्तामसा ये वै मूढात्मानः फलेषिणः । उत्सवादिभूतं कर्ममन्यन्तेफलदायिते
सम्भूय बहवो विप्रा आरभन्तेऽल्पकं विधिम् । बहुलायासदुःखयत्कर्मतेषांफलप्रदम्
तेषामुद्धरणार्थाय विश्वासाय दुरात्मनाम् । यात्रा नानाविधा विप्रा वर्षे वर्षे प्रवर्तयेत्
जन्मस्नानं महावेद्या उत्सवश्च प्रकीर्तितः । महायात्राद्वयं पुंसां कीर्तनात्पापनाशनम्
दर्शनं दक्षिणामूर्तेस्तथा च शयनोत्सवः । सर्वपापहरश्चैषामुत्सवो दक्षिणायने ॥१५॥
अतः परं प्रवक्ष्यामि पार्श्वस्य परिवर्तनम् । शयितस्य जगद्भुतः परिवर्तयितुं गम्
नमस्यविमले पक्षे सम्प्राप्ते हरिवासरे । विष्णोः स्वापगृहद्वारि शनैर्गत्वा प्रविश्य च

उनचत्वारिंशोऽध्यायः] * भगवतउत्थापनमहोत्सववर्णनम् *

३२३

नमस्कृत्वा जगन्नाथं पर्यङ्के शयितं मुदा । अवच्छाद्य शनैर्गत्वा पूजयेदुपचारकैः ॥

प्रणम्य भक्त्या तत्पादौ गुह्योपनिषदैः स्तुवनम् ।

मन्त्रं चेमं पठन्देवं स्वापयेदुत्तरामुखम् ॥ १६ ॥

देवदेव जगन्नाथ कल्पानां परिवर्तक ! । परिवृत्तमिदं सर्वं येन स्थावरजङ्गमम् ॥२०॥

यदिच्छाचेष्टितैरेव जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिभिः । जगद्धिताय सुप्तोऽसि पार्श्वेन परिवर्तय

परिवर्तनकालोऽयंजगतः पालनाय ते । तवाऽऽज्ञयाऽयंशक्रोऽपिध्वजेतिष्ठन्समुत्सुकः

द्रष्टुं त्वत्पादकमलं विमुञ्चलद्वैर्जलम् । महीतलं ग्रावयति प्रजापालनहेतुकम् ॥२३॥

इति सम्प्रार्थ्य देवेशं वीप्सया तोषयेत्ततः । व्यजनैश्चामरैश्चैव वीजयेदनुकल्पकत्

सुगन्धचन्दनैरस्य सर्वाङ्गं परिलेपयेत् । स्वादूनिभुविकारांश्च विकृतैः पायसैस्तथा

यावकानि च हृद्यानिफलानिविविधानिवै । स्वादूपदंशानन्यांश्चघृतपूपान्सपायसान्

पक्वताम्बूलपत्राणि सोपस्काराणि च द्विजाः ।

शय्यागृहद्वारि विभोः शनैर्भक्त्या निवेदयेत् ॥ २७ ॥

तस्मिन्दिने हरे रूपं भवेद्यदि महाफलम् । देवमुद्दिश्य यः कुर्यात्सर्वमक्षयतां व्रजेत्

स्नानं दानं जपो होमस्तपो जागरणं तथा । उपवासश्च नियमो व्रतान्तेद्विजतर्पणम्

साङ्गं व्रतमिदं कृत्वा विष्णुलोकमवाप्नुयात् ।

यं यं कामयते चित्ते तं तमाप्नोत्यसंशयम् ॥ ३० ॥

अयं वः कथितो विप्राःपार्श्वपर्यायणोत्सवः । अनायासेनलोकानामक्षयःसुखदायकः

अतः परं वै शृणुत उत्थापनमहोत्सवम् । पूजयित्वा जगन्नाथं कौमुद्याख्येमहोत्सवे

अक्षक्रीडादिभिः पुष्पवस्त्रमालयानुलेपनैः ।

ततोऽस्मिन्पौर्णमास्यायां रात्रावुत्सवसंयुतम् ॥ ३३ ॥

नारिकेलदिभिर्द्रव्यैः पिष्टकैश्चयेद्धरिम् । ततः प्रभाते सङ्कल्य कार्तिके व्रतमुत्तमम्

व्रतेन तेनैव नयेद्यावदेकादशी सिता । तस्यामुत्थापयेद्देवं सुषुप्तं जगदीश्वरम् ॥३५॥

पूजयत्पूजयित्वा तु निशामध्ये जगद्गुरुम् । उत्थापयेदिमं मन्त्रमाह्वयञ्जनकैर्मुदा

उत्तिष्ठ देवदेवेश! तेजोराशे जगत्पते । वीक्षस्व सकलं देव प्रसुप्तं तव मायया ॥३७॥

प्रफुल्लपुण्डरीकश्रीहारिणा नयनेन वै । त्वया दृष्टं जगदिदं पावित्र्यं परमेष्ठ्यति ॥३३॥

श्रौतस्मार्त्ताः क्रियाः सर्वाः प्रवर्तन्ते ततो ध्रुवम् ।

इत्युत्थाप्य जगन्नाथं वेणुवीणादिकस्वनैः ॥ ३६ ॥

वन्दिमागधसूतानां स्तुतिभिर्मङ्गलस्वनैः । शङ्खकाहालमुरजवादनैर्नृत्यगीतकैः ॥ ३७ ॥

जयशब्दैस्तथा स्तोत्रैर्नयेत् नृत्यमण्डपम् ।

सुगन्धतैलेनाऽभ्यज्य स्नापयेत्पुरुषोत्तमम् ॥ ४१ ॥

पञ्चामृतैर्नारिकेलरसैः फलरसैस्तथा । सुगन्धाऽऽमलकेनाऽथ यवकल्केन लेपयेत् ॥ ४२ ॥

वर्षयेत्तुलसीचूर्णैर्लेपयेद्गन्धचन्दनैः । पुष्पाधिवासितैस्तोयैस्तथा कर्पूरवासितैः ॥ ४३ ॥

कुशोदकै रत्नतोयैस्तथागन्धोदकैस्तथा । स्नाप्यमानंतथादेवयैपश्यन्तिमुदान्विताः ॥ ४४ ॥

क्षालयन्ति दृढं पङ्कजं बहुजन्मोपपादितम् । ततः श्रीजगदीशस्य क्रोडेऽसम्वासयेद्द्विजाः ॥ ४५ ॥

आपादान्मूर्धपर्यन्तं सर्वाङ्गं परिलेपयेत् । कुङ्कुमागुरुकस्तूरीकर्पूरैश्चन्दनान्वितैः ॥ ४६ ॥

पाटलोदकसम्पिष्टैः कालागुरुरसाप्लुतैः । दत्त्वा च मालतीमालां चन्द्रचूर्णनसंयुताम् ॥ ४७ ॥

महोपचारैः सम्पूज्य विष्णुं नीराजयेत्ततः । कृताञ्जलिपुटो भूत्वा प्रार्थयेत्परयामुदा ॥ ४८ ॥

चराचरमिदं सर्वं त्वदेकशरणं विभो ! । अनुग्रहामृतालोकैः पावयस्व जगद्गुरो ॥ ४९ ॥

नृत्यगीतैः प्रेक्षणकै रान्त्रिशेषं समापयेत् । शयनादुत्थितं देवं यः पश्यति गदाधरम् ॥ ५० ॥

निद्रां मोहमयीं भित्त्वा ज्योतिः शान्तं व्रजन्ति ते ।

सर्वान्कामानवाप्नोति यान्यान्कामयते हृदि ॥ ५१ ॥

अश्वमेधसहस्रस्य फलं साङ्गं लभेत वै । कपिलाऽलङ्कृताधेनुकोटिदानफलं तथा ॥ ५२ ॥

पुण्यं चाप्नोति परमंसर्वतीर्थाभिषेकजम् । कार्तिक्यापारणं कुर्याच्चातुर्मास्यव्रतस्य वै ॥ ५३ ॥

दामोदरस्य प्रतिमां स्वर्णनिष्केण निर्मिताम् ।

यथाशक्तिकृतां वाऽपि शालग्रामशिलास्थिताम् ॥ ५४ ॥

चक्रमूर्तिं भगवतः पूजयेत्प्रयतात्मवान् । रचयेन्मण्डपं शुभ्रमेकदेशं गृहस्य वा ॥ ५५ ॥

अलङ्कुर्यात्पुष्पदामचामरैः सवितानकैः । भूमिभिर्त्तीः सुधालेपैः स्तम्भैश्चित्रदुकूलकैः ॥ ५६ ॥

कालागुरुणां धूपैश्च धूपयेत्तद्गृहं शुभम् । तन्मध्येमण्डलंकुर्यात्स्वस्तिकं वर्णकैः शुभैः ॥ ५७ ॥

तदन्तः स्थपयेत्खट्वां करिदन्तमयीं शुभाम् । पट्टत्लीं तदुपरिवासयेत्पुरुषोत्तमम् ॥ ५८ ॥

दामोदराकृतिं शङ्खपद्मपाणिं चतुर्भुजम् ।

लक्ष्मीमालिङ्ग्य पद्मस्थां क्रोडस्थां वामपाणिना ॥ ५९ ॥

भक्तेभ्यो दातुमुद्यन्तं वरं दक्षिणपाणिना । सुनासं सुललाटं च सुनेत्रं सुश्रुतिद्वयम् ॥ ६० ॥

विशालवक्षसं देवं सर्वलावण्यसंयुतम् । सर्वालङ्काररुचिरं दिव्यपीतनिचोलिनम् ॥ ६१ ॥

लक्ष्मीं पद्माकरांवापिताम्बूलददतीतथा । पञ्चामृतैः स्नापयित्वावासो युग्मेनवेष्टयेत् ॥ ६२ ॥

पूजवंदुपचारैस्तं यथाविभवविस्तरैः । ताम्रदीपान्मृगयान्वाज्वालयेद्द्वयसर्पिणा ॥ ६३ ॥

तैलेन वा शतं दीपवृक्षांश्चैव प्रदीपयेत् । ब्रह्माणं नारदादींश्च देवर्षींस्तत्र पूजयेत् ॥ ६४ ॥

दामोदरस्वरूपान्वै ब्राह्मणानपि पूजयेत् । वस्त्रयुग्मैर्माल्यगन्धैर्भक्ष्यभोज्यफलैस्तथा ॥ ६५ ॥

तीर्थराजाभिषेकाङ्गं पूजाकर्म यथोचितम् । दामोदरस्य तेनैव विधिनेहाऽर्चनम्भवेत् ॥ ६६ ॥

तद्विष्णोरिति मन्त्रेण ब्रह्मादीनपि पूजयेत् । वेणुवीणादिकैर्गौतैः पुराणपठनेन च ॥ ६७ ॥

महोत्सवं प्रकुर्वीत ततो जागरणेन च । ततः प्रभाते विमलेऽग्निकार्यञ्च समाचरेत् ॥ ६८ ॥

अष्टाक्षरेणमन्त्रेण समिदाज्यचरुनपि । लाजान्मधुसमिन्मिश्राञ्जुहुयाच्चततः श्रियं ॥ ६९ ॥

सूक्तेनाऽष्टोत्तरशतं ब्रह्मादीनां तदन्ततः । अष्टाहुतीर्वै जुहुयात्कामादेकंकशस्तिलैः ॥ ७० ॥

ब्रह्माणं नारदं दक्षं वसिष्ठं गौतमं तथा । सनत्कुमारमत्रि च भरद्वाजश्च कश्यपम् ॥ ७१ ॥

दुर्वाससमगस्त्यश्च महादेवं ततःपरम् । विख्याता वैष्णवा ह्येते विष्णुरुपानसंशयः ॥ ७२ ॥

एतान्सम्पूजयन्विप्रान्विष्णुः प्रीणाति तत्क्षणात् ।

होमान्ते प्राशनं कृत्वा दद्यादाचार्यदक्षिणाम् ॥ ७३ ॥

सुवर्णभूषितां धेनुं वस्त्रं धान्यञ्च भक्तितः । प्रीतये वासुदेवस्यभोजयेद्द्विजपुङ्गवान् ॥ ७४ ॥

सर्वोपचारसहितं दद्याद्दामोदरं ततः ॥ ७५ ॥

ॐ दामोदर! जगन्नाथ! त्वन्मयं विश्वमेव हि । त्वदाधारमिदंसर्वत्वं धर्मः सर्वभावनः ॥ ७६ ॥

त्वत्प्रसादात्प्रव्रतञ्चीर्णं सुसम्पूर्णं तदस्तु मे ॥ ७७ ॥

दामोदरः प्रदाता च गृहीता च वृषध्वजः । प्रदीयते जगन्नाथः प्रीयतां मे जगद्गुरुः ॥ ७८ ॥

इति मन्त्रं जपन्दद्यादाचार्याय सुरोत्तमम् । समाप्य पूजयेद्भक्त्यास्तूयात्तच्च प्रसादयत् ॥ ७९ ॥

आचार्ये परितुष्टे तु तुष्टो भवति माधवः । तत्तद्द्रव्याणि च ततो दद्याद्विप्रेभ्य एव
ततः स्वयं वै भुञ्जीत इष्टैः शिष्टैः स्वबन्धुभिः ।

चातुर्मास्यव्रतं चेदं प्रतिष्ठाप्य विधानतः ॥ ८० ॥

यथोक्तफलसम्पन्नो विष्णुलोकमवाप्नुयात् । श्रुतिस्मृतिपुराणेषु नाऽतः परतरं व्रतम्
येनाऽनुष्ठितमात्रेण कृतकृत्यो भवेन्नरः । विष्णोः प्रीतिकरं यादृङ्मनतथान्यद्व्रतं द्विजान्
तिलपात्रसहस्रैस्तु गवां चैवायुतायुतैः । कृष्णाजिनशतेनापि कन्यायामयुतेन च
दत्त्वा यत्फलमाप्नोति कृत्वैतद्व्रतमुत्तमम् । सार्द्धत्रिकोटितीर्थानामभिषेकफलं तथा

प्राप्नोति तत्फलं विप्रा यं यं कामयते नरः ॥ ८५ ॥

इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्रं संहितायां द्वितीये वैष्णव-
खण्डान्तर्गतोत्कलखण्डे श्रीपुरुषोत्तमक्षेत्रमाहात्म्ये जैमिनिस्मृतिसम्वादे

चातुर्मास्यव्रतविधिर्नामैकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

चत्वारिंशोऽध्यायः

भगवतो नृसिंहस्य प्रावरणोत्सववर्णनम्

जैमिनिस्वाच

मार्गशीर्षे सिते पक्षे षष्ठ्या प्रावरणोत्सवम् । कृत्वा दृष्टानरो भक्त्या वैष्णवं लोकमाप्नुयात्
विधानं तस्य वक्ष्यामि शृणुध्वं मुनयोऽधुना ।

वासोऽधिवासं कुर्वीत पञ्चम्यां निशि कर्मवित् ॥ २ ॥

देवाग्रे मण्डपे कुर्यात्पद्ममष्टदलान्वितम् । दिक्पालान् पूजयेद्दिक्षु क्षेत्रपालं गणाधिपम्
चण्डप्रचण्डौ च बहिश्चतुर्दिक्षु प्रपूजयेत् । मध्ये पात्रं समाधाय प्रोक्षयेद्ब्रह्मवारिणा
द्विजान्स्वेनेति मन्त्रेण च्छादयेद्दिव्यवाससा । सुधूपितं वस्त्रं जातमेकविंशतिसंख्यकम्
तन्मध्ये स्थापयेन्मन्त्रं वैष्णवं च समुच्चरन् । अन्येन वाससा तद्विसमाच्छाद्य प्रयत्नतः

चत्वारिंशोऽध्यायः]

* प्रावरणोत्सववर्णनम् *

स्पृष्टाजपेन्मन्त्रमिमं संस्मरन् पुरुषोत्तमम् । आच्छादको योजगतां तेजसा विष्णुरव्ययः

वसनात्तस्य वस्त्रं त्वं वस वासे जगत्पते ।

इन्द्रघोषस्त्येति रक्षां विदध्यात्तस्य सर्वतः ॥ ८ ॥

पूजयेद्ब्रह्मपुष्पाभ्यां ततो देवं प्रपूजयेत् । सर्वलेपम्प्रकुर्वीत नृत्यगीतैर्नयेन्निशाम् ॥
ततोऽरुणोदये काले प्रातः सन्ध्यासमीपतः । पुनः प्रपूजयेद्देवं पूर्ववत्सुसमाहितः ॥
ततस्तं पूजितं वस्त्रसमूहं बहिरानयेत् । कार्पासपट्टक्षौमाढ्यं तथैवाऽऽच्छादितं द्विजाः
छत्रध्वजपताकामिश्रामरान्दोलनैस्तथा । गीतवादित्रनृत्यैश्च प्रसूनोत्तिकरणेन च ॥

प्रासादं त्रिपरिभ्रम्य देवं त्रिभ्रामयेत्ततः । आच्छादितं तदा कृष्यसंस्क्रुयाद्दीक्षणादिभिः
सप्तभिः सप्तभिर्देवान्वासोभिः परिवेष्टयेत् । मुखवर्जं तु सर्वाङ्गं शीतप्रावरणद्विजाः
ताम्बूलञ्च निवेद्याऽथ कर्पूरलतिकां तथा । दूर्वाऽक्षतैः प्रपूज्याऽथ कुर्यान्नीराजं न विभोः
हिमागमे नृसिंहं ये प्रावृण्वन्ति सुचेलकैः । पश्यन्ति प्रावृत्तये वा न तेषां मोहसमृतिः
ते द्वन्द्ववातशीतोत्थभयनाप्नुवते क्वचित् । विष्णोर्देवाधिदेवस्य इमं प्रावरणोत्सवम्
भक्त्या यैर्वै प्रपश्यन्ति सर्वान्कामान्वाप्नुयुः । भगवन्तं समुद्दिश्य ब्राह्मणेभ्यः प्रदापयेत्
गुरुभ्यश्चाऽन्यदेवेभ्यो दीनानाथेभ्य एव च । शीतप्रावरणं दद्यात्सत्कृत्य परया मुदा

ददाति भगवान्प्रीतस्तस्मै वरमनुत्तमम् ॥ १६ ॥

इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्रं संहितायां द्वितीये वैष्णव-
खण्डान्तर्गतोत्कलखण्डे पुरुषोत्तमक्षेत्रमाहात्म्ये जैमिनिस्मृतिसम्वादे

प्रावरणोत्सववर्णनं नाम चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

एकचत्वारिंशोऽध्यायः

पुण्यस्नानमहोत्सववर्णनम्

जैमिनिस्वाच

पुण्यस्नानोत्सवं वक्ष्येयथोक्तब्रह्मणापुरा । पुण्यक्षेणचसंयुक्ता पौर्णमासीयदाभवेत्
पौर्णमासितथाकुर्यात्पुण्यस्नानोत्सवंहरेः । एकादश्यांप्रकुर्वीत पेशान्यामङ्कुरार्पणम्
ततः प्रतिदिनं कुर्यात्प्रतिमायां हरेर्गृहे । नृत्यगीतोपहारैश्च प्रतिरात्रम्बलिं हरेत् ॥

चतुर्दशीनिशायां तु कुम्भानामधिवासनम् ।

एकाशीतिप्रमाणानां तथा स्वर्णमयाञ्छुभान् ॥ ४ ॥

गव्यसर्पिः प्रपूर्णाश्च स्थापयेदेकविंशतिम् । कारयेत्सर्वतोभद्रं मण्डलं पुरतो हरेः ॥
तन्मध्ये बृहदाधारं स्थापयेद्दर्पणं शुभम् । रात्रौ जागरणंकुर्याद्गीतनृत्यादिविस्तरेः
प्रभाते वह्निकार्यं च कुर्यात्तद्देवतं द्विजाः । पालाशीभिःसमिद्धिस्तुचरुणासर्पिपातथा
ब्रह्मविष्णुशिवेभ्यस्तु प्रत्येकं तु सहस्रकम् । स्वलिङ्गमन्त्रैर्जुहुयात्तदन्तेपुरुषोत्तमम्
पूजयेदुपचारैस्तैरादर्शप्रतिबिम्बितम् । ततः पुरुषसूक्तेन कुम्भांस्तानभिमन्त्रयेत् ॥
तेनैवाऽच्छिद्रधारेण स्नापयेत्पुरुषोत्तमम् । पावमानीयकैर्देवाञ्छीसूक्तेन ततः परम् ॥
सर्पिः कुम्भैः स्नापयेच्च गायत्र्याच ततःपरम् । वैष्णव्यागन्धतोयेनश्रीसूक्तेनसमर्चयेत्
सहस्रधारया देवं ततोनिर्मात्यमुत्सृजेत् । देवाङ्गं लेपयेद्गन्धैश्चन्दनेन च विग्रहे ॥१२॥
यथास्थानं यथाशोभमलङ्कारांश्च योजयेत् । सुगन्धसुमनोमाल्यैर्भूषयेत्तदनन्तरम् ॥
अष्टायुधानिदेवस्य चक्रादीनि न्यसेत्पुरः । रत्नच्छत्रं समुच्छिद्यपूजयेत्पुरुषोत्तमम्

लक्ष्म्या युक्तं पुनर्विप्रा उपहारैः समृद्धिमत् ।

शङ्खेषु पूर्यमाणेषु स्निग्धगम्भीरनादिषु ॥ १५ ॥

चामरान्दोलव्यग्रासुवेश्यासुरुचिरासुच । माङ्गल्यगीतनृत्याद्यैःस्तुतिपाठेषुचन्दिनाम्
जयशब्दं प्रकुर्वत्सु द्विजातिषु मुहुर्मुहुः । दूर्वाक्षताञ्जलिभिस्त्रिभिः सम्पूज्य केशवम्

द्विचत्वारिंशोऽध्यायः] * मकरसङ्क्रमणविधिवर्णनम् *

३२६

गोसर्पिर्दापकैः स्वर्णपात्रकैरतिनिर्मलैः । नीराजयेज्जगन्नाथं कर्पूरयुतवर्तिभिः ॥ १८ ॥
स्वर्णपात्रस्थितं चारु ताम्बूलंसुपरिष्कृतम् । शनैःशनैर्मुखाभ्याशेप्रत्येकंविनिवेदयेत्

आचार्ये दक्षिणां दद्याद् ब्राह्मणांश्चैव पूजयेत् ॥ २० ॥

पुण्यस्नानोत्सवंपुण्ययेपश्यन्तिमुशन्विताः । सम्पूर्णसर्वकामास्तेव्रजेयुर्वैष्णवंपदम्
राज्यभ्रष्टो लभेद्राज्यं सार्वभौमं च विन्दति । अपुत्रा मृतवत्सावापुत्रं दीर्घायुर्बलभेत्
दाग्निद्वयनाशनं धन्यं ब्रह्मवर्चसकारणम् । पुण्यस्नानंकीर्तितंवःशृणुध्वं चोत्तरायणम्
इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशातिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णव-
खण्डान्तर्गतोत्कलखण्डे पुरुषोत्तमक्षेत्रमाहात्म्ये जैमिनिस्मृतपिसम्वादे

पुण्यस्नानमहोत्सववर्णनं नामैकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

द्विचत्वारिंशोऽध्यायः

मकरसङ्क्रमणविधिवर्णनम्

जैमिनिस्वाच

मृगराशिसंक्रमति यदा मास्वान्द्विजोत्तमाः । उत्तराशांजिगमिषुस्तदास्यादुत्तरायणम्
तस्य संक्रमणाद्धि च यावत्स्युर्विशतिःकलाः । महापुण्यतमःकालःपितृदेवद्विजप्रियः
तत्र स्नात्वा विधानेन तीर्थराजजले नरः । नारायणं समभ्यर्च्य कल्पवृक्षं प्रणम्यच
प्रविश्य देवतागारं कृत्वा तं त्रिः प्रदक्षिणम् । मन्त्रराजेनसम्पूज्यदेवंश्रीपुरुषोत्तमम्
तथा बलं सुभद्रां च स्वमन्त्रेण प्रपूजयेत् । दृष्टोत्तरायणे देवं मुच्यते देहबन्धनात् ॥
विधानं तस्य वक्ष्यामिशृणुध्वंपावनंमहत् । संक्रान्तेपूर्वदिवसेनवांशालिसुकुटिताम्
प्रासादपूर्वदेशे च स्थापयित्वाऽधिवासयेत् । नवेन वाससावेष्ट्यदूर्वासर्पपुष्पकैः

पूजयित्वा मन्त्रयेद्द्वै कृष्णस्त्वामभिरक्षतु ।

तस्मिन्नेव निशायामे व्यतीते जगदीशितुः ॥ ८ ॥

प्रत्यर्चा सन्निधौ नीत्वाभावयेद्देवताधिया । उपचारावशिष्टाभ्यां पूजयेद्वै समाहितः
ततोनिर्माल्यवसनमालामस्यानिधाययेत् । महासमृद्ध्यातामर्चात्रिर्देवभ्रामयेत्ततः

आन्दोलिकायामारोप्य प्रासादद्वारमानयेत् ।

त्रिविक्रमं विक्रमेण त्रैलोक्यक्रमणं विभुम् ॥ ११ ॥

विडम्बयन्तं तां लीलां प्रासादं भ्रामयेच्च तम् । त्रिरन्तेपुनरङ्केचसुसमृद्ध्याशनैःशनैः
दीपिकाशतसंरुद्धतमसोवरणान्तरे । छत्रध्वजपताकामिर्त्यवादित्रगीतकैः ॥ १३ ॥
तद्दर्शनपरिक्षीणपातकानां महात्मनाम् । न च चिह्नं शरीरेऽस्य नवाङ्गे भ्रमणं ततः
अनुयान्ति तदा ये तं महामायं त्रिविक्रमम् । लभन्तेवाजिमेधस्य फलंते वैपदे पदे
प्रथमभ्रमणं दृष्ट्वा मुच्यते पञ्चपातकैः । मलिनीकरणैर्मुच्येद्विद्वतीयं भ्रमणं द्विजाः
अपात्रीकरणैर्दृष्ट्वा तृतीयं भ्रमणं ध्रुवम् । उपपातकपापैश्च चतुर्थं मुच्यते ततः ॥
पुनः प्रभाते देवेशं प्रलिम्पेद्वन्धचन्दनैः । वस्त्राऽलङ्कारमाल्यैश्च भूषयित्वायथाविधि
पूजयेदुपचारैस्तं यथाशक्तिसमृद्धिमत् । नीराजयित्वा देवेशं तन्दुलानधिवासितान्
स्थालीषु शातकुम्भासु दधिखण्डाज्यमिश्रितान् ।

सनारिकेलशकलाञ्छृङ्गवेरदलान्वितान् ॥ २० ॥

प्रासादं त्रिः परिभ्रम्यनयेद्देवसमीपतः । पङ्क्तिशःस्थापयेदग्रेगन्धपुष्पाक्षतान्वितान्
जीवनं सर्वभूतानां जनकस्त्वंजगत्प्रभो ! त्वन्मयाः शालयोह्येतेत्वयैव जनिताःप्रभो
लोकानुग्रहणार्थाय गृहीतोचितविग्रह ! तव प्रीत्यै कृतानेतान्गृहाण परमेश्वर ! ॥ २३ ॥
त्वयितुष्टे जगत्सर्वमनेन प्रभविष्यति । स्वाहाकारस्वधाकारवपट्कारादिवौकसाम्
आप्यायना भविष्यन्तिर्तेरेवाऽऽप्यायितं जगत् । रक्षसर्वजगन्नाथत्वन्मयंसच्चराचरम्
इति सम्प्रार्थ्य देवेशं शालिस्तम्बाग्निवेदयेत् ।

तन्मयान्मक्षभोज्यांश्च दधिकुम्भान्सुगन्धिनः ॥ २६ ॥

कर्पूरखण्डमरिचचूर्णयुक्ताग्निवेदयेत् । ब्राह्मणान्पूजयेद्वक्त्या देवदेवपुरास्थितान् ॥
तेभ्यःप्रदद्याद्वक्त्या ताञ्छाल्यादीन्मगवद्विया । उममहोत्सवंविप्राःपुराकल्पेनकश्यपः
सचसृष्टिं विानर्माय भगवत्प्रीतयेऽकरोत् । येष्यन्त्युत्सवंचैनंकश्यपेन विनिर्मितम्

सर्वदा सर्वकामैस्ते पूर्णाः शोचन्ति न द्विजाः ।

उषित्वा त्रिदशैः सार्द्धं कल्पान्ते मोक्षमाप्नुयुः ॥ ३० ॥

महानसस्यसंस्कारं वह्नेः संस्कारमेव च । अत्रापिकुर्यान्मुनयो वैश्वदेवं दिनेदिने ॥
आधानसंस्कृते वह्नौ भगवद्भुक्तये रमा । प्रत्यहं पाकमाधत्ते दिव्यरूपा त्रिरोहिता ॥
अस्मिन्महापुण्यतम उत्सवे परात्मनः । तुलापुरुषदानादि कोटिकोटिगुणं भवेत् ॥

स्नानं दानं तपो होमः स्वाध्यायः पितृतर्पणम् ।

सर्वमक्षयतां याति ह्युत्सवे चोत्तरायणे ॥ ३४ ॥

इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीयेवैष्णव-
खण्डान्तर्गतोत्कलखण्डे पुरुषोत्तमक्षेत्रमाहात्म्ये जैमिनिस्मृतिसम्वादे
मकरसङ्क्रमविधिवर्णनं नाम द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः

दोलारोहणमहोत्सववर्णनम्

जैमिनिस्त्वान्

फाल्गुने मासि कुर्वीत दोलारोहणमुत्तमम् । यत्र क्रीडतिगोविन्दलोकानुग्रहणायैव
प्रत्यर्चा देवदेवस्य गोविन्दाख्यां तु कारयेत् ।

प्रासादपुरतः कुर्यात्पोडशस्तम्भमुच्छ्रितम् ॥ २ ॥

चतुरस्रं चतुर्द्वारं मण्डपं वेदिकान्वितम् । चारुचन्द्रातपं माल्यचामरध्वजशोभितम्
भद्रासनं वेदिकायां श्रीपर्णीकाष्टनिर्मितम् । फल्गूत्सवंप्रकुर्वीतपञ्चाहानित्र्यहाणिवा
फाल्गुन्यां पूर्वतो विप्राश्चतुर्दश्यां निशामुखे । वह्न्युत्सवंप्रकुर्वीतदोलामण्डपपूर्वतः
गोविन्दानुगृहीतं तु यात्राङ्गं तत्प्रकीर्तितम् । आचार्यवरणं कृत्वा वह्निनिर्मथनोद्वयम्
भूमिं संस्कृत्यविधिवत्तृणगशिमहोच्छ्रयम् । सुसमंकारयित्वातुवह्नित्रविनिश्चिपेत्

पूजयित्वा विधानेन कृष्माण्डविधिना हुनेत् ।

गोविन्दं पूजयित्वा तु भ्रामयेत्स ततो विभुम् ॥ ८ ॥

यत्नात्तं रक्षयेद्बहिं यावद्यात्रा समाप्यते । प्रातर्यामि चतुर्दश्यां गोविन्दप्रतिमां शुभाम्
वासयित्वा हरेरग्रे पूजयेत्पुरुषोत्तमम् । उपचारावशिष्टेस्तु प्रत्यर्चामपि पूजयेत् ॥ १० ॥
ततोऽवरोप्यवसनंमालांचद्विजसत्तमाः । अर्चायां विन्यसेन्मन्त्रीपरं ज्योतिर्विभावयन्
ततः सा प्रतिमा साक्षाज्जायतेपुरुषोत्तमः । रत्नान्दोलिकयातां वैनयेत्स्नानस्यमण्डपम्
तत्र नानातूर्यनादैः शङ्खध्वनिपुरःसरम् । जयशब्दैस्तथा स्तोत्रैः पुष्पवृष्टिभिरेव च ॥
छत्रध्वजपताकाभिश्चामरैर्व्यजनैस्तथा । निरन्तरं दीपिकाभिस्तदाकुर्यान्महोत्सवम्

आगच्छन्ति तदा देवाः पितामहपुरोगमाः ।

द्रष्टुं चरिणैः सार्द्धं गोविन्दस्य महोत्सवम् ॥ १५ ॥

भद्रासनेऽधिवास्यैव पूजयेदुपचारकैः । महास्नानस्य विधिना स्नपनं तस्य कारयेत्
पञ्चामृतैश्च सर्वैश्च तेषामन्यतमेन वा । स्नानान्ते गन्धतोयेन श्रीसूक्तेनाऽभिषेचयेत् ॥
सम्प्रोक्ष्य भूषयेद्देवंस्त्राऽलङ्कारमाल्यकैः । नीराजयित्वा सम्पूज्य प्रासादं परिवेष्टयेत्
सप्तकृत्वस्ततो देवं दोलामण्डपमानयेत् । सुसंस्कृतायां रथ्यायांपताकातोरणदिभिः

अधोदेशे मण्डपं तं समशो भ्रामयेत्पुनः ॥ १६ ॥

ऊर्ध्वदेशे पुनः सप्त स्तम्भवेद्यां च सम वै । यात्रावसाने च पुनर्भ्रामयेदेकविंशतिम्
इयं लीला भगवतः पितामहमुखेरिता । राजर्षिणेन्द्रद्युम्नेन कारिता पूर्वमेव हि ॥ २१ ॥
फलपुष्पोपनम्रैश्च शाखिभिः परिकल्पिते । वृन्दावनान्तरे रम्ये मत्तभ्रमरराविणि ॥
कोकिलारावमधुरे नानापक्षिगणकुले । नानोपशोभारचितनानागुरुसुधूपिते ॥ २३ ॥
प्रफुल्लकेतकीपण्डगन्धामोदिदिगन्तरे । मल्लिकाऽशोकपुष्पागचम्पकैरुपशोभिते ॥ २४ ॥
तत्काननान्तर्घटिते मण्डपे चारुतोरणे । भूषिते माल्यवसनचामरैरुपशोभिते ॥ २५ ॥
रत्नखट्वान्दोलिकायां तन्मध्ये वासयेत्प्रभुम् । सद्रत्नमुकुटं तारहारशोभितवक्षसम्
अनर्घ्यरत्नघटितकुण्डलोद्भासितश्रुतिम् । यथास्थानं यथाशोभं दिव्यालङ्कारमञ्जुलम्
विक्राम्युजमध्यस्थं विश्वधात्र्या श्रिया युतम् ॥ २८ ॥

त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः] * दोलारोहणविधिवर्णनम् *

शङ्खचक्रगदापद्मधारिणं वनमालिनम् । सुप्रसन्नं सुनासं तं पीनवक्षःस्थलोज्ज्वलम्
पुरोव्योमस्थितैर्देवैर्ब्रह्माद्यैर्नतमस्तकैः । कृताञ्जलिपुटैर्भक्त्या जयशब्दैरभिष्टुतम् ॥ ३० ॥
गन्धर्वैरप्सरसोभिश्च किन्नरैः सिद्धचारणैः । हाहाहृहृप्रभृतिभिः सत्वरं दिव्यगायनैः
अहम्पूर्विकया नृत्यगीतवादित्रकारिभिः । नेत्राऽम्बुजसहस्रैश्च पूज्यमानं मुदान्वितैः
किरद्भिः सर्वतो दिक्षु गन्धचन्दनजं रजः । उपवेश्याऽथ गोविन्दं पूजयेदुपचारकैः ॥
बल्लर्वावृन्दमध्यस्थं कदम्बतरुमूलगम् । हावहास्यविलासैश्च क्रीडमानं वनान्तरे ॥
गोपीभिश्चैवगोपालैर्लीलान्दोलितयानगम् । चिन्तयित्वाजगन्नाथं विकिरेद्गन्धचूर्णकैः
सकपूरं रक्तपीतशुक्लैर्दिक्षु समन्ततः । दिव्यर्वस्त्रैर्दिव्यमाल्यैर्दिव्यैर्गन्धैः सुधूपकैः ॥

चामरान्दोलनैर्गीतैः स्तुतिभिश्च समर्चितम् ।

आन्दोलयेद्दोलिकास्थं सप्तवाराञ्छनैः शनैः ॥ ३७ ॥

तदा पश्यन्ति ये कृष्णमुक्तिस्तेषां न संशयः । ब्रह्महत्यादिपापानांपञ्चकानां क्षयो भवेत्
त्रिरैवं दोलयेद्देवं सर्वपापापनोदनम् । भक्त्यानुग्राहकं पुंसां भुक्तिमुक्त्येककारणम् ॥
लीलाविचेष्टितं यस्य कृत्रिमं सहजं तथा । अंहःसङ्क्षयकरं मूलाविद्यानिवर्त्तकम्
पश्यन्द्द्वितीयं हरति गोहत्याद्युपपातकम् । हरत्यशेषपापानि तृतीये नाऽत्र संशयः
दृष्ट्वा दोलायितं देवं सर्वपापैः प्रमुच्यते । आध्यात्मिकैराधिभौतैराधिदैवैर्विमुच्यते
इमां यात्रां कारयित्वा चक्रवर्ती भवेन्नृपः । ब्राह्मणस्तु चतुर्वेदी ज्ञानवाञ्छायते ध्रुवम्
इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीयैवैष्णव-
खण्डान्तर्गतोत्कलखण्डेपुरुषोत्तमक्षेत्रमाहात्म्ये जैमिनिऋषिसम्वादे
दोलारोहणं नाम त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः

सम्बत्सरेप्रतिमासंविष्ण्वादिद्वादशमूर्त्तिपूजनमहोत्सववर्णनम्

जैमिनिरुवाच

अत्रवःकथयिष्यामिब्रतंसांस्वत्सरंपरम् । सम्बत्सरस्यादिदिनेपौर्णमास्यांतुफालगुने
अनादिदेवस्य हरेर्मूर्त्तयो द्वादशैव याः । विष्ण्वादि नामप्रथिताः प्रतिमासं प्रपूजयेत्
एकैकां मूर्तिमेतासां मासेषु द्वादशस्वपि । प्रत्यहं पूजयेत्पुष्पैः फलैर्द्वादशभिस्तथा
अशोको मल्लिका चैव पाटलश्च कदम्बकम् । करवीरं जातिपुष्पं मालती शतपत्रकम्
उत्पलं चैव वासन्ती कुन्दं पुन्नागकं तथा । एतानि क्रमशो दद्यात्कुसुमानि हरेर्मुदा
दाडिमं नारिकेलञ्च आम्रञ्च पनसं तथा । खर्जूरं तृणराजञ्च प्राचीनामलकं तथा ॥६॥
श्रीफलं नागरगञ्च क्रमुकं करमर्दकम् । जातीफलञ्च क्रमशः फलान्येतानि वै ददेत्
भक्ष्यभोज्यानि चोष्याणि लेह्यानि मधुराणि च ।

आसनाद्यपचारांश्च दत्त्वा स्तुत्वा जगद्गुरुम् ॥ ८ ॥

सर्वव्यापिञ्जगन्नाथभूतभव्यभवत्प्रभो ! । त्राहिमां गुण्डरीकाक्षविष्णो! संसारसागरन्
एकार्णवजले रोद्रे निरालम्बे पुरा मधुम् । अवधीर्विश्वरक्षार्थं मधुसूदन! रक्ष माम् ॥

त्रीन्विक्रमान्कमित्वा यो हत्वा दैत्यबलमहत् ।

त्रैलोक्यं पालयामास त्रिविक्रम! नमोऽस्तु ते ॥ ११ ॥

कृत्वा वामनकं रूपमृग्यजुःसामगर्भकम् । मोहयित्वाऽद्भुतं रूपं तस्मै मायाविने नमः
यः श्रियं धारयेन्नित्यं हृदिभक्तेभ्यस्व च । ददात्यपि श्रियंतस्मै श्रीधराय नमोऽस्तुते
इन्द्रियाणामधिष्ठाता यः सर्वेषां सदा प्रभुः । सुखैकहेतुर्भक्तानां हृषीकेश! नमोऽस्तुते
यन्नाभिपद्मसम्भूतं जगदेतच्चराचरम् । विधातुरासनं नित्यं पद्मनाभ ! नमोऽस्तुते ॥
यस्यैतत्त्रिगुणैर्वज्रं जगदेतच्चराचरम् । दास्यावद्वः स गोप्या तु दामोदर! नमोऽस्तुते
त्रैलोक्यविप्लवकरं हतवान्केशिदानवम् ।

चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः] * साम्बत्सर्वत्रतविधिवर्णनम् *

३३५

ईशिता सर्वसौख्यानां त्राहि केशव माम्प्रभो ॥ १७ ॥

स्रष्टाससर्जभूतानिजगतामादिकारणम् । अचिन्त्यमहिमन्विष्णो नारायणनमोऽस्तुते
मायया यस्य विश्वं वै मोहितं यदनाद्यया । सर्वधर्मस्वरूपाय माधवाय नमो नमः
ज्ञानिनां ज्ञानगम्यस्त्वमगतीनां गतिप्रदः । सम्पूर्णमस्तुगोविन्दत्वत्प्रसादाद्ब्रतंमम
प्रतिमासंपूजनान्ते मन्त्रैरेतैः कृताञ्जलिः । प्रार्थयेत्परयाभक्त्या भजनान्तं जनार्दनम् ॥
एवंसम्बत्सरं नीत्वा व्रतं वैमूर्तिपञ्चरम् । सम्पूर्णफलसिद्ध्यर्थं प्रतिष्ठाविधिमाचरेत्
सुवर्णनिर्मिता विष्णोर्मूर्तयोद्वादशैवतु । यथाशक्तिकृताःस्थाप्याःकुम्भेषुद्वादशस्वपि
आम्रपात्राच्छादितेषु साक्षात्तेषु पृथक्पृथक् । श्वेतवस्त्रावनन्देषु गन्धपल्लववारिषु ॥
अष्टदिक्षुचतुर्दिक्षु सर्वतोभद्रमण्डले । स्थापनीयाश्च ते कुम्भास्तेषु पूज्याश्च मूर्तयः
द्वादशाक्षरमन्त्रेण उपचारैः पृथक्पृथक् ।

पञ्चामृतैश्च स्नपनं सर्वेषामादितो द्विजाः ॥ २६ ॥

गीतवादित्रनृत्याद्यैस्तथा ब्राह्मणपूजनैः । वस्त्रयुग्मैर्द्वादशभिश्छत्रोपानद्युगैस्तथा ॥
व्यजनैरुदकुम्भैश्च शयनीयैः सपीठकैः । गन्धैर्माल्यैः सुतामूलैर्मुद्रिकाकुण्डलैस्तथा
प्रदीपाः सर्पिषा ज्वाल्याद्वादशद्वादशक्रमात् । नीत्वात्रियामामित्थं वैप्रभातेवह्निकर्मच
समिदाज्यचरूणां वै प्रतिदेवं शतत्रयम् । अष्टोत्तरसहस्रं तु तिलैर्व्याहृतिभिस्ततः ॥
होमान्ते प्राशनंकृत्वा दद्यादाचार्यदक्षिणाम् । कपिला धेनवोदेयाःसालङ्काराश्चद्वादश
शनं चतुश्चत्वारिंशद्ब्राह्मणान्भोजयेत्ततः । तद्देववृन्दं सद्यः सवितानं सचामरम् ॥
सर्वोपचारसहितमाचार्याय निवेदयेत् । व्रतराजमिमं कृत्वा सर्वान्कामानवाप्नुयात्
गुण्डिचाद्यास्तु यायात्रा विष्णोर्द्वादश कीर्तिताः ।

तासां दर्शनजं पुण्यं व्रतेनाऽनेन लभ्यते ॥ ३४ ॥

एतद् पदं सार्वभौमं चक्रवर्तित्वमेव च । अप्रैश्वर्यमवाप्नोति देवदेवप्रसादतः ॥ ३५ ॥
एतन्महापुण्यतमं नारदः कृततान्त्रतम् । कृत्वा द्वादश वर्गानिजीवन्मुक्तोऽभवन्मुनिः

अन्ये च वैष्णवा ये वै चक्रुस्ते बहुशः पुरा ।

व्रतं नाऽतः परतरं भगवत्प्रीतिकारकम् ॥ ३७ ॥

धर्म्यशस्यमायुष्यं ब्राह्मण्यं वंशवर्द्धनम् । भवन्तोऽप्यितात्मानः कुर्वन्ति व्रतमुत्तमम्
इति श्रीस्कान्द महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णव-
खण्डान्तर्गतोत्कलखण्डे पुरुषोत्तमक्षेत्रमाहात्म्ये जैमिनिऋषिसम्वादे-
सम्बत्सरज्येष्ठपञ्चकव्रतवर्णनं नाम चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः

दमनकभञ्जिकाविधिवर्णनम्

मुनय ऊचुः

मुने! व्रतमिदं पुण्यं श्रुतं वै मूर्तिपञ्जरम् । अन्तःप्रमोदजननं महिम्ना च महत्तरम् ॥
यात्रा द्वादश पुण्या या उद्दिष्टा भगवत्प्रियाः । तासां द्वे अवशिष्टेनः कथयस्व महामुने
जैमिनिस्त्वाच

वासन्तिकां समाख्यास्ये यात्रां दमनभञ्जिकाम् ।

यस्यां कृतायां दृष्टायां प्रीणाति पुरुषोत्तमः ॥ ३ ॥

पुरा यत्कथितं विप्रास्तृणं दमनकाह्वयम् । चैत्रशुक्लत्रयोदश्यामाहरेत्तत्समूलकम् ॥ ४
तन्मध्ये मण्डलं कुर्यात्सुशुभं पद्मसञ्ज्ञितम् । तदन्तर्वास्येद्देवप्रत्यर्चाप्रतिपूजिताम्
युक्तां श्रीसत्यभामाभ्यां पूजयेद्विधिवच्च ताः । अर्द्धरात्रे तु कर्मदं देवदेवस्य कारयेत्
पुरानिशीयेऽपि विभुर्वभञ्ज दमनासुरम् । भङ्क्त्वा लेभे परांप्रीतिं तदङ्गोत्थंचतत्तृणम्
तस्यामेव त्रयोदश्यां तृणं दैत्यं विभावयेत् । कृताञ्जलिपुटोभूत्वा वाक्यंचेदमुदाहरेत्
अवर्धार्दमनंदैत्यं पुरा त्रैलोक्यकण्टकम् । स एवेत्थं परिणतः पुरतस्तव तिष्ठति ॥
अस्योत्पत्तौ तदा प्रीतिरासीद्यातवमाधव ! अधुनाऽपि तथैवास्तांप्रीतिर्दमनभञ्जने
इत्युक्त्वा तृणमेके तुकरे देवस्य दापयेत् । ततोऽवशिष्टां रात्रिं च नृत्यगीतादिभिर्नयेत्
ततश्चाऽभ्युदिने सूर्ये देवं तृणपुरः सरम् ।

षट्चत्वारिंशोऽध्यायः]

* भगवत्पूजाविधिवर्णनम् *

नयेच्च जगदीशस्य समीपं द्विजसत्तमाः ॥ १२ ॥

उपचारैर्जगन्नाथं पूजयेत्पूर्ववत्ततः । हिरण्यकशिपुं हत्वा ह्यन्त्रमालां तदङ्गजाम् ॥
कृत्वा कण्ठे यथाऽप्रीणास्तथेदं दमनं तृणम् । तव प्रीत्यै तु भगवन्मया दत्तं तवाऽङ्गके
इत्युच्चार्य हरेर्मूर्ध्नि दद्याद्गन्धतृणं शुभम् । तदा दृष्ट्वा हरेर्वक्त्रपद्मप्रीतिकरं मुदा ।

भवदुःखपरिक्षीणः सुखमाप्नोत्यनुत्तमम् ॥ १५ ॥

गृहीत्वा मूर्ध्नि तच्छाखां विष्णुमूर्ध्नोऽपकर्षिताम् ।

सर्वपापविनिर्मुक्तो वसेद्विष्णुपुरे ध्रुवम् ॥ १६ ॥

इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकादशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णव-
खण्डान्तर्गतोत्कलखण्डे पुरुषोत्तमक्षेत्रमाहात्म्ये जैमिनिऋषिसम्वादे
दमनकभञ्जिकाविधिवर्णनं नाम पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

षट्चत्वारिंशोऽध्यायः

भगवत्पूजाविधौ दक्षप्रजापतिना भगवतः प्राथनवर्णनम्

जैमिनिस्त्वाच

अतः परं प्रवक्ष्यामि यात्रामक्षयमोक्षदाम् । अनायासेन मूढानां वासनाबद्धचेतसाम् ॥
वैशाखस्यामले पक्षे द्वितीया रात्रि मध्यतः । मण्डपं वचतुष्कोणं सुधालिप्तं सवेदिकम्
सुधौतवाससा कुर्यात्प्रतिसीरासमं ततः । साधुसोपानसंयुक्तं चारुचन्द्रातपान्वितम्
तन्मध्ये विन्यसेन्नूनं साधु भद्रासनोत्तमम् ।

तस्मिन्निचोलसञ्ज्ञके विन्यसेत्स्वर्णभाजनम् ॥ ४ ॥

तस्य पश्चिमभागे वै स्वासीनो ब्राह्मणः शुचिः । पात्रान्तरे तु गृहीयाच्च नृपञ्चविंशतिम्
सुपिष्टं कृष्णस्नेहस्य गृहीयाच्च पलायिकम् । अगुर्वर्द्धकुङ्कुमं स्यात्कुङ्कुमार्द्धचसिहकम्
कान्तृक्रिकाकपूरयोः प्रमाणं सिहसंमितम् । सर्वमेकत्र संपिप्यात्पाटलोद्भववारिणा

पलद्वयं ततो दद्यादगुरुस्नेहमुत्तमम् । एकत्र लोडितां कृत्वा पूर्वपात्रे निधापयेत् ॥

आच्छाद्य केतकीपत्रैर्वर्षयेच्चैनवाससा । गन्धस्ते सोममन्त्रेण रक्षेद्भूदमुद्रया ॥ ६९ ॥

एवं तु मण्डपे तस्मिन्साध्यावासं निधापयेत् ।

अरुणोदयकालेऽथ नयेत्कृष्णस्य सन्निधिम् ॥ १० ॥

शङ्खचामरछत्राद्यैर्भ्रामयित्वा सुरालयम् । देवाग्रे स्थापयित्वा च पूजयेत्पुरुषोत्तमम् ॥

उद्धाटयेत्ततो वस्त्रं दिव्यदृष्ट्यावलोकयेत् । प्रोक्षितं मन्त्रराजेन सङ्कुर्यात्ताडनादिभिः ॥

गन्धपुष्पाक्षतैः पूज्यः श्रियःसूक्तेन लेपयेत् । श्रीशस्यसर्वगात्रेषु मृदुस्पर्शं शनैः शनैः ॥

वैष्णवा जयशब्दैस्तं वर्द्धयन्ति तदा हरिम् । नानासूक्तोपनिषदैर्विद्वांसस्तं स्तुवन्ति तदा ॥

वेणुवीणादिकैर्नृत्यगीतवाद्यैरनेकशः । व्यजनैश्चामरैश्छत्रैरन्यैर्नानोपहारकैः ॥ १५ ॥

सन्तोषयञ्जगन्नाथं तृतीयादौ विलेपयेत् । यस्य चिन्तनमात्रेण तापा नश्यन्ति देहिनाम् ॥

सोऽसौ सन्दर्शनात्तापान्मृणां हन्ति तदा द्विजाः ।

अचिन्त्यो महिमा विष्णोरीदृवताद्वक्तया सदा ॥ १७ ॥

ततः सूक्ष्माभ्वरैर्माल्यैर्भक्ष्यभोज्यादिपानकैः । द्रव्यैर्नानाविधैर्हृद्यैर्गव्यैरावर्तितैः शुभैः ॥

ततः सम्पूजयेद्देवं ताम्बूलैश्च सुसंस्कृतैः ।

तस्मिन्काले तु ये कृष्णं भक्त्या पश्यन्ति मानवाः ॥ १९ ॥

न तेषां पुनरावृत्तिः कल्पकोटिशतैरपि । विष्णोः स्वरूपमासाद्य विष्णुलोके वसन्ति वै ॥

पुरा कलियुगे विप्रा! दक्षो नाम प्रजापतिः ।

आध्यात्मिकादिसन्तापैः सुदीनान्वीक्ष्य मानवान् ॥ २१ ॥

तत्र गत्वा कृपायुक्तो महिमानं चकार वै । यथाविधि मया प्रोक्तं स एव प्रथमं द्विजाः ॥

प्रलिप्य चन्दनेनाङ्गेमाधवामलपक्षके । तृतीयायां जगन्नाथं स्तुतिमेतां मुदा जगौ ॥

दक्ष उवाच

देवदेव जगन्नाथ ! सहजानन्द ! निर्मल ! । संसारार्णवसम्मग्नां सत्त्वाहि नः परमेश्वर ! ॥

नानाविधैश्च सन्तापैः सन्तप्तान्मानवानिमान् ।

ममानुकोशबुद्ध्या वै शुभदृष्ट्याऽमृतेन च ॥ २५ ॥

सन्तर्पय तृणाञ्जुष्कान्कृष्णमेव ! नमोऽस्तु ते ।

कलिकल्मषसम्मूढानुद्धर्तुं जगताम्पते ! ॥ २६ ॥

श्रवतागोऽयमेतस्मिन्नीलाचलगुहान्तरे । चिरकालप्ररूढानां दुस्त्यजानां महाहसाम् ॥

तशि दग्धं त्वमेवेशो दीनानाथ ! कृपाकर ! । त्वदर्शनमहायोगे यमाद्यष्टाङ्गवर्जिते ॥ २८ ॥

येषां मतिः समुत्पन्ना चतुर्वर्गेकसाधने । न ते शोचन्ति दुष्पारे भवारण्ये महाभये ॥

कर्मानपेक्षं देवेश ! नाऽऽत्मज्ञानं विमोचकम् । इदं ते दर्शनं नाथ ! विना कर्माऽपि मोचयेत् ॥

जयकृष्ण ! जयेशान ! जयाक्षर ! जयाव्यय ! । प्रसीदानुगृहणे मान्दीनान्मूढान्विचेतसः ॥

इति स्तुत्वा दण्डपातं पपात चरणाम्बुजे । प्रसीदेश प्रसीदेश प्रसीदेशेति घोषयन् ॥

ततो जगाद भगवान्सुस्वरेण प्रजापतिम् । उत्तिष्ठ वत्स ते दत्तं दुर्लभं यद्वरं त्वया ॥

काङ्क्षितं मत्प्रसादेन भविष्यति न संशयः । मदनुग्रहोऽल्पपुण्यानां दुर्लभो विदितस्त्वया ॥

मदङ्गजातोऽस्ति भवान्मां त्वं प्रार्थितवानसि ।

ममोत्सवेन सन्तोष्य ततस्ते प्रददाम्यहम् ॥ ३५ ॥

सामक्ष्ययात्राये भक्त्या पश्यन्ति हर्षिताः । तस्मिन्काले यदिच्छन्ति मनसा तदवाप्नुयुः ॥

यथा सन्तापहरणं चन्दनेनाऽनुलेपनम् । तथोत्सवोऽयं मे दक्ष सन्तापत्रयनाशनः ॥

मत्प्रेरितमतिस्त्वं हि उत्सवं कृतवानसि । सङ्कल्पितोऽयं मनसा दीनोद्भृत्यै मया ध्रुवम् ॥

त्वयाऽभिकाङ्क्षितं सर्वं दास्याम्येव प्रजापते ! ।

द्वादशैता महायात्रा गुण्डिचाद्यास्तु पावनाः ॥ ३६ ॥

एकैका मुक्तिदाः सर्वा धर्मकामार्थवर्द्धनाः ॥ ४० ॥

तासामेकतमाम्बाऽपि यो भक्त्या चाऽवलोकयेत् ।

एकयाऽपि भवाब्धि स तीर्त्वा विष्णुपदम्भजेत् ॥ ४१ ॥

जैमिनिरुवाच

इत्युदीर्य प्रजानाथं भगवान्स तिरोदधे ॥ ४२ ॥

दक्षः प्रजापतिः सोऽपि श्रद्धाधानस्तदाज्ञया ।

सम्बत्सरं गिरौ स्थित्वा सन्दर्शं महोत्सवान् ॥ ४३ ॥

सर्वज्ञो ब्राह्मणो भूत्वाकौशिकस्यकुलोत्तमः । लोकान्प्रवर्तयामासयथाविधिमेहेषु
विश्वासायाऽल्पबुद्धीनां यात्रावै परिकीर्तिताः । अयञ्चसाक्षात्परमब्रह्मरूपीजगद्गुरुः

प्रासादितः सुरेशेन लोकानुग्रहणाय वै ॥ ४५ ॥

यथा तथा दृष्टिपथं यातोमुक्तिप्रदोभुवम् । सर्वान्कामान्ददात्येव नारीणांतात्रसंशयः
सत्यप्रतिज्ञोभगवांस्तत्राऽऽस्तेमधुसूदनः । शोकं तरतियं दृष्ट्वा भवपाथोधिसम्भवा

किं व्रतैः किं तपोदानैः किं कृच्छ्रैः क्रतुभिस्तथा ॥ ४७ ॥

किमष्टाङ्गेन योगेन किं साङ्ख्येन परेण च ॥ ४८ ॥

तीर्थराजजले स्नात्वा क्षेत्रे श्रीपुरुषोत्तमे । न्यग्रोधमूलवसतो वसन्तं चर्मचक्षुषः

दृष्ट्वा दारुमयं ब्रह्म देहवन्धात्प्रमुच्यते ॥ ४९ ॥

इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णव-

खण्डान्तर्गतोत्कलखण्डे पुरुषोत्तमक्षेत्रमाहात्म्ये जैमिनिऋषिसम्वादे

भगवत्पूजाविधौदक्षकृतार्चावर्णनं नाम पञ्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः

भगवतोनानामूर्त्तिनांसमाराधनेनविविधफलप्राप्तिवर्णनम्

मुनय ऊचुः

भगवन्सर्वशास्त्रज्ञ! श्रुतं परममद्भुतम् । यात्रारूपं भगवतो माहात्म्यं पापनाशनम् ॥ १ ॥

यथाऽयं पूजितो देवःकामिभिः सर्वकामदः । भूत्युपासनया भूतिप्रदो ब्रूहितथाहित

जैमिनिरुवाच

सर्वा विभूतयोविष्णोर्जगत्यस्मिन्धराचराः । भूतिप्रदोविभूतिश्च स एकः परमेश्वरः

यथायथोपचरति तथा वै जायते नरः । एतावदस्य महिमा परिमातुं न शक्यते ॥

यो यथा समुपास्ते तं तथा वै फलमाप्नुयात् ।

सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः] * दारुब्रह्मणोनानामूर्त्तिवर्णनम् *

एकः पन्थाश्चतुर्णां वै धर्मादीनां स दारुवः ॥ ५ ॥

धर्मस्य पन्थागहनः सङ्कीर्णो बहुशासनैः ।

तत्त्वावधारणेनाऽस्य क्षमः कोऽपि द्विजोत्तमाः ॥ ६ ॥

अर्थकामोहितन्मूलावित्थंस्फूलगतीसदा । तेषां त्रयाणां भगवाननायासेन वृद्धिकृत्

धर्मोहि भगवान्विष्णुर्धर्ममूलमिदं जगत् । धर्मस्य जगतश्चापि प्रभुरेवजनार्दनः ॥ ८ ॥

पुरुषार्थमयेतस्मिन्भक्तिर्यस्यप्रतिष्ठिता । स सर्वकामतृप्तात्मा न शोचतिनकाङ्क्षति

त्रैलोक्येश्वर्यदाताऽसौ शक्ररूपो ह्यपासितः । भावितोधातृरूपेण वंशवृद्धिकरोहरिः

सन्तकुमाररूपेण दीर्घमायुः प्रयच्छति । वृत्तिसम्पत्प्रदो ह्येव पृथुरूपेण भावितः ॥ ११ ॥

गङ्गादितीर्थफलदोवाचस्पतिरुपासितः । अन्तस्तमः प्रणुदति भास्वरूपेण भावितः

सौभाग्यमतुलं दद्यादमृतांशुरुपासितः । विद्याष्टादशतत्त्वज्ञो वाक्पतित्वेन भावयन्

वाजिमेधादियज्ञानां फलदोऽयं सनातनः । यज्ञेश्वरस्वरूपेण भावितोऽयं जगन्मयः

ध्यातः कुबेररूपेण समृद्धिमतुलां ददेत् ॥ १५ ॥

एवं दयाम्बुधिरसौ तस्मिन्नीलाचले वसन् । दीनानाथानुग्रहाय दारुव्याजशरीरवान्

भ्यान् तत्र भो विप्रा धसध्वं सुसमाहिताः । श्रीशपादाब्जयुगलं शरणं तत्प्रपद्यत

पेहिकामुष्मिकान्भोगान्वाञ्छध्वं यदि शाश्वतान् ।

अन्ते मुक्तिं च कैवल्यं यथेच्छं तत्र प्राप्नुत ॥ १८ ॥

इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णव-

खण्डान्तर्गतोत्कलखण्डे पुरुषोत्तमक्षेत्रमाहात्म्ये जैमिनिऋषिसम्वादे

भगवतोविचित्रमूर्त्युपासनया नानाकामप्राप्तिवर्णनं नाम

सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः

जैमिनिकृपिसम्वादेराज्ञेन्द्रधुम्नेनराजाज्ञयाविष्णुपूजाप्रचारवर्णनम्

मुनय उचुः

प्रासादस्यप्रतिष्ठान्त इन्द्रद्युम्नाय यद्वरान् । आज्ञापयामास हरिर्यात्रास्ताद्वादशापि स
त्वत्सकाशाच्छ्रुतं सर्वं ततः स पृथिवीपतिः ।

किं चकार महाबुद्धिर्विष्णुभक्तोऽप्यवस्थितः ॥ २ ॥

जैमिनिरुवाच

वराल्लब्धवाजगन्नाथात्साक्षाद्ब्रह्मस्वरूपिणः । कृतकृत्यंसमेनेवावात्मानं नरपुङ्गवः
यथाज्ञं कारयित्वावैयात्रास्ताः पुण्यमोक्षदाः । बहूपचारैर्वहुदा समभ्यर्च्यजगद्गुरुम्
गालराजं समादिश्य देवस्याऽऽज्ञां यथाविधि । इदं प्रोवाचमधुरंधर्मन्यायसमायुतम्

इन्द्रद्युम्न उवाच

राजन्बहुश्रुतोऽसि त्वं धर्मनिष्ठामुपागतः । भगवत्यपि भक्तिस्ते कर्मणामनसा गिरा
न ह्येकस्योपदेशाय भगवाननुशास्तिवै । चराचरगुरुर्ह्येव विश्वं तच्छिष्यतां गतम्
ममानुग्रहलक्ष्येण अवतीर्णो जगत्पतिः । उद्धृत्यैदीनमनसामत्रापिस्थास्यतेचिरात्
भक्त्या च श्रद्धयायुक्त एतदाज्ञां प्रवर्त्तय । प्रतिमाव्यवहारेण नैनं जानीहि भूमिप ! ॥ ६ ॥

प्रत्यक्षं ते यथा जातत्रैलोक्यं भूमिमागतम् ।

प्रासादान्तःप्रवेशे हि यस्याऽस्य जगदीशितुः ॥ १० ॥

पितामहाद्यास्त्रिदशाः सर्वे युगपदागताः । विश्वमूर्त्या वयं सर्वजाता वै नष्टचेतनाः ॥
चराचरमयो ह्येव साक्षाद्भारस्वरूपधृक् । कल्पवृक्षमिमं विद्धि भूगतं सर्वकामदम् ॥
उपास्यैर्नहि लभते योयथाकामनाफलम् । यतन्तो बहुधा तंहि यतयो न विदन्तिवै

तमः पारे प्रतिष्ठितं किंस्विज्ज्योतिः स्वरूपिणम् ॥ १३ ॥

यतीनां धर्मनिष्ठानां शुद्धानामूर्ध्वरेतसाम् ।

अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः]

* भगवतोविष्णोःपूजावर्णनम् *

३४३

अनन्यभक्तियुक्तानामेकः पन्थास्तु योगिनाम् ॥ १४ ॥

ग्रीष्मे शीते गभीरे वै विमज्ज्य सलिलाशये ।

परां निर्वृतिमाप्नोति तथाऽस्मिन्कुरुणाम्बुधौ ॥ १५ ॥

त्रितापदुःखं त्यजति सम्प्राप्ते पुरुषोत्तमे ॥ १६ ॥

न माता न पिता मित्रं न पत्नी न उतस्तथा । शरणागतदीनानां यथायमुपकारकः ॥

तदेनं परिसेवस्व भुक्तिमुक्तिफलप्रदम् ।

पौरैः प्रजाभिर्यात्रास्ताः समृद्धं परिवर्त्तय ॥ १८ ॥

साधारणो धर्मपन्था नृपाणां नृपसत्तम ! । प्रवर्त्तितश्च पूर्वेण पाल्यतेऽनन्तरेण सः ॥

नृसिंहं भज राजेन्द्र ! उपचारैर्महद्भिभिः ।

पूजयस्व त्रिसन्ध्यं तं परं निर्वाणमाप्नुहि ॥ २० ॥

स्वकृतादुत्तमं प्राहुः परकृत्योपरक्षणम् । पालयेत्परदत्तं यः स्वइत्तादुत्तमं हि तत् ॥

जैमिनिरुवाच

कृताञ्जलिपुटःसोऽथश्वेतोनृपतिसत्तमः । मूर्ध्निजग्राहतद्वाक्यंमालामिवगुणान्विताम्
इन्द्रद्युम्नोऽपि राजर्षिः प्रसाद्य पुरुषोत्तमम् । नारदेन सह श्रीमान्ब्रह्मलोकं जगाम ह

एतद्वः कथितं पुण्यं क्षेत्रमाहात्म्यमुत्तमम् ।

तत्र नित्योषितस्याऽपि माहात्म्यं ब्रह्मदाहणः ॥ २४ ॥

यश्चेतच्छृणुयाद्भक्त्या वाच्यमानंद्विजोत्तमाः । अश्वमेधसहस्रस्यफलंसोऽविकलंलभेत्

अर्द्धोदयस्तु यो योगः स्कन्देन परिकीर्तितः ।

तत्कोटिगुणितं पुण्यं विष्णोर्माहात्म्यकीर्तनात् ॥ २६ ॥

प्रातः प्रातर्यः शृणुयात्कपिलाशतदो भवेत् । गाढैः पुष्करजैस्तोयैरभिषेकफलंलभेत्

अन्यं यशस्यमायुष्यं पुण्यं सन्तानवर्द्धनम् । स्वर्गप्रतिष्ठागतिदं सर्वपापापनोदनम् ॥

एतद्ब्रह्मस्यमाख्यातं पुराणेषु सुगोपितम् ।

वैष्णवेभ्यो विनाऽन्येषु न तु वाच्यं कदाचन ॥ २६ ॥

कुतर्कोपहता येच दुरधीतश्रुतागमाः । नास्तिका दाम्भिका नित्यं परदोषोपदर्शिनः

अवैष्णवा मोघजीवास्तेभ्यो गोप्यं सदैव हि ॥ ३० ॥
इति श्रीस्कान्दे महापुराणे एकाशीतिसहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णव-
खण्डान्तर्गतोत्कलखण्डे पुरुषोत्तमक्षेत्र माहात्म्ये जैमिनिऋषिसम्वादे
राज्ञेन्द्रयुग्मेन भगवत्पूजाप्रचारवर्णनं नामाऽष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

* एकोनपञ्चाशत्तमोऽध्यायः *

पुरुषोत्तमक्षेत्रस्य साक्षाद्विष्णुस्वरूपत्ववर्णनम्

स्कन्द उवाच

श्रुत्वेत्थं जैमिनिप्रोक्तं ब्रह्मणोदाररूपिणः । माहात्म्यं सरहस्यं तन्मुनयः शौनकादयः
आनन्दं परमम्प्राप्य विस्मयोत्फुल्ललोचनाः ।

रोमाञ्चाश्चितदेहास्तु कृतकृत्यास्ततोऽभवन् ॥ २ ॥

अहोवतमहत्क्षेत्रं मोचकं हि सुगोपितम् । अस्माकं भाग्यसम्पत्त्या साम्प्रतं विष्णुरूपिणा
साक्षाज्जैमिनिना स्पष्टीकृतं सर्वस्य गोचरम् ॥ ३ ॥

तस्मिन्क्षेत्रे स्थितं साक्षाद्ब्रह्मरूपं प्रकाशते । मरणान्मुक्तिदं मूढाः कथं यान्तियमालयम्
अहो माया भगवतः सर्वत्र हि निरङ्कुशा । विष्णुब्रह्मस्वरूपस्य क्षेत्रञ्चापि हितं तथा
इदानीं तत्र यास्यामो निश्चयो न पुनर्यथा । वयं न पुनरेष्यामः पिण्डे वै पाञ्चभौतिके
ज्ञानैकजन्मसंसिद्धिर्यमाद्यष्टाङ्गयोगिनाम् । क गत्वा पावनं क्षेत्रं जन्तोर्मुक्तिरसुखयान्

* इत उत्तरं कलिकातास्थवङ्गवासीमुद्रिते ग्रन्थे सार्धैकादशाऽध्यायात्मकः

स्कन्द उवाच -- श्रुत्वेत्थं (पञ्चत्वारिंशाऽध्यायादारभ्य) यथायथा शक्तिरत्र सिद्धि-
स्तस्य तथा तथेत्यन्तः पाठः (सप्तपञ्चाशोऽध्याये एकचत्वारिंशच्छ्लोकपर्यन्तः)
विशेष उपलभ्यते तत्प्रस्तूयते ।

ऊनपञ्चाशत्तमोऽध्यायः]

* पुरुषोत्तममहिमवर्णनम् *

३४५

इति चिन्तयतां ते गांमध्ये जैमिनिशिष्यकः । मुनिरुद्बालको नाम नाऽतितृप्तमनास्ततः
किञ्चिद्विचक्षुरगमज्जैमिनेरेव सन्निधिम् । गत्वा प्रणम्य साष्टाङ्गं कृताञ्जलिपुटोऽभवत्
मगवन् ! प्रष्टुमिच्छामि मयितेऽनुग्रहो महान् । जानामित्वत्प्रसादेन मीमांसनमनुत्तमम्
अष्टादशसु विद्यासु वेदे सपरिवृंहणे । शाखासहस्रमतनोत्कृष्णद्वैपायनो मुनिः ॥ ११
ततः प्रकीर्णो विद्वानां राशिरल्पकबुद्धिभिः । दुरुहः सहसा चाऽऽसीत्कृत्याकृत्येषुकर्मसु
तद् दृष्ट्वा कर्मशैथिल्यं स्वाध्यायोपप्लवस्तथा । तपोज्ञानगरिष्ठेन भवताऽनुग्रहः कृतः
केचिन्मन्त्रात्मका वेदा केचित्कर्मप्रचोदकाः ।

केचित्तु स्तुतिनिन्दाभ्यां विहीनास्तावकाः स्थिताः ॥ १४ ॥

स्तोत्रशास्त्रादिषु गताः सहायाश्च निबन्धकाः । वेदत्वं गमितास्ते तत्कर्मसाधनहेतवः
एवं मन्त्रात्मकं वेदमुपभाष्याऽथ ये परे । मन्त्रागमामन्त्रमात्रोपासनाः सर्वसिद्धिदाः
स्तुत्यर्थवादमूला हि स्तुतयो हि स्वरूपतः । वेदप्रवृत्तिद्वारेण तत्तदिष्टप्रसाधकाः ॥
विध्यनुवादमूला ये अग्निष्टोमेन चोदिताः । पूजाविध्युपहारादि साधनादिषु देशकाः ॥
एवमहावेदरशिभिर्भज्यतु सुबुद्धिना । कर्ममार्गं शुभाचारं व्यवस्थाप्य समुज्ज्वलम्
मर्यादा रक्षिता लोके वेदाचारप्रवर्तनात् ॥ १६ ॥

तत्र सिद्धार्थवादाथौ वेदान्ताख्या श्रुतिस्तु या ॥ २० ॥

अनाद्यविद्या संरुढं दृढमूलं सनातनम् । देहेन्द्रियादि विषयं भ्रमोच्छेदनसाधनम् ॥
श्रुत्वा मत्या निदिध्यास्य स्वरूपमात्मनस्तथा ।

यन्साक्षात्करणं प्रोक्तं त्वया मुक्तिस्वरूपकम् ॥ २२ ॥

तदनेकजन्मसाध्यं दुर्लभं जन्मिनां सदा । शुकोवाचामदेवोवा मुक्तइत्यस्ति संशयः
तदेतन्मुक्तिदं क्षेत्रं मरणाद्यन्वयोदितम् । अर्थवादस्वरूपमवेत्येतन्मे संशयो महान् ॥
यहोवाच्यं वादाहिभूत्युपासनवादकाः । साक्षात्कारभिनानामुक्तिर्नास्तीत्येतन्मतं श्रुतेः
यमशास्त्रेष्वपि मुने! निश्चितं भारतादिषु । तत्कथं मरणाल्भ्यं क्षेत्रेऽस्मिन् पुरुषोत्तमे
जैमिनिरुवाच

गतमातप्रदं कर्म साङ्गं श्रुत्या निवेदितम् । तत्तत्स्वरूपं जानामि एतत्क्षेत्रवहिष्कृतम्

यथासुगोपितं ब्रह्म तथेदं क्षेत्रमुत्तमम् । क्षेत्रं विष्णोस्तु जानीहियथाविष्णुस्तथैव तत्
द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये शब्दब्रह्म परञ्च यत् ।

तत्र यच्छब्दरूपं हि तत्तु नानार्थं संयुतम् ॥ २६ ॥

यस्मादर्थजगदिदं सम्भूतं सचराचरम् । सोऽर्थो दारुस्वरूपेण क्षेत्रे जीवइव स्थितः
तस्मिन् क्षेत्रे यतात्मानो विलोक्य पापकञ्चुकम् ।

निर्मुच्य योगवद्याति त्यक्त्वा देहं हरेः पदम् ॥ ३१ ॥

नैतद्गुणफलं विप्र ! साक्षात्कारस्य चोदितम् ।

चाण्डालवेश्मनि मृतः श्वा विड्भुक् मुक्तिमेति यत् ॥ ३२ ॥

नाऽल्पभाग्यस्य पुंसो हि मरणं तत्र जायते । बहुजन्मसहस्रेषु मुक्त्यर्थं यतते तु यः ॥

स क्षीणाशेषपापौघस्तत्र याति न संशयः । स तत्र स्त्रियमाणोऽपि संयतात्मा विवेकवान्

विज्ञाय क्षेत्रमाहात्म्यं भक्तिं कृत्वा जनार्दने ।

यः प्राणांस्त्यजते तस्य आत्मज्ञानमप्रकाशते ॥ ३५ ॥

दीनार्तिहरणः श्रीशो स्त्रियमाणस्य तत्र वै । कर्णमूले ब्रह्मविद्यां कथयेन्नाऽत्र संशयः ॥

तथा विनाशिष्टमोहोऽसौ साक्षात्पश्यति तत्त्विभुम् । यत्र गत्वानपतति जननीजठरे पुनः

तत्र प्रविष्टो विप्राग्र्य ! जले जलमिवोक्षितम् । साक्षाद्ब्रह्मस्वरूपेण भासते सचराचरे

नाऽऽत्मज्ञानं विना मुक्तिरेतदेव सुनिश्चितम् । विघ्नाश्च तत्र बहवो ज्ञातृज्ञेयगताः द्विजाः

अभ्यस्याभ्यस्य बहुभिर्जन्मभिर्जितमानसैः । वेदविद्विर्महद्दुःखैः प्राप्यते तदुपासने ॥

अव्यक्तोपासनं विप्र ! दुर्लभं देहिनां सदा ।

श्रुत्वा विरमते कश्चिदारभ्याऽपि गुरोर्मुखात् ॥ ४१ ॥

गुरुशुश्रूषणे यत्नो न ये पाश्चिप्रे ! जायते । न तेषां ज्ञानसम्पत्तिर्जायते च कदाचन ॥

अष्टाङ्गयोगसम्पन्ना मनोमत्तगजं तु ये । आत्मवश्यं प्रकुर्वन्ति ते हितत्राऽधिकारिणः

एवम्वहुतिथे जन्मन्यतीते निश्चलमनः । आत्माकारं वृत्तिमेत्यभासते निर्मलं यदा

तदा मोक्षाधिकारो हि नाऽन्यथा विप्र जायते ॥ ४४ ॥

मोक्षस्वरूपं भव्यामि शृणु विप्र ! विधानतः ।

मुनयोऽप्यत्र मुह्यन्ति तत्तु वक्ष्यामि निश्चयात् ॥ ४५ ॥

इति श्रीस्कादे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णव-

खण्डान्तर्गतोत्कलखण्डे पुरुषोत्तमक्षेत्रमाहात्म्ये जैमिनिऋषिसम्वादे

पुरुषोत्तमक्षेत्रस्य साक्षाद्विष्णुस्वरूपत्वकथनं नामैकोन-

पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

पञ्चाशत्तमोऽध्यायः

मृतस्याऽऽत्मज्ञानलाभादिवर्णनम्

जैमिनिस्त्वाचः

शुद्धबोधस्वरूपो हि आत्मा सर्वस्य देहिनः ।

कूटस्थो निश्चलो विप्र ! सान्द्रानन्दैकभावनः ॥ १ ॥

आद्यन्तरहितो नित्यः सर्वोपप्लवर्जितः । विभुः सर्वगतः सूक्ष्म आकाश इव निष्क्रियः

पद्मिरहितः साक्षात्पञ्चकलेशविवर्जितः । अनाद्यविद्यासञ्जातः वासनाऽपप्लुतेन वै

अहङ्कारसमुत्थेन चित्तेनाऽऽलिङ्गितो यशः । तदा भ्रान्तस्तदाकारं गृहीत्वा संसरेदयम्

सत्त्वेन रजसा चैव तमसा प्राकृतेन वै । त्रिविधेन गुणेनैव दृढबद्धस्तदाऽवशः ॥ ५ ॥

गन्धर्वनगराकारं पश्यन् प्राकृतविस्तरम् । पाञ्चभौतिकपिण्डेषु पञ्चविंशतिकारिषु

आत्माऽयमविकारोऽपि विकारीव विचेष्टते ।

दुःखार्णवे निमग्नोऽसौ बाध्यमानो य ऊर्मिभिः ॥ ७ ॥

भूताऽविष्टमना यद्ब्रूतचेष्टां विचेष्टते । तथाऽयमात्मा सन्त्यज्य सच्चिदानन्दरूपताम्

चेष्टते मनसो वृत्तीर्बहुधाऽज्ञानमोहितः ॥ ८ ॥

तस्य मोक्षो विधातव्यो येन सुस्थोऽपि जायते ।

अकार्यश्रवणप्राप्यो नित्यमुक्तः स्वभावतः ॥ ९ ॥

निरावरण रूपस्य निर्मलाऽकाशभागिनः ।

भ्रान्त्याऽऽवृते चिनाशो हि स्वाकारेऽवस्थितिर्भवेत् ॥ १० ॥

भ्रान्तेः सञ्जायते सूक्ष्मो निरुपाख्यो हि पश्यति । न भस्तलं न भोनीलमिति सर्वे विभाव्यते
निर्मले निर्गुणे सान्द्राऽऽनन्दबोधस्वरूपिणि । परमात्मनि जायेत भ्रान्तिराविधिकीदृशी

स्वप्रत्यक्षेऽपि भ्रान्तिः स्यात्स्वकण्ठाभरणोपमा ।

तस्मान्मोक्षः कुतः कस्मात्कर्मणा विप्र ! जायते ॥ १३ ॥

ज्ञानेनाऽवकृते रूपे प्राप्यते तद्धि दुर्लभम् ॥ १४ ॥

तत्र क्षेत्रे हरेः क्षेत्रे ईश्वराऽनुग्रहेण वै । ज्ञानोदयस्तु सुलभः प्राणिनां संयमेन वै ॥
प्रसादे सर्वदुःखानां यस्य नाशोऽभिजायते । सदा प्रसन्नः क्षेत्रेऽस्मिन् प्रियमाणस्य स प्रभुः
अन्तिमो विग्रहो ह्येव क्षेत्रे यो न त्यजेदसूनु । मुक्तिमुद्दिश्य तत्कर्म न तत्कर्म समीरितम्
श्रावणादि यथा कर्म मुक्तये मूलसाधनम् । तथाऽत्र मरणं पुंसां साक्षात्कैवल्यसाधनम्
यथा पर्वतसंरुद्धः पापाणुं दृढाश्रयम् । ऋत्विज्याऽऽकृष्यते लोहमयस्कान्तमणिर्यथा
तत्र प्राणपरित्यागः सर्वकर्माणि देहिनाम् । अनेकजन्मजातानि निर्वीजानि करोति वै
शुभाऽशुभफलासङ्गादात्मस्वरूपतामियात् । तेनैव बद्धो भ्रमति शृङ्खलाबद्धकाकवत् ॥

बहिर्ब्रह्माको हि यथा भ्रमन्नाऽऽकाशमण्डले ।

अनवाप्याऽन्यधिष्ण्य वै स्वधिष्ण्ये निश्चलो वसेत् ॥ २२ ॥

तथाऽयमात्मा सर्वत्र वासनावसतो भ्रमन् । पञ्चविंशात्मके पिण्डे गुणैर्बद्धः सदा भवेत्
तत्तत्क्षेत्रमहिम्ना वै भगवत्करुणावशात् । प्राणत्यागात् परिक्षीणः समस्तदृढवासनः ॥

विष्णुरूपमवाप्याऽसौ याति विष्णोः परम्पदम् ।

यत्र गत्वा पुनर्देहवन्धमेव न वाऽऽप्नुयात् ॥ २५ ॥

उद्दालकाऽत्र तेशङ्का नाऽर्थवादकृतास्तु वै । य आत्मा भगवत्क्षेत्रे देहवन्धम्परित्यजेत्
कथं स पुनरत्रैव देहवन्धमुपवजेत् । आत्मसन्न्यासयोगोऽयं योगिनामपि दुर्लभः ॥

हे एव साधने मुक्तेरात्मवृत्तिस्तु चेतसः । प्राणत्यागश्चेह तथा नाऽन्यथेत्यवधारय ॥
शिवोपदेशात्काश्यां तु प्राणत्यागोऽपि मोक्षकः ।

एकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः] * पुरुषोत्तमक्षेत्रे मुक्तिवैशिष्ट्यवर्णनम् *

तेन ज्ञानेन हि पुमान् क्रमादभ्यासयोगतः ॥ २६ ॥

क्षीणकर्माविमुच्येत पुरैतद्विमलम्मतम् । अन्तर्हिता हि सा काशीगणेश्वरभयादभूत्
मयावः कथितम्पूर्वम् महादेवो यथाऽत्यजत् । काशिराजप्रसङ्गेन भगवत्परिभाषितः ॥

इति श्रीस्कान्दे महापुराणे एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णव-

खण्डान्तर्गतोत्कलखण्डे पुरुषोत्तमक्षेत्रमाहात्म्ये जैमिनिस्मृतपिसम्वादे

मृतस्यात्मज्ञानलाभादि वर्णनं नाम पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥

एकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः

भगवद्भक्तयोर्विप्रयोरुपाख्यानम्

जैमिनिस्त्वाच

विशेषन्ते प्रवक्ष्यामि शृणु उद्दाल ! तत्त्वतः ।

अद्याऽपि काश्यां देवोऽपि स्थितवान् वृषभध्वजः ॥ १ ॥

युगत्रये तिष्ठतिस न तु घोरे कलौ युगे । अधर्मबहुले तस्मिन्कलौ साऽन्तर्हिताऽभवत्

अन्यान्यपि च तीर्थानि यथावन्न फलन्ति च ॥ २ ॥

चतुर्युगेषु सर्वेषु यथार्थफलदन्तु तत् । अत्र पापप्रवेशो हि कदाचिन्नोऽपजायते ॥

धर्मस्त्वष्टा हि भगवांस्तत्र तिष्ठतिसर्वदा । अविद्यादीनवृत्तीनां सुखोद्बोधाय त्वत्त्वान्

इदमेव परं सेव्यं चतुर्वर्गैकसाधनम् । विशेषान्मोचकं साक्षादनायासेन देहिनाम् ॥

पापिष्ठोऽत्यन्तदुष्टश्चेष्टाण्डालो वाऽन्त्यजोऽशुचिः ।

विद्वान् वा धार्मिकश्चेष्टः सर्वे तत्र समा द्विज ! ॥ ६ ॥

देवा मरणमिच्छन्ति यत्र क्षेत्रे मुमुक्षवः । आत्मसाक्षात्कृतौ मुक्तिस्तत्क्षेत्रे मरणादथ

विध्यर्थवादावेतौ हि नाऽर्थवादो न वा विधिः ॥ ८ ॥

न विधेयोऽपवर्गोऽहिकालप्रस्तामृतिस्तथा । अल्पाऽपिशङ्कामाभूत्तेतत्क्षेत्रे मरणम्प्रति
विश्वसन्ति न ते मूढाः ये संसारप्रवृत्तिकाः । अनाद्यविद्यासंसारप्रवृत्तौ तच्च गोपितम्

साक्षात्कार आत्मनो यः स प्रसिद्धः श्रुतौ सदा ।

तदर्थं यतमानाश्च योगिनोऽपि सदाऽऽसते ॥ ११ ॥

यवव्रीह्यादिवत्ते द्वे प्रधाने मुक्तिसाधिके ॥ १२ ॥

योगात्प्रमुच्यते योगी त्वन्तरायावशाद् द्विजः ।

चतुर्मध्ये त्यजन्प्राणान्निर्विघ्नमुक्तिभागभवेत् ॥ १३ ॥

आद्योमत्स्यावतारो हि प्राङ्मुखस्तत्र वर्तते । श्वेताख्यो माधवः प्रत्यक्षश्चेतभूप्रसादितः
वटसागरयोर्मध्यम्मुक्तिद्वारमकल्पयत् । तत्र त्यजन्नसूक्ष्मत्योनिर्विघ्नमुक्तिमाप्नुयात्
अत्र ते कथयिष्यामि पुरावृत्तमनुत्तमम् । चतुर्मुखस्य पुरतो दुर्वासाय द्रव्यजिज्ञप्सु
सहि देवस्य रुद्रस्य अवतीर्णोऽशतः पुरा । आशेशवाद्ब्रह्मचारी तत्त्वचित्तपसांनिधिः
यद्द्रच्छाभ्रमणो मर्त्यश्चतुर्दशजगत्स्वपि । कदाचित्पृथिवीयातो सत्याचारदिदृक्षया
मध्यदेशे ददर्शाऽथ ब्राह्मणौ मुनिसत्तमः । एकस्तयोस्तपोनिष्ठः स्वाध्यायाचारवान्गृही
अपरस्तु सदाचारो देवदेवस्य चक्रिणः । भक्तिश्चिकीर्षुश्चेष्टासुन तथाऽन्यासु वर्तते
स तु केनाऽपि बौद्धेन नास्ति केन प्रलोभितः ।

उच्छास्त्रवर्त्ती धनवान् विषयेष्वनुसज्जते ॥ २१ ॥

अथ तौ ज्योतिषां वेत्ता जगाम स्वार्थलिप्सया । परिपृष्टोऽथ ताभ्यां स आयुषः शेषमादरात्
तयोर्जगादगणको विचार्य कुशलादिभिः । पक्षत्रिंशद्दिनान्ते वा प्राणत्यागो भविष्यति

तच्छ्रुत्वा चिन्तयाऽऽविष्टौ कथमावाम्भविष्यति ।

मुक्तिक्षेत्रेऽन्यक्षेत्रे वा गृहे वा यत्र कुत्रचिन् ॥

सम्बन्सर ! विचार्यैतत्कथयस्व यथा तथम् ॥ २४ ॥

एवमुक्तस्तु ताभ्यां स मुक्तिभावं विचिन्तयन् ।

पूर्वस्य प्राह नद्यान्ते प्राणाः यास्यन्ति संक्षयम् ॥ २५ ॥

उत्तमां गतिमासाद्य देवभूयं गमिष्यसि । इतरस्य तु विस्मैरः कवलयप्राप्तिमूचिवान्

द्विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः] * ब्राह्मणस्य दुर्वाससो दर्शनवर्णनम् *

त्वं विप्र ! बहुभाग्योऽसि निधने ते बृहस्पतिः । स्वोच्चस्थो वसते तेन ब्रह्मनिर्वाणमेष्यसि
पुरुषोत्तमाख्यं भो विप्र ! क्षेत्रं परमपावनम् । यत्र प्रविष्टमात्रस्य सर्वार्थोऽप्यविनाशनम्

स्थितिं करोति भगवान् दारुरूपो दयानिधिः ।

प्रियमाणस्य तस्मिन्स कैवल्यं सग्रायच्छति ॥ २६ ॥

इत्युक्तस्तेन स विप्रो भाग्योदयवशात्पुनः । पुनर्वर्भवशुद्धात्मा विष्णुभक्तिचिकीर्षया

तम्पूजयित्वा सत्कारैर्विससर्जमुदान्वितः ।

केन मार्गेण वा तत्र कथं यास्यत्यचिन्तयत् ॥ ३१ ॥

इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णव-
खण्डान्तर्गतोत्कलखण्डे पुरुषोत्तमक्षेत्रमाहात्म्ये जैमिनिस्मृतिसम्वादे
भगवद्भक्तयोर्विप्रयोरुपाख्यानवर्णनं नामैकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

द्विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः

भगवद्भक्तविप्रस्य प्राक् परित्यक्तपत्न्या सहसङ्गतिवर्णनम्

जैमिनिस्त्वाच

इत्थं चिन्तयमानस्य तत्क्षेत्रगमनम्प्रति । प्राप्तवान् रुद्ररूपः स दुर्वासास्तपसांनिधिः
ने इष्ट्वा सहस्रोत्थाय ब्राह्मणो हृष्टमानसः । पाद्यादिभिः समभ्यर्च्य सुखासीनं सुविष्टरे

प्रश्रयावनतो भूत्वा इदं वचनमब्रवीत् ॥ २ ॥

ब्राह्मण उवाच

भगवन् ! भाग्यसम्पत्तेः परिपाकात्समागतः ।

सदनम्मे ततो जातः कृतकृत्योऽस्मि निश्चितम् ॥ ३ ॥

भवादृशो ज्ञानविद्यः साक्षाद्गर्मस्वरूपिणः ।

नाऽल्पभागवतां पुंसां दृशः स्युरतिथयोध्रुवम् * ॥ ४ ॥

यदप्यहं कृतार्थोऽस्मि भवागमनभाग्यतः । तथाऽपिवाञ्छाम्यमृतं त्वदाज्ञावचनम्प्रति
इत्युक्तवन्तं दुर्वासा मुनिराह हसन्निव । विप्रवर्य! नवायोगिवर्यं त्वं किन्न भाषसे ॥

मासादूर्ध्वं त्वमस्माकमुपास्यः सम्भविष्यसि ।

उपस्थितापवर्गस्त्वं विना श्रुत्यादिसाधनैः ॥ ७ ॥

एवमुक्ते द्विजः प्राह मुने! त्वं सत्यवागसि । भवादृशानारसनानस्वप्नेऽपिमृषाऽप्रिका
दासे मयि परीहासः किं वाऽनुग्रहभाषणम् । तत्त्वतोब्रूहि भगवन्न भयं मे ह्यनुग्रहात्
यथेच्छाचारदुष्टोऽहं न विवेकोऽल्पको मयि । न वासनावद्धदृढं कर्मत्यजति मेमनः
इन्द्रियार्थोपभोगेच्छा क्षणं न च्यवतेमम । इहामुत्रफलाकाङ्क्षाप्राणयात्रांविना यदा
नोत्पद्यतेविनामुक्तावधिकारंविदुर्बुधाः । मुने! दृढममत्वोऽहंकथंप्राप्स्यामिनिवृत्तिम्
आत्यन्तिकदुःखहानिःकथंमे वाऽऽत्मसखिवदः । अनुग्रहाद्भगवतो विनामेस्यात्कथंवद
विप्रवाक्यमिदंश्रुत्वादुर्वासाःपुनरब्रवीत् । यदवोचः स्वरूपं हि स्वस्यतन्नोमृषाध्रुवम्

तथा प्रवृत्तिस्ते येन तत्ते वक्ष्यामि तत्त्वतः ॥ १५ ॥

पूर्वजन्मनि त्वं विप्र! महाभागवतोऽभवत् । तीर्थयात्राप्रसङ्गेन सुहृद्विबन्धुभिः सह ॥
मावेमासिगतस्तत्रक्षेत्रेऽश्रीपुरुषोत्तमे । तत्रतस्यां विष्णुतिथौस्नात्वासिन्धुजलेशुभे
सङ्क्षीणकल्मषस्त्वं हि उपोष्यकृतजागरः । उपचारैर्जगन्नाथंदाहरूपं समर्चयन्

कुन्दस्त्रग्भिः सुगन्धाभिः पूजयित्वा जगद्गुरुम् ।

प्रभाते च पुनः स्नात्वा समर्च्य जगतां पतिम् ॥ १६ ॥

तत्प्रीत्यं द्विजवर्येभ्यः प्रतिपाद्याऽऽसनादिकम् ।

ततश्च वन्धुभिः सार्द्धं पुनरायाः स्वकं गृहम् ।

कर्मणा तेन मुक्तेस्त्वं भाजनं प्रत्यपद्यथाः ॥ २० ॥

तत्क्षेत्रमुत्कलेदेशेदक्षिणोदधितीरगम् । सुगोप्यं ब्रह्मणःशम्भोर्दुष्प्राप्यंस्वलपभाग्यकैः
यत्कर्मपरिपाकेन त्वमाप हीदृशीं तनुम् । क्षीणपापोऽसि भगवद्दर्शनात्त्वंतदा द्विज

* “दृशोरतिथयो ध्रुवम्” इतिशुद्धपाठः ।

द्विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः] * अकस्मात्सुन्दरीदर्शनवर्णनम् *

निवर्तमानः स्वगृहं सङ्गक्षेपेण दूषितः । गत्वाऽऽन्नं प्रत्यहं भुक्त्वा तत्कर्मपरिपाकतः

पाषण्डसङ्गदुर्बुद्धिः स्वेच्छाचारो भवानभूत् ॥ २३ ॥

साम्प्रतं गृहजं वस्तुजातं दत्त्वा कुटुम्बके । तूर्णं प्रयाहि भगवत्पादमूलं सुदुर्लभम् ॥

जैमिनिरुवाच

इत्युक्तस्तेनमुनिनासद्विजो हृष्टमानसः । गृहक्षेत्रकुटुम्बेषु त्यक्तमोहो विवेकवान् ॥

निःसत्कारगृहात्तूर्णं चिन्तयन्पुरुषोत्तमम् । तेनैव मुनिना सार्द्धं जगाम पुरुषोत्तमम् ॥

दिनत्रयान्तरे मार्गं दूरगन्त्ये व्रजन्मुनिः । चित्तशुद्धिपरीक्षार्थमन्तर्धानगतोऽभवत् ॥

पदानि कतिचिद् गत्वा स चिप्रो दीनमानसः ।

दुर्वाससमनालोक्य कान्दिशीकोऽभवत्तदा ॥ २८ ॥

असहायो गमिष्यामिक्वाऽहं शून्यपथाव्रजन् । कुत्रदेशेमुनिःस्थानं त्यक्त्वा मांवाक्यंगतः

अनामन्त्य हि साधूनां नैव पन्थाः प्रवर्तते ॥ २९ ॥

पग्निर्यज्य कुटुम्बंस्ववेश्मतत्सुपरिच्छदम् । अप्राप्यमोचकक्षेत्रं शून्येसीदामिहाकथम्

दैवज्ञः स तु भिक्षार्थी जीर्णो गणनकर्मणा ॥ ३१ ॥

तापसाश्लक्ष्णरूपा हि वञ्चयन्तो जनान्वहून् ।

राक्षसा नाशयन्त्याऽऽशु मनुष्यान्पकारिणः ॥ ३२ ॥

अविचार्य मया सार्द्धं दृष्ट्वा दृष्ट्वा सुखप्रदम् ।

इत्थमाचरितं कर्म श्रेयः स्यान्मे कथं पुनः ॥ ३३ ॥

दैवेन वञ्चितं किम्वा करिष्यास्यात्मनो हितम् ।

त्रिशङ्कुवत्स्थितो मध्ये प्रान्तरे ह्यद्य विह्वलः ॥ ३४ ॥

स्वेच्छोपनीताविषयावर्तन्तेस्वगृहेमम । तान्परित्यज्यभीतोऽहंकयास्येभीतचौरवत्

इत्थं चिन्ताकुलः सोऽयं व्रजन् शून्यपथि श्वसन् ॥ ३५ ॥

भयानुरागस्पर्शदुष्टां वालांकाञ्चिदपश्यत् । लावण्याम्बुधिरत्नंसासीमासौन्दर्यभूषणा

सर्वगात्राऽनवद्याङ्गीमोहनास्त्रं मनोभुवः ॥ ३७ ॥

तं दृष्ट्वा विन्मयाविष्टः सर्वस्त्रीरूपहारिणीम् । चिन्तयामासनेदृक्खेददृष्टपूर्वाहिसुन्दरी

महानगरमध्येऽहं भ्रममाणो यदृच्छया । अवरोधेऽपि नृपतेः कान्ता नैदृक् सुशोभन्
एकाऽपि लभ्यते येयं देवल्लोकेऽपि दुर्लभा । एवं शून्यादवीदेशं भूषयन्ती मनोहरा ॥

दृष्टाऽपि या शुचं घोरां भटित्याकृष्यते मम ॥ ४० ॥

साऽपि तं निकटे दृष्ट्वा किञ्चित्सुस्थाकृतिस्तदा ।

स्थिता त्रपाऽनुगाम्यां भूषिता स्वैरतां गता ॥ ४१ ॥

अथोवाच द्विजोऽनङ्गपीडितोऽस्थिरमानसः ॥ ४२ ॥

का त्वं शुभे! कुतो वाऽस्मिन्कान्तारे समुपस्थिता ।

असहाया भयत्रस्ता दिव्यरूपा विभाव्यसे ॥ ४३ ॥

इत्युक्तवन्तं तं दृष्ट्वा वशचित्तं तदाऽब्रवीत् ।

कान्त! मा माऽन्यथा मंस्थास्त्वदीयाऽहं पुरा स्थिता ॥ ४४ ॥

दुदृग्वाद्दुष्टचित्तस्तं सर्वेमां शैशवेऽत्यजः । अवसं जनकस्याऽहंमन्दिरे विप्रवासिता
त्वां ध्यायन्ती दिवारात्रौ यौवनं निष्फलं गतम् ।

पितुर्गृहं मे निकटे श्रुत्वा त्वां निर्गतं गृहात् ॥ ४६ ॥

एकाकिनीभयोद्विग्नात्वत्सन्निधिमुपागता । अद्याप्यनुक्रोशय मांजीवितं रक्ष मे प्रभो!
उद्वाहितायायुवनेः परित्यागोऽसुखावहः । नरकाय गतिः पुंसांमितिशास्त्रविनिश्चयः
एहि कान्त! ब्रजामय पितुर्गृहं सुखालयम् । यथाकामं मया सार्द्धं तत्र तिष्ठ चिरं प्रभो!
तया प्रबोधितश्चैवं स विप्रो दृष्टमानसः । जगाम तां पुरस्कृत्य अ (ह्य) दूरे श्वशुरालयम्
श्वशुरोऽपि च तं दृष्ट्वा सत्कृत्याऽऽशु प्रयोजयन् । स्वगृहे वेश्यामास सर्वकामसमृद्धिभिः
रममाणस्तथा सार्द्धमासमात्रमुवास ह । एतत्सर्वं मुनेर्मायां न जानाति द्विजस्त्वयम्

ब्रजंस्तु केवलं नित्यं क्षेत्रस्य निकटं ययौ ॥ ५३ ॥

इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्रं संहितायां द्वितीये वैष्णव-
खण्डान्तर्गतोत्कलखण्डे पुरुषोत्तमक्षेत्रमाहात्म्ये जैमिनिस्मृतिसम्वादे-

भगवद्भक्तविप्रस्य प्राक्परित्यक्तपत्न्यासहसङ्गातिर्नाम

द्विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्यायः

भगवद्भक्तविप्रस्य वैष्णवज्ञानलाभवर्णनम्

जैमिनिस्वाच

द्वितीयेऽह्नि दिवामध्ये चतुर्मध्ये प्रवेक्ष्यति । पूर्वेऽहनि ज्वरस्तस्य महानासीत् सुदारुणः
नस्मिन् क्षेत्रे हरेश्चक्रं विष्णुपारिषदो गणः । यमस्य च सुघोरास्ते दूताः पाशादिपाणयः

युगपद्भवनं तस्य प्राप्तास्ते च परस्परम् ॥ २ ॥

यमदूता ऊचुः

कथम्भो वैष्णवा एनं पापसञ्चयकारिणम् । नेतुमिच्छथ वैकुण्ठं कथयध्वं भवादृशाः
अनेन कानि पापानि कृतानि न दुरात्मना । कथमेनं रक्षितुमैव सुदर्शनमुपागतम् ॥

चक्रमेतद् वैष्णवं दुष्टाचारनिषूदनम् ॥ ४ ॥

कथं भाजडबुद्धित्वमुपागम्य सुबुद्धयः । निर्मलाः पार्षदाः विष्णोः पापसन्निधिमागताः
पुनः पुनर्वदत्यस्मद्राजा वैवस्वतो हि नः । नयतो वैष्णवान् पुंस ईशितारश्च ते मयि

अवलोकयितुं तान् हि नैशे स्वप्नेऽपि भोभटाः !

तान्विष्णुरूपान् सेवन्ते वैष्णवाः पार्षदाः सदा ॥

सुदर्शनं चक्रवरं तस्य पार्श्वेऽवतिष्ठते ॥ ८ ॥

ये तु पापरता नित्यं विष्णुभक्तिपराङ्मुखाः ।

तेषां महं नियन्तेति स्थापितः प्रभविष्णुना ॥ ६ ॥

अहोऽसौ पापिनां श्रेष्ठो यमस्य वशमेष्यति । चित्रगुप्तेन कथितं नरकमसुसाक्षिणा
यमदूतवचः श्रुत्वा प्रादुर्वैष्णवपुङ्गवाः । मूढाः यूयं न बुद्ध्यध्वं क्रूरात्मानो विहिंसकाः

कः पापी धार्मिको वाऽपि को वा मोक्षाधिकारवान् ।

अस्य त्राता धार्मिको वै सदाचारः सुनिर्मलः ॥ १२ ॥

रज्ज्वादाता सत्यवादी न तथा वैष्णवोऽभवत् । कर्मण्यः कामनायुक्तः स्वगृहे धर्ततेन च

महाज्वरोपस्पृष्टश्च सोऽपि मोहसमन्वितः । तन्नेतुमागता दूताःकथमत्र समागताः
निष्क्रान्तः स्वगृहादेवक्षेत्रेश्रीपुरुषोत्तमे । त्यक्ष्ये प्राणांश्चतुर्मध्येसङ्कल्पेन द्विजोत्तमः
तदारभ्यसमाज्ञता वयं वै विश्वसाक्षिणा । दीनोद्भृता दयापक्षपातिनाप्रभुणाभयाः
एतस्य सन्निधौस्थानं भवतां न सहामहे । गदानूर्णितमूर्ध्नानो भविष्यथ न संशयः
यावत्ते कलहायन्ते यमदूताश्च वैष्णवाः । ध्वस्तमोहोऽभवद्विप्रो निशाचविररामसा

प्रातः प्राप चतुर्मध्यं दुर्वासाः सोऽपि च द्विजः ।

चिन्तयन् किं मया द्रष्टुं स्वप्ने चाऽत्यन्तकौतुकम् ॥ १६ ॥

कान्ताऽवलोकनाद्यन्तस्वंचमोहमुपागतम् । दृष्ट्वाऽऽलिङ्ग्यभृशतस्यारोदनंश्वशुरस्यतु
अहो भगवतो माया मामद्याऽपि त्यजेन्न हि ॥ २१ ॥

सर्वत्र ममतां त्यक्त्वा मुनिनागृहनिर्गतः । यावद्दुःखाद्यनुभवं स्वप्नेनजनुपाऽपिचा
इदानीमत्र सम्प्राप्तः किं करिष्यामि येन तत् ।

यास्यामि विष्णुसायुज्यं मुनिना सम्प्रकीर्तितम् ॥ २३ ॥

विचिन्त्येत्यदिशःप्राप्ते सर्वत्रसमलोकयत् । पश्च त्स्थितंमुनिस्मेरंददर्शप्रीतिसंयुतम्
दुर्बलः स समुत्थाय प्रणम्यशिरसामहीम् । जगामनोत्थातुमसौपुनःसामर्थ्यमातवान्
विष्णुदूतपरिध्वस्तयमदूस्तैस्तु तैस्तदा । विज्ञापितोऽधर्मराजःसहसासमुपागतः
कूटमूढरपाशादिदण्डपट्टिशपाणिभिः । सन्दृष्टौष्ठुष्टैः कुट्टैः समन्तात्परिवेष्टितः ॥
चण्डारावमहाघण्टाभूषिते महिषे स्थितः । मृत्युकालप्रभृतिभिरुद्धीपितरूपोभृशम्
गृह्यतां गृह्यतामेष वध्यतां वध्यतामिति । तदग्रतोवचो दूराच्छुश्रुवे घोरदर्शनम् ॥
तच्छ्रुत्वा प्रेतराजस्य मर्यादातिक्रमं वचः । अमर्षणाविष्णुगणा प्रादुर्लभैर्वचोभृशम्

अरे प्रेतगणाध्यक्षं नाऽऽत्मानं मन्यसे रुपा ।

कुत्राऽधिकारो भवतः स्वामिनो नः प्रकल्पितः ॥ ३१ ॥

ये प्रेताः सन्निधौ यान्तु मुक्तांस्तानवधास्य ॥ ३२ ॥

अदूरदर्शी मूढात्मन् ! यदेनं प्रतिधावसि । एष प्रेतत्वनिर्मुक्तः साक्षाद्भगवतःप्रियः ॥
वटसागरयोर्मध्यं माधवाभ्यां सुरक्षितम् । क्षेत्रेमुक्तिप्रदे नूनं चतुर्मध्यम्विशेषतः ॥

कैवल्यममनसा यत्र कल्पितं प्रभविष्णुना । क्षीणकिञ्चिदपुण्यायेतेषामत्रायुषःक्षमाः
अविज्ञायैतन्माहात्म्यंयम ! किं गर्जसेवृथा । अत्रसाक्षाज्जगताथो दीनानामार्त्तिनाशनः
सुप्रसन्नमुखाम्भोजः करुणालम्बिबाहुधृक् । तस्मिन्क्षेत्रेऽरमेशस्यदेहभूते सदाऽव्यये ॥
यत्रनत्रसर्वदा ये प्राणांस्त्यजन्तिवैनराः । तेषाम्मुक्तिप्रदोदेवःसाक्षान्नारायणःस्वयम्

किन्नः स्मरन्ति वृत्तं यत्तवैवाऽत्र पुराऽभवत् ।

काकः कैवल्यमुक्तोऽपि त्वरमाणो यदाऽगमत् ॥ ३६ ॥

यदाह त्वां रमानाथो नीलेन्द्रमणिविग्रहः । स एवाऽयंजगन्नाथो दारुपीरमाप्रभुः
महाराजाधिराजेन वैष्णवाग्र्येण धीमता । योगीश्वरेन्द्रद्युमेन हयमेघैः प्रसादितः ॥
त्रैलोक्यवासिभिः सिद्धदेवैर्विद्यतिभूमिपैः । सार्धसाक्षादब्जभुवा पूजितः परमेष्ठिना
अनादिसञ्चिताशेषपापतूलौघपावकः । दर्शनान्मुक्तिदो नृणां मरणादपि मुक्तिदः
न पश्यस्यन्नतश्चक्रं दुष्टचक्रविनाशनम् । अपक्रामस्वाऽधिकारे तिष्ठदेव ! चिराद्दयम् !

तेषामित्थमप्रवदतां स निशम्य वचोऽमृतम् ।

योद्धुकामः समुत्तस्थौ स्वगणेनोद्यतो यमः ॥ ४५ ॥

अत्रान्तरे द्विजाग्र्यम्वै शयानन्तमधोमुखम् । चतुर्मध्येशनैःकश्चिन्निन्येवैष्णवपुङ्गवः
यावन्मध्यङ्गतः सोऽथ श्वसन्विप्रोऽथ विह्वलः ।

उत्सारयन्त्यमगणान्पाञ्चजन्यभवो ध्वनिः ॥

शुश्रुवे चाऽपतद् व्योम्नः पुष्पवृष्टिद्विजोपरि ॥ ४७ ॥

नतः पतगराजस्य पृष्ठासनगतो हरिः । शङ्खचक्रगदाशार्ङ्गपद्मोद्यतभुजोत्तमः ॥ ४८ ॥

सुप्रसन्नमुखाम्भोजः सजलाम्बुदसन्निभः ।

पीताम्बरधरः श्रीमान् कौस्तुभोद्भासिविग्रहः ॥ ४९ ॥

अवरुद्धखगान्तूर्णं कर्णमूले द्विजस्यवै । अनाद्यविद्यातमसः प्रध्वंसनमुत्तमम् ॥ ५० ॥
दिदेश वैष्णवज्ञानं वामदेवः शुकोऽथवा । अवभूय वृथा ज्ञानं येन मोक्षमवापतुः ॥
ततस्तद्बोधसंलीनः दृढवासनतामसः । प्रत्यूयसोयथाभानुरुदिष्याय महोमहत् ॥
दुर्वासःप्रभृतीनाम्बै पश्यतामेव तत्क्षणात् । तज्ज्योतिर्भगवच्चक्र पद्मान्तरमवाप च

ततस्तिरोदधेदेवोह्यन्तर्यामी जगत्प्रभुः । दुर्वासाविस्मयाविष्टो ब्रह्मणश्चान्तिकंययौः
इति श्रीस्कादे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णव-
खण्डान्तर्गतोत्कलखण्डे पुरुषोत्तमक्षेत्रमाहात्म्ये जैमिनिस्मृत्यपिस्मवादे
भगवद्भक्तविप्रस्य वैष्णवज्ञानलाभो नाम
त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

चतुःपञ्चाशत्तमोऽध्यायः

सागरस्नानादिमाहात्म्यवर्णनम्

जैमिनिरुवाच

तदेतत्कथितं तत्र मोक्षसाधनमुत्तमम् । आत्मासाक्षात्कारमृते शरणं सर्वदेहिनाम् ॥
यथाहियुगभेदेन भक्त्या तन्नामकीर्तनम् । कलौ मुक्तिप्रदं पुंसां तत्क्षेत्रे मरणं तथा ॥२॥
विष्णुसूक्ते श्रुतिः प्राह जानन्तस्तस्मिन्नेश्वरम् ।
विचरन्तोऽपि ते नाम त्वां यास्यामो हतांसः ॥ ३ ॥
श्रुतिः स्मृतिर्भगवतो वाक्यं त्वमवधारय ॥ ४ ॥
आत्मबोधाश्रुतिः प्राह मुक्तिनमूलिका स्मृतिः । मरणात्तत्र च प्राहनविरोधो व्यवस्थया
वाजिमेधेऽप्यनुष्ठानं बहुकालाऽऽत्मदुःखदम् । तज्ज्ञानश्चतुल्यफलं विधाने द्वे व्यवस्थया
ये तत्र मृतिमाहात्म्यं न विदन्ति महांसः । बहुभिर्जन्मभिस्तेषामात्मज्ञानेन मोक्षणम्
अङ्गाङ्गिभावो नाऽप्येव आत्मज्ञानस्य तन्मतेः । येनाङ्गफलभूयस्त्वमनुवादनियामकम्
दीर्घायुषां बलवतां योगिनां बहुजन्मभिः । आत्मकारावृत्तिरेषानोद्दालकनतन्मृणाम्
जन्तूनाम्वा विह्वला तां न तत्क्षेत्रे मृतिस्तु सा ।
यथावानाऽऽत्मज्ञानेन कर्मणो वै समुच्चयः । तथा तत्क्षेत्रमरणेनाऽऽत्मज्ञानसमुच्चयः
यएते सृष्टिकर्तारः कश्यपाद्यामहर्षयः । सृष्टिप्रवर्त्तनार्थं हि तत्क्षेत्रं गोपयन्ति वै ॥

चतुःपञ्चाशत्तमोऽध्यायः] * सागरेमकरज्ञानमाहात्म्यवर्णनम् *

दुष्टात्मनां विनाशाय साधूनां रक्षणाय च । यदा यदाऽवतरतिसाक्षात्कारायणः प्रभुः
कश्चिन्कालं क्षेत्रवरं दीनार्तकृपाविभुः । प्रकाशयति विश्वात्मा पुनरावृत्ते हिते
संसारस्य स्वभावोऽयं निमग्नोत्तीर्णवद् द्विज ! ॥ १४ ॥
क्षेत्राणि तीर्थभूतानि गङ्गादिसरितस्तथा । सागराः ततरोलाश्च विलीयन्ते कचिद्द्विज !
प्रकाशन्ते च वर्द्धन्ते सृष्टिरेषा सनातनी ॥ १५ ॥

तथाहि सागरोह्ये ब्रह्मशापात्पुरा द्विज ! । दशवर्षसहस्राणि निर्जलोऽभून्महार्णवः ॥
आकाशगङ्गा सलिलैः पश्चात्पूर्णा बभूव ह ॥ १६ ॥
यन्नामकीर्तनं भक्त्या सर्वपापापनोदनम् । प्रायश्चित्तान्यशेषाणि यथेदं क्षेत्रमुत्तमम् ॥
वेदादात्मस्वरूपस्य श्रवणं स्मरणं तथा । युक्तिभिश्च स्थिरीकृत्य निदिध्यासश्चिरं तथा
ततस्तदाकारतया वृत्तिर्या चेत्कच स्थिरा ।

बहुजन्माभ्यासदुःखैर्विना ताम्मुक्तिमेति कः ॥ १६ ॥

क्षेत्रं तस्मिन्परे शस्य क्षेत्रवृत्ते सनातने । चतुर्मध्ये त्यजन् प्राणान्यत्र तत्राऽपि नेच्छया
अत्रनेमाऽस्तु दुर्बुद्धिकृताशङ्का द्विजोत्तम ! । अपराधमिमं श्रीशः सर्वथानसहेत वै ॥
पुरा वः कथितमिदं ! नैवेद्यस्याऽपमानने ।
प्राणान्तिको महामोहो विदुषोऽभून्महागदः ॥ २२ ॥

अपरञ्च वदाम्यद्य माहात्म्यं तस्य दुर्लभम् । माघोमासः सुपुण्यो वै स्नानात्स्वर्गप्रदायकः

ततोऽपि नर्मदा पुण्या त्रिदिवैरिन्द्रलोकदः ।

ततः शतगुणा गोदा रेवा तस्याः शताधिका ॥ २४ ॥

सागरो यत्र कुत्राऽपि सहस्रफलदो मतः ॥ २५ ॥

यानि तीर्थानि सन्तीह वायुप्रोक्तानि भूतले ।

तानि त्रिवेण्यां सन्तीति प्रयागे ब्रह्मभाषितम् ॥ २६ ॥

स्मिताऽसिते तत्र नरः स्नात्वा माघे तु पुण्यके । मकरत्येदिनार्थी शोत्रभिर्धस्त्रं द्विजोत्तम !

ब्रह्मलोकमवाप्नोति यावदिन्द्राश्चतुर्दश ॥ २७ ॥

तस्मिन्मासे तु या शुक्ला भवेद्देकादशी द्विजः ।

तस्यामत्रार्णवे स्नात्वा विधिवद् यतमानसः ॥ २८ ॥

देवान्पितॄंस्तर्पयित्वा पूजयित्वा जगद्गुरुम् । मण्डले सिकतामध्ये तद्व्योमैरुपचारकैः
माधवप्रीतये दत्त्वा तिलपात्रमनुत्तमम् । एकविंशोत्तरकुलं भविष्यद्भूतमेव च ॥

अभ्युद्धरति शुद्धात्मा नाऽत्र कार्या विचारणा ॥ ३० ॥

तत आगत्य वाक्भूतो वटम्पूज्य प्रदक्षिणम् ।

कृत्वा प्रभोर्जगद्धातुः प्रविशेन्मन्दिरं ततः ॥ ३१ ॥

शरण्यमाम्परित्राहि पतितम्भवसागरे ।

अज्याजकरुणासिन्धो! दीनबन्धो! नमोऽस्तु ते ॥ ३२ ॥

मुहुर्मुहुः प्रणम्येत्यं दासब्रह्मपदातिक्रमम् । नत्वा प्रदक्षिणं कृत्वा कुन्दपुष्पैः प्रपूजयेत्
यथाविभवतश्चाऽन्यैरुपचारैः श्रियःपतिम् । वैकुण्ठभवने स्थित्वा विरिञ्चेरायुषः क्षये
तेनैव सह तत्रैव लीयते परमात्मनि ॥ ३४ ॥

माध्यां दत्त्वा माधवाय चन्द्रचूडाऽवचूर्णिताम् ।

कुन्दैः प्रप्रथितां मालां चित्रां गन्धशालिनीम् ॥ ३५ ॥

नानोपहारसहितां तदग्रे ब्राह्मणाञ्जलिः । वस्त्रालङ्कारगन्धार्घ्यैः पूजयित्वा हरेर्धिया
तत्प्रीतये प्रदेयानि दानानि विविधानि च । कलौ हि सर्वकर्मभ्यो दानमेव प्रशस्यते ।

विद्वानपि धनैर्हीनो यदि स्याज्जपकीर्तनैः ।

प्रणमेद्धनवांश्चेत्स्याद्विष्णुर्मै प्रीयतामिति ॥ ३७ ॥

दद्यादलङ्कृतागाधं सुवर्णं तिलपात्रगम् । श्रद्धया दीपमन्त्रानि वासांसि सुमनःस्त्रजः
कर्पूराऽगुरुकस्तूरी चन्दनं कुङ्कुमं तथा । विष्णोः प्रीतिकरञ्चान्यत्स्वस्य चेष्टं हियद्वयेत्
माध्यां माधवतोपायब्राह्मणेभ्यो निवेदयेत् । प्रयागे च कुरुक्षेत्रे उपरागे च भास्करे

गोकोटिदानजम्पुण्यं गां दत्त्वाऽलङ्कृतां शुभाम् ।

एकां द्विजाऽत्र लभते ततश्चाऽप्यधिकं फलम् ॥ ४१ ॥

वटसागरयोर्मध्ये क्षेत्रे श्रीपुरुषोत्तमे ॥ ४२ ॥

माध्यां जानीहि यत्किञ्चिद् देयमेतत्समं द्विज ॥ ४३ ॥

पञ्चपञ्चाशत्तमोऽध्यायः] * विष्णुभक्तस्याख्यानवर्णनम् *

यः कश्चिद्ब्राह्मणो व्याससमश्च परिकीर्तितः । अत्राऽपि दुर्लभयोगं कीर्तयामि निशाम्य
इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डान्त-
र्गतोत्कलखण्डे पुरुषोत्तमक्षेत्रमाहात्म्ये जैमिनिऋषिसम्वादे सागरस्नानादि
माहात्म्यवर्णनं नाम चतुःपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

पञ्चपञ्चाशत्तमोऽध्यायः

पाखण्डकुलजातस्य कस्यचिद्विष्णुभक्तस्याख्यानवर्णनम्

जैमिनिरुवाच

अस्यामेव गुरोर्वारः शोभनो योग उत्तमः । पितृदेवं यदा ऋक्षं धनिष्ठा मूलगोविधुः
मानेधनुषि सिंहे च कुलीरे तिष्ठते गुरुः । महामाधीति नामाऽयं योगः परमदुर्लभः ॥
मुहूर्तमात्रं लभते पितृणां मुक्तिदायकः । तत्र श्राद्धं प्रकुर्वीत वाञ्छन् पितृविमोक्षणम्
नरकस्थादिवंयान्ति गयाश्राद्धे कृते सुतैः । स्वर्गस्थावदुक्कालं तु प्रीतियुक्तावसन्ति वै

महामाध्यां सुतो गत्वा सिन्धुतीरं समाहितः ।

स्नात्वा पितॄंस्तर्पयित्वा तिलाभोभिर्मुदान्वितः ॥ ५ ॥

अन्येषाञ्चाऽपि नाम्ना वै दत्त्वा चाऽपि तिलोदकम् ।

पितृभयति स्वर्गस्थान्नरकस्थांश्च सर्वशः ॥ ६ ॥

ब्रह्मणः सदनञ्चान्यान् योगः परमदुर्लभः ॥ ७ ॥

देवेभ्यस्तु वरं लब्ध्वा पवित्रं हि गयाशिरः । तत्क्षेत्रं देवदेवस्य वपुर्मूर्तं महात्मनः ॥

यत्र संसर्गमासाद्य क्षेत्रमन्यद्वि पावनम् ॥ ८ ॥

तत्र श्राद्धं प्रकुर्वाणः शुद्धद्रव्यैस्तु भक्तितः । मोक्षयेत्पिण्डदानेन देहबन्धात्पितृन्सुतः
पितृनुद्दिश्य यो दद्याद्दानानि विविधानि च । दातारं तत्पितृंश्चाऽपि ध्रुवं मोक्षयते प्रभुः
पितृपाकस्य निष्पत्तिरुक्ता सागरवारिणा । पूजा च पुरुषाख्यस्य भवेच्च कोटिशो गुणः
अन्यदा तर्पणं स्नानं पूजनं सागराभसा । महामाध्यान्तु सकलं कर्म कुर्यात्तदा भसा

गङ्गाम्भःस्नपनं विष्णोः पीत्वा पादोदकञ्च यत् ।

लोकोत्तरं लभेत्पुण्यं तत्सिन्धोर्जलपानतः ॥ १३ ॥

अश्वमेधावभृथजकोटिज्ञानफलन्तु यत् ।

तस्यां स्नाने कृते सिन्धौ लभतेऽनुग्रहाद्वरेः ॥ १४ ॥

स्नात्वा सन्तर्प्य विधिवत् पितृदेवांश्च भक्तितः ।

श्राद्धं कृत्वा हविष्यंश्च दत्त्वा दानानि चैव हि ॥ १५ ॥

दृष्ट्वा सम्पूज्य विधिवत्साक्षाद् ब्रह्म स्नातनम् ।

मातुः स्वस्य च भार्यायाः कुलानि च शतं शतम् ॥

विमोच्य तरेव समं परे ब्रह्मणि लीयते ॥ १६ ॥

वंशानां भाग्यसम्पत्त्या तादृशो हि भवेत्सुतः ।

श्राद्धं यस्तु महामाध्यां कुर्यात्थी (च्छी) पुरुषोत्तमे ॥

श्राद्धं ये कुर्युस्तस्याम्वै यस्तु याति सदा सुतः ।

तिर्यग्योनिगतास्तस्य प्रोद्भूताः पादरेणुभिः ॥ १७ ॥

नयन्ति गत्वोपित्वाचपितरस्तन्मुदान्विताः । पार्श्वतः पृष्ठतश्चाग्रेसमक्षाध्रः कुलोद्भवाः

आब्रह्मणो ये हि कुलत्रये च प्रयान्ति तस्मिन्पुरुषोत्तमाख्ये ।

सुदुर्लभे वर्षसहस्रके च देवर्षिसेव्ये च सुयोग उत्तमे ॥ १८ ॥

स कालोद्दलंभेलोकेनाऽल्पपुण्यं खाप्यते । वित्तशास्त्रं न कुर्वीतप्राप्यतंयोगमुत्तमम्

विनश्वरं शरीरञ्चित्तञ्चाऽपिशरीरिणाम् । यद्दत्त्वा ब्राह्मणकरेभ्रनकोटिगुणभवेत्

कामादकामतश्चाऽपिमोक्षं तत्रलभेद्भुवम् । ज्ञानादपिभवेन्मुक्तिरितिवेदान्तगीःश्रुतिः

तत्रमन्त्राः प्रजप्तास्तुसुसिद्धास्तुवृणांभुवम् । प्राणितस्तुजगन्नाथः सर्वकामप्रदस्तदा

किमत्रबहुनोक्तेन कृतकृत्यो भवेन्नरः । दुश्चिकित्स्यमहाव्याधिविमुक्तः स्नानतोभवेत्

महापार्ष्विमुक्तः स्याद् बुद्धिपूर्वकृते द्विज ! । किरपुनः शुद्रपापस्तुकालः खलुसुदुर्लभः ॥

प्रज्वलन्तं वह्निगशिं यथाप्राप्यातिदहते । तुलामात्रकमेवं हि पापराशिस्त्रिधौतकः

तस्यांस्नात्वा सिन्धुजले दहतेतत्क्षणादपि । महामाध्यांमहाक्षेत्रे महारुपदक्षिणे

पञ्चपञ्चाशत्तमोऽध्यायः] * पितृतारकसत्पुत्रप्रशंसनवर्णनम् *

महार्णवे नृणां स्नानं महापातकनाशनम् । कथितं श्रुतपूर्वन्ते दृष्टपूर्वं वदामि ते ॥

पाषण्डानां कुलेकश्चिदासीद्भार्मिक उत्तमः । धर्मशास्त्रार्थकुशलो विष्णुभक्तोद्भवतः

तत्पूर्वं तस्थकुलजाः पाषण्डानरकौकसः । तिर्यग्योनिगतायेच ते सर्वे वृन्दशोगताः

विज्ञापयामासुरित्थं पुत्रकाऽस्मान्समुद्धर । गयायां पिण्डदानेन वयमत्यन्तदुःखिताः

महामोहवशाद्येन विमुखा वयमीदृशाः । परं पराणां परमं नार्चयामस्तमोभयाः ॥

धर्ममार्गे प्रवृत्तानां कुर्वाणश्च प्रतिक्रियाम् ।

न जानीमो दुःखराशेः केन स्यात्संक्षयो भवेत् ॥ ३४ ॥

केवलं शुश्रुवामो वै गयाश्राद्धं कृतं सुतैः । उद्धारयतिवश्यांस्तु तिर्यञ्चोन्नरकौकसः

तेषां तद्वचनं श्रुत्वा स गत्वाशास्त्रवित्तमः । विधिनाभक्तियुक्तेन गयायां शुचिभिर्धनैः

नानाविधानि श्राद्धानि चकाराऽङ्गं मुदान्वितः ।

ततस्ते नास्तिका वंश्यास्तथैवाऽतिप्रमोहिताः ॥ ३५ ॥

निमग्ना दुःखजलधौ प्रेतास्तिर्यग्गतास्तथा । परिवार्यपुनः पुत्रमूर्चूर्वशत्रयोद्भवाः ॥

पुत्रकं श्राद्धमस्माकमुद्धारायकृतं मुहुः । सद्बृत्तेन त्वया शास्त्रमार्गतः सत्यमेव तत्

किमेतच्छ्राद्धमस्माकं दर्शनायाऽपिनाभवत् । सुभृशं ताड्यमानानां लौहदण्डैः समन्ततः

दृश्यन्ते पितरोऽन्येषां श्राद्धदानाद् गयाशिरि ।

विमानवरमारुह्य दिव्यलोकं प्रयान्ति ते ॥ ४१ ॥

समीपतोऽस्माकमेव दिव्यस्नग्मन्धभूषणाः । नाऽस्माकंहीयते पापं कृतं श्राद्धशतैरपि

वयमेतन्न जानीमो धर्मशास्त्रवह्निष्कृतान् । कथस्वादुःखविलयोभविष्यतिचनोभ्रुवम्

त्वमस्माकं कुलेजातो वारिधेरिवचन्द्रमाः । त्वां विना गतिरस्माकंदृश्यतेनहिपुत्रक

दुःखार्णवनिमग्नानां पारं नेतुं त्वमेव नः । येन शक्तोविचार्यैतत्कुरुष्वऽऽशुद्धिजोत्तम

पुत्र एको विक्रियते वंश्यानामुद्भृतौ नृणाम् । पुत्रस्यैवाऽपचारेण नरकेऽपिपतन्ति ते

तादृशो गुणवान्पुत्रः कुलेष्वेषां समुद्गतः । ईदृग्दुःखार्णवेतेषामुत्प्लुतिर्जायतेकथम्

सर्वे दुष्कृतकर्माणो यातना सुस्थिताश्च ये ।

सत्पुत्रेण गतिं यान्ति दिव्यां ते नाऽत्र संशयः ॥ ४८ ॥

इति दीनार्त्तवचनं पुत्र आकर्णयंस्तदा । न प्रत्युवाच पापिष्ठवंश्यान्वैस द्विजोत्तमः
केवलंचिन्तयामास शोलाचलितव्रतसा । शास्त्रं प्रमाणं मर्त्यानां कृत्याकृत्यव्यवस्थितौ
तच्छास्त्रप्रस्थितो नित्यं वैपरीत्यं कथम्व्रजेत् ।

भवन्त एव पापिष्ठा वंश्या एते ममाऽधुना ॥ ५१ ॥

गयाश्राद्धं सर्वपापनोदनं शास्त्रबोदितम् । यथाविधिकृतं श्राद्धं शतं नैतेचिप्रोचिताः
शास्त्रं प्रमाणं सर्वेषां कृत्याकृत्यविधौ सदा । इति साक्षाद्भगवतो मुखपद्माद्विनिर्गतम्
एवं चिन्ताकुलमतेर्वाणीव्योमसमुद्भवा । अशरीरा जगादोच्चैस्तन्वानासंशयच्छिदा
ब्रह्मन् सत्यं गयाश्राद्धं सर्वकलमयनाशनम् । पितॄणां दुर्गतिहरं ब्रह्मलोकगतिप्रदम्
न ते सामान्यपापानां श्रुतिविद्रावकाः सदा । अवजानन्ति सततमन्तर्यामिणमीश्वरम्
गयाश्राद्धैर्न कुशला एते श्रुतिबहिर्गताः । तेषां सन्ततिजातोऽसिनचवेदफलं लभेत्

ब्रह्मण्यमुज्ज्वलप्राप्तमुद्धतुं वंशजान्स्वकान् ।

यदि वाच्छाऽसि भो विप्र! शृणु तत्त्वं रहस्यकम् ॥ ५८ ॥

पापण्डानां समुद्धारः अविद्याविलयं तथा ।

उभयं सदृशं विद्धि तयोः कारणमुच्यते ॥ ५९ ॥

आत्मसाक्षात्कृतिर्वास्यत्क्षेत्रेश्रीपुरुषोत्तमे । महामाध्यापिण्डदानं लवणोदतटेऽथ क
कदाचिदपि पापानामात्मसाक्षात्कृतिर्मवेत् । तद्वंशदीपतत्रैव श्राद्धं कुरुमहामते ! ॥

द्रक्ष्यसि स्वदृशा तत्र मुक्तानां परमां गतिम् ॥ ६२ ॥

इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णव-

खण्डान्तर्गतोत्कलखण्डे पुरुषोत्तमक्षेत्रमाहात्म्ये जैमिनिस्मृतिसम्वादे

पापण्डकुलजातस्य कस्यचिद्विष्णुभक्तस्यारव्यान्वर्णनं नाम

पञ्चपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

षट्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः

शास्त्रीयविधिनाश्राद्धकरणवर्णनम्

जैमिनिस्त्वाच

श्रुत्वेत्थमाकाशगिरं परमं हर्षमास्थितः । महामाध्यासमीपायां जगाम क्षेत्रमुत्तमम्

पर्यन्तभूमौ क्षेत्रस्य प्रविशन्ददृशे स्वकान् ।

शुद्धसत्त्वान् शुभ्रवर्णान् निर्मलाम्बरधारिणः ॥ २ ॥

वैदिकज्ञानसंशुद्धवचसः क्षीणकल्मषान् । तमनुव्रजतः साक्षाद्दृष्ट्यतश्च परस्परम् ॥

रुचतः साधुपुत्र! त्वं ध्रुवं नस्तारयिष्यसि ।

साधुच्यवसितं तात! यदत्राऽऽगच्छसि क्षितेः । पावनं परमं स्थानं निष्प्रत्यूहविमुक्तिदम्

सन्निध्वावागतानां न तमः सङ्क्षीयतेऽधुना ।

उद्यतो भास्करस्यैव महेन्द्रककुभो भृशम् ॥ ५ ॥

सद्विजस्तागिरः श्रुत्वा वंश्यानां चिमलात्मनाम् । विस्मयं परमं लेभे क्षेत्रस्य महिमप्रति

स्वगणेशाणां कीर्णां क्षेत्रमार्गमवाप्य तत् ।

चतुर्मुखविनिष्क्रान्तलोकं विधिविधानवित् ॥ ७ ॥

सत्यमेवाह यद्वाणी विद्या साऽऽकाशभाषिता ।

कथं मिथ्या वदेयुस्ते लोकानुग्राहकाः सुराः ।

सर्वेषां कर्मणां पाकं विदन्तस्तत्त्वदर्शिनः ॥ ८ ॥

अहो मे जन्मनो भाग्यं पापण्डकुलसन्ततेः । उद्धारणसमर्थोऽहमेतेषामपि योऽभवम्

गयाश्राद्धैर्बहुकृतैः कुर्यान्निगतयो जनाः । विशुद्धमतयस्ते मां भाषन्ते भास्करदिव्यः

दिव्यदेहोऽहमप्यासं यदेते मोचिता मया ॥ ११ ॥

चिन्तयन्नितितैः सार्द्धं जनसम्प्राधवर्त्मनि । शनैः शनैः दुःखदुःखातीर्थराजस्य सन्निधिम

गत्वा स्नानभिवधानेन शास्त्रीयेण चकार सः ॥ १२ ॥

विधिवत्तर्पयित्वाऽथदेवानपि गणांस्तथा । श्राद्धंचक्रमहामत्स्यासमृद्धविधिनाद्विजः ।
श्राद्धावसाने देवेश यावद्दध्यायति निश्चलम् । तावद्विव्यविमानानिज्वलद्रत्नगणानिवै
चन्द्रसूर्यप्रकाशानि कामगानिनभोऽङ्गणे । विद्याधरैरप्सरोग्भिःपुष्पकः वृष्टिप्रकीर्णकैः
समन्ताद्वेष्टितान्यस्यदृष्टिर्विषयामययुः । स्वर्णकिङ्किणिनादैश्वरीणाकाणैर्मनोहरैः

सञ्जातध्यानभङ्गोऽसौ पुनस्तानि ददर्श ह ॥ १७ ॥

देवदूताः समागत्य सादरम्प्रणिपत्य च ।

संसृज्य वाग्भिर्दिव्याभिस्तान् पितृस्तस्य पश्यतः ॥ १८ ॥

ब्रह्मणोवचनाद्युयं तस्यलोकं प्रयास्यथ । अहो! हन्तविमानानि ब्रह्मलोकागतानि वै
धन्येनाऽनेनवंश्येन विष्णुभक्तिपरेणच । महारौरवयोग्यानां युष्माकं तारणं कृतम् ॥

पाखण्डानां न निर्मोक्षं संसाराध्वप्रवर्तिनाम् ।

प्रवर्तितानां मोहेन अविद्यामूलसूनुना ॥ २१ ॥

यद्यस्मिन् पावके क्षेत्रे न श्राद्धवंशजैःकृतम् । तदानमोक्षोभवतिपापिष्ठानांहिशौनक!
महामार्घ्यमहायोगो विष्णुना प्रभविष्णुना । प्रवर्तितः पापकृतामुद्गारायद्यालुना ॥
स्वरूपतोहिभगवानिन्द्रद्युम्नेन भावितः । महाकृतोर्महादीक्षा महादुःखवती तदा ॥
बहुचित्तव्ययायासबहुकालप्रसाधनम् । वाजिमेषसहस्रं हि नाल्पभाग्यस्यजायते ॥
भगवदनुग्रहमृते इन्द्रद्युम्ननृपस्य च । न दृष्टं नश्रुतंकाऽपिशक्रस्याऽपि सुदुर्लभम् ॥
ततोऽपिभगवानेपनिरुपाधिकृपांभुविधिः । दीनानुग्रहकृद्देवो वात्सल्यांभुविचन्द्रमाः
सव्वकर्मदारणोऽसौदारुरूपी प्रकाशितः । तेनैव रूपेणवरानिन्द्रद्युम्नाय दत्तवान्
तत्क्षेत्रमपितद्देहं नात्रभिन्द्यान्मतिस्तव । रहस्यमेतत्कथितं मुक्तेः साधनमुत्तमम् ॥

श्रवणादि चतुष्कं हि यथा मोक्षस्य साधनम् ।

तथा चतुष्कमध्येऽस्मिन्क्षेत्रे प्राणविमोचनम्

सत्यं सत्यं पुनः सत्यमुद्धृत्य भुज्यमुच्यते ॥ ३० ॥

तत्त्वसाक्षात्कृतेस्तत्र क्षेत्रे प्राणवियोजनम् ।

ऋते न मोक्षो जन्तूनां द्वयमेवाऽपवर्गदम् ॥ ३१ ॥

सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्यायः] * अर्द्धोदययोगमाहात्म्यवर्णनम् *

३६७

महामार्घ्यां महायोगे श्राद्धं पितृविमुक्तिदम् । तत्र त्रयंदुर्लभं हिंससारेशौनक! ध्रुवम्

अर्द्धोदयादयो योगा ये पूर्व्व प्रतिपादिताः ।

शतांशमपि तेनार्हा मार्ग्ययोगस्य शौनक ! ३३ ॥

इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीयेवैष्णवखण्डा-
न्तर्गतोत्कलखण्डे पुरुषोत्तमक्षेत्रमहात्म्ये जैमिनिऋषिसम्वादे श्राद्धानुष्ठान-

स्याऽवश्यकर्तव्यताकीर्त्तनं नामपट्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्यायः

अर्द्धोदययोगमाहात्म्यवर्णनम्

जैमिनिस्वाच

अतः परंप्रवक्ष्यामिरहस्यं परमाद्भुतम् । एतेहियोगाःकथिताःपापिष्ठाऽऽश्वासकारकाः
दुःखेन चिरलब्धं यत्तीर्थंस्वा योगएववा । तदेव ते हि मन्यन्ते पापिष्ठाःपापनाशनम्
प्रवर्तकःसंसृतेस्तेनमोच्यन्तेहि विष्णुना । धार्मिकानां हि विश्वासस्तत्क्षेत्रे नित्यमेव हि
अष्टोशतानिवर्षाणिकामभोगेषुलालसः । कण्डूनाममुनिः पूर्वं मोहितः स्वर्गवेश्यया
द्विजकर्माणिसन्त्यज्य तयारंभे दिवानिशम् । पञ्चात्तापमुपागम्यतदेव क्षेत्रमुत्तमम्

गत्वा समाराध्य जगत्पतिं दारुस्वरूपिणम् ।

निध्वण्णमानसः स्तुत्वा पराङ्गतिमुपागतः ॥ ६ ॥

स्कन्दःपुरा महादेवं पप्रच्छ विनयान्वितः । पुरुषोत्तमस्यक्षेत्रस्यरहस्यं परमं वद ॥
न ज्ञातंयैनकेनाऽपिचरेवास्याररेऽपिवा । त्वमेवभगवन् शम्भो! वेत्सितत्क्षेत्रमुत्तमम्
बहुयातत्रगत्वाऽपि साङ्गोपाङ्गनयत्फलम् । लभ्यतेचैकदिवसं सेविता वदमे पितः !
सर्वपापक्षयः पुंसांभवेत्कालेकलो कथम् । प्रायशोदुःखितामर्त्याः प्राकृतैःपापसञ्चयैः

कथं नु सुखिनस्ते स्युः सकृत्कर्माऽनुसञ्चयात् ॥ १० ॥

एवंब्रूहि महादेव ! कर्मयत्स्यादनुत्तमम् । येनाऽनुष्ठितमात्रेण सर्वपापक्षयो भवेत् ॥

यो हि कश्चिदुपायोऽस्ति तन्मे वद सुनिश्चितम् ॥ १२ ॥

श्रीमहादेव उवाच

शृणु वत्स! प्रवक्ष्यामि सर्वपापभयापहम् । स्वर्गापवर्गदं पुण्यं सर्वकामफलप्रदम् ॥
सर्वमाङ्गल्यजननं दुःखदुर्गविनाशनम् । सौख्यसौभाग्यसम्पत्तिधनसम्पत्तिवर्द्धनम्

आयुर्वृद्धिकरोपायं मया यत्सुविनिश्चितम् ॥ १३ ॥

मात्रे इन्द्रक्षये पाने वारेऽर्के श्रवणा यदि । अर्द्धोदयः स विज्ञेयः सहस्रार्कग्रहैः समः
दिव्यवयोगः शान्तोऽयं न चराक्षीकशचन । नान्यः पुण्यतमः कालो योऽर्द्धोदयसमो भवेत्
तावद्गर्जन्ति पापानि सुबहूनि महान्त्यपि । यावद्वर्द्धोदयो नैति सर्वपापानोदनः ॥
अभूत्कालकृतो यो वै प्राकृतः पापसञ्चयः । अर्द्धं हरत्यतः प्राहुर्योगमर्द्धोदयम्बुधाः ॥
अर्द्धोदये महायोगे मुनिदैवतयाचिते । पापाऽन्धकारान्मुच्यन्ते भवेयुर्विमला नराः ॥
अर्द्धोदये महापुण्ये सर्वं गङ्गासमञ्जलम् । यत्किञ्चित्कुरुते दानं तद्दानं मेरुसन्निभम्
तदा दानानि देयानि भूदानप्रभृतीनि च । पापक्षयार्थं भिर्मर्त्यैः स्वर्गादिफलकाङ्क्षया
तुलापुरुषदस्तत्र सदाशिवपुरम्भजेत् । हिरण्यगर्भदोमर्त्यो गर्भवासं न चाप्नुयात् ॥
गोसहस्रप्रदोमर्त्यः सहस्राक्षपद्मजेत् । एवमादीनि दानानि कृत्वा सम्यग्विधानतः
मुच्यते सर्वपापेभ्यः स नरः सुखमेधते ॥ २३ ॥

स्कन्द उवाच

प्रायशो हि कलौमर्त्या मन्दभाग्या महेश्वर! । अशक्ताभूमिदानादौमुच्यन्ते ते कथंनराः
तुलापुरुषदानेन भूमिदानेन यत्फलम् । हिरण्यगर्भदानेन गोसहस्रेण यत्फलम् ॥ २४ ॥
एतेषां पुण्यफलदं सर्वदानञ्च शङ्कर ! । अनायासेन यद्यस्ति तद्दानं कथयस्व मे ॥ २५ ॥

ईश्वर उवाच

शृणु वत्स! महागुह्यं दानं तत्राऽतिपुण्यदम् । सर्वपापैर्वदानानां यत्पुण्यफलदायकम्
वक्ष्याम्यहं महादानं नृणां पापभयापहम् ॥ २७ ॥

चतुःषष्टिपलं कांस्यममन्त्रं तत्र कारयेत् । चत्वारिंशत्पलं वाऽपि पलं विंशतिमेव वा

सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्यायः] * अर्द्धोदययोगवैशिष्ट्यवर्णनम् *

निधाय पायसं तत्र पद्ममष्टदलं लिखेत् । पद्मस्य कर्णिकायान्तु कर्षमात्रं सुवर्णकम्
तदभावे हि अर्द्धस्वातदर्द्धस्वाऽपि प्रक्षिपेत् । स्नात्वा तत्र विधानेन यथाविध्युक्तमार्गतः
मन्त्रेणाऽनेन हे वत्स! स्नानं कुर्यादतन्द्रितः । सर्वसाधारणमन्त्रं गोपनीयं परं मम
ओङ्कारं कामवीजम्वाविकारश्च ततः परम् । पुरुषन्तु ततः पञ्चाक्षमसोऽन्ते प्रकल्पयेत्
सर्वसिद्धिकरं पुण्यं मोक्षदं पापनाशनम् । शुद्धानां परमं शुद्धं योगिनां योगदं शुभम्
पितृश्चतर्पयेद्द्विमान्जलादुत्तीर्य यत्नतः । धौतवासाः शुचिभूत्वा सूर्यायाऽर्घ्यं निवेदयेत्
त्रयीमयं नमस्तुभ्यं देवदेव दिवाकर ! । पुराकृतञ्च यत्पुण्यं तत्पुण्यञ्चाऽक्षयं कुरु ॥ ३१ ॥
कृत्वा तत्तण्डुलैः शुभ्रैः पद्ममष्टदलं शुभम् । अमृतं स्थापयेत्तत्र ब्रह्मविष्णुशिवात्मकम्
तेषाम्प्रीतिकारार्थं श्वेतमाल्यैः सुशोभनैः । वस्त्रादिभिरलङ्कृत्य ब्राह्मणाय निवेदयेत्
सद्वृत्ताय सुशान्ताय विप्रिज्ञाय कुटुम्बिने । पुष्पगन्धैरलङ्कृत्य देवदेव तत्रयीमयम्
सुवर्णपायसं पात्रं यस्मादेतत्त्रयीमयम् । आवयोस्तारकं यस्माद्गृहाण त्वं द्विजोत्तम !
दानं स्तीर्थं स्तपो भिक्षयत्कृतं सुकृतं मया । तत्पुण्यफलसंसिद्धिसुसम्पूर्णं तदस्तु मे
इदं दत्त्वा महादानं ततः सम्प्रार्थयेद्द्विजम् । मन्त्रेणाऽनेन गाङ्गेय ! सत्यमेकाग्रमानसः
पुष्टिमेधाबलारोग्यसम्पदायुष्यवर्द्धनम् । त्रयीमयो द्विजः साक्षाद् ब्रूहि मे पुण्यवर्द्धनम्
सम्यगित्थं कृतं येन तस्य पुण्यफलं शृणु ॥ ४३ ॥

सुवर्णमणिरत्नाढ्यां पञ्चाशत्कोटि विस्तृताम् ।

ससुद्रमेखलां पृथ्वीं सम्यग्दत्वा च यत्फलम् ॥

तत्फलं लभते मर्त्यः कृत्वा दानममन्त्रकम् ॥ ४४ ॥

एवं यः कुरुते दानमर्द्धोदयमहातिथौ । सर्वान्कामानवाप्नोति कार्तिकेय ! न संशयः
गोचर्ममात्रभूमिम्वादद्याद्वर्द्धोदये नरः । तदभावे यथाशक्त्या यो ददाति वसुन्धराम्

स चक्रवर्ती भवति प्रसादान्मम पण्मुख ! ॥ ४५ ॥

अर्द्धोदये गां बहुदुग्धदोग्धीं सवत्सवस्त्राञ्च यथोक्तदक्षिणाम् ।

अलङ्कृताय द्विजपुङ्गवाय दत्त्वेति लोकं मम पापमुक्तः ॥ ४७ ॥

अथो गतिगतानन्यान्वंश्यानुद्दिश्य दुर्द्धरान् । तिलपात्रादिदानाद्यंस्तानुद्धरति सङ्कटान्

अर्द्धोदये भूमि-सुवर्ण-वस्त्र-गो-धान्यदाता द्विजपुङ्गवाय ।

अजत्वमिन्द्रत्वमनामयत्वं महीपतित्वं लभते मनुष्यः ॥ ४६ ॥

दानान्यन्यानि सर्वाणि दद्यादर्द्धोदये नरः । पितृनुद्दिश्य यद्दत्तं तदक्षयफलं लभेत् ॥

श्राद्धमर्द्धोदये कुर्यात् पिण्डदानञ्च तर्पणम् । गयायामेव यत्पुण्यं तत्पुण्यं लभते नरः ॥

ये केचित् सुकृतस्तस्य प्रेतभूताः स्वकर्मभिः ।

स्वर्गं ते यान्ति गाङ्गेय! तत्रोद्दिश्य प्रदानतः ॥ ५२ ॥

गङ्गासागरयोर्मध्ये गङ्गायामुनयोस्तथा । देवनद्याश्च गङ्गायां प्रभासे पुष्करे तथा ॥ ५३ ॥

वाराणस्याञ्च यत्पुण्यं पुण्यक्षेत्रे तथैव च ।

दानमर्द्धोदये दत्त्वा तत्पुण्यं लभते नरः ॥ ५४ ॥

अर्द्धोदये नरः स्नात्वा सर्वतीर्थफलं लभेत् । पुण्यतीर्थजले स्नात्वा नरो मोक्षपदं व्रजेत् ।

एतस्माद्वारणः प्रोक्तः सर्वत्रयोग उत्तमः । विशेषेण प्रवक्ष्यामि यत्पृष्टोऽहं त्वयाऽनघ ।

कस्याऽप्येतन्न कथितं पुरायद्वेदगोपितम् । अर्द्धोदयो यदा योगो भवेज्ज्ञात्वा नरोत्तमः ।

आढ्यो वाऽपि दरिद्रो वा वित्तशास्त्रञ्च दीनताम् ।

सन्त्यज्य हर्षसंयुक्तो भक्तिं श्रीपुरुषोत्तमे ॥ ५८ ॥

कृत्वा प्रयत्नतो गच्छेत्क्षेत्रं श्रीपुरुषोत्तमम् । यस्य सङ्कीर्तनादेव लीयते पापसञ्चयः ॥

अर्द्धोदयो महायोगस्तन्क्षेत्रं पावनोत्तमम् । दारुण्याजं परं ब्रह्म त्रयं तत्रैव संस्थितम् ।

नाऽतः परतरो योगो मया ज्ञातोऽस्ति वत्सक! । पुण्यकलेभ्यः योगो युगो न्युत्तमोऽभवत्किल ।

तदा पृथ्वा गता लोका देवाः संसिद्धयस्तथा । पातालस्थाश्च भुजगाः सर्व्व एकत्र संस्थिताः ।

तद्वै क्षेत्रवरं जग्मुर्मुदा भक्त्या च संयुताः ॥ ६२ ॥

तत्र स्नात्वा जगन्नाथं दारुब्रह्म सनातनम् ।

दृष्ट्वा सम्पूजयामासुर्दुर्दानानि शक्तिः ॥ ६३ ॥

तदेव सत्यः सञ्जातो युगधर्मस्वरूपधृक् । आयुषोऽन्ते तु ते सर्वे परं निर्व्वाणमाप्नुयुः ।

यान्यान्कामान् प्रार्थयन्ते मर्त्या देवाश्च तत्र वै । तांस्तान्कामानवाप्नुयुर्दुर्लभानपि वत्सक ।

एतत्त्रयाणां संयोगो दुर्लभो भुवि पापिनाम् । यस्मात्प्रलभते मुक्तिमात्मज्ञानं विनानरः ।

अष्टपञ्चाशत्तमोऽध्यायः] * दशावतारक्षेत्रप्रसिद्धिवर्णनम् *

एतद्ब्रह्मस्य परमं पुत्र! ते कथितम् मया । दशावतारक्षेत्रस्य माहात्म्यञ्च सुगोपितम् ॥

इति श्रीस्कान्दे महापुराणे एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डा-

न्तर्गतोत्कलखण्डे जैमिनिस्मृतिसम्वादेऽर्द्धोदययोगमाहात्म्यकीर्त्तननाम

सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

अष्टपञ्चाशत्तमोऽध्यायः

पुरुषोत्तमक्षेत्रस्य दशावतारक्षेत्रनाम्ना प्रसिद्धिकारणवर्णनम्

स्कन्द उवाच

पुरुषोत्तमसञ्ज्ञैव क्षेत्रस्य कथिता त्वया । दशावतारसञ्ज्ञाऽस्य कथमेतद्ब्रह्माऽञ्जसा ॥

श्रीमहादेव उवाच

अथ कुरु पिणावत्स! विष्णुना प्रभविष्णुना । युगे युगेऽवताराह क्रियन्ते लोकपालनात् ।

धर्मसंस्थापनावत्स! नित्यं नारायणस्य वै । स्वीकृताऽतः प्रभवति रक्षार्थं धर्मशास्त्रिनः ।

संसारचक्रव्यूहस्य अचिन्त्यमहिमस्य वै । को वेत्ति रूपं तद्विष्णोः परमं पदमव्ययम् ॥

प्रधानपुरुषातीतं गुणसङ्गविवर्जितम् । निर्मलं निष्कलं विष्णोः स्वरूपं कोऽनुबुध्यते ।

एवम्भूतोऽपि भगवान् यदालोकसि सृक्षया । प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय सम्भवेद्वै युगे युगे ।

ब्रह्मादीनवतारान् सकरोति बहुधा विभुः । आद्योऽवतारो वै ध्यास्य द्वितीयोऽहं तु पुत्रक! ।

तृतीयस्तु सनन्दाद्या गौतमाद्याश्चतुर्थकः । इन्द्राद्याः पञ्चमस्तस्य त्रयस्त्रिंशच्च देवताः ।

किमत्र बहुनोक्तेन चण्डालान्तं प्रपञ्चकम् । तस्यैव विष्णोरुपाणिनान्यथा त्वं विचारय ।

तत्राऽपि लोकरक्षार्थं येऽवताराः कृताः पुरा । मत्स्याद्यादिव्यरूपा वै पुराते कथिता मया ।

अथ क्षेत्रवरे वत्स! तांस्तान् प्रकुरुते विभुः । एतद्विपरमं स्थानं दिव्यं भौमञ्च कथ्यते ।

मूलायतनमेतद्वि सृष्टिपालनसंहतेः ।

अत्राऽवतीर्थं भगवान् प्रयात्यन्यत्र कार्यतः ॥ १२ ॥

निष्पाद्य कृत्यं पृथग्याहि पुनरत्रैव तिष्ठति । अतोदशावताराणां दर्शनाद्यैस्तु यत्फलम्
तत्फलं लभते मर्त्यो दृष्ट्वा श्रीपुरुषोत्तमम् । दशावतारसञ्ज्ञाऽस्य कथिता पुत्र ! ते मया
अन्यच्च ते वदिष्यामि क्षेत्रमाहात्म्यमुत्तमम् । पुरोदितं केनाऽपि ज्ञातं वा येन केनचित्
रहस्यं परमं होतल्लोकाऽनुग्रहणं महत् । अनायासेनोद्धरणं पापिनां पापकर्मणाम् ॥
अनादावत्र संसारे लोकानां मर्त्यवासिनाम् । पापानि सुबहून् ये वपुण्यस्त्वल्पीय एव च
यावत्कृतं पापमेमिस्त्रिविधं विषयेषुभिः । तत्र मध्ये एकमेव निरयायोपकल्पते ॥
अन्यत्सर्वं कृद्गुणं तिष्ठत्येव क्रमागतम् । नरकान्ते पुनर्यो निःकुत्सितं याति मानवः
मर्त्यो वाऽपि यदा पुत्र ! जायते दुःखितो भवेत् । दरिद्रः कृपणो रोगी भवेद्धर्मपराङ्मुखः
पापानि च पुनः कुर्यादवशः पापकृद्भरः । पापात्मा कुरुते पापं पुण्यात्मा पुण्यमेव च
पुण्यात्मनोऽपि च भवेत्प्रसङ्गात्कलुषाज्जनम् ॥ २२ ॥

यावतोऽपि निमेषांस्तु पापमेमिर्नृभिः कृतम् ।

तावद्वर्षसहस्राणि निरये दुःखभागिनः ॥ २३ ॥

एवं संसारवन्ध्रेऽस्मिन् शयशः पापकारिणः ।

क्षमन्ते न च पापानि प्रायश्चित्तेन शोधितुम् ॥ २४ ॥

दुःखासहोमर्त्यलोको नाऽलं पापस्य शोधने । देहत्यागं विना शुद्धिर्न महापातकेऽस्य वै
एवमालोक्य भगवान्कृपालुः पापकारिणः । इदं क्षेत्रं ससर्जाऽऽदौ स्वमूर्तिसदृशं विभुः
युगपत्सर्वपापानां महापातकसङ्गिनाम् । अपात्रमलिनीकारिपापानां मयि यो नरः

अनायासेन संशुद्धिमीहते पापकृत्तमः ॥ २८ ॥

इति श्रीस्कान्दे महापुराणे एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डा-

न्तर्गतोत्कलखण्डे जैमिनिऋषिसम्वादे पुरुषोत्तमक्षेत्रस्य दशावतारक्षेत्र

नाम्नाप्रसिद्धिकारणवर्णनं नामाऽष्टपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

ऊनषष्टितमोऽध्यायः

पुरुषोत्तमप्रीतिसाधकव्रतविशेषवर्णनम्

श्रीमहादेव उवाच

श्रद्धया भक्तियोगेन श्रुत्वा शास्त्रार्थनिश्चयम् ।

सङ्कल्प्य गच्छेत्तत् क्षेत्रं ध्यायन् श्रीपुरुषोत्तमम् ॥ १ ॥

दृष्ट्वा प्रणम्य विधिवत् पूजयित्वा जगद्गुरुम् । इतः प्रभृतिजातानां जन्मिनां सर्वकर्मसु
अन्तेषु सञ्चितानां पापानां गणनायुगम् । युगपत्क्षयकामोऽहं त्वत्प्रसादाज्जनार्दनम्
व्रतेन त्वामच वयिष्ये तदाज्ञापय मे प्रभो ! । सन्तरेयं यथा पापसमुद्रं परमेश्वर ! ॥ ४ ॥
अनुजानीहि मां देव ! लोकाऽनुग्रहकारक ! । इतिसम्प्रार्थ्य देवेशं सङ्कल्प्य व्रतराजकम्
गुह्यात् पुण्यमासे तु कार्तिके देवसेविते । सौरभेयपयःशालिभोजनः परमः शुचिः
कुर्यात् त्रिषवणस्नानमन्वहं सागराम्भसि ।

वेदत्रयस्य यत्सारं पुरुषप्रतिपादकम् ॥ ७ ॥

पुरुषार्थकहेतुर्यत्प्रोक्तं वेदविदाम्भरैः । पुरुषार्थं हि यत्सूक्तं सर्वकलमपनाशनम् ॥
आरोढुमिच्छतो विष्णुलोकं निःश्रेयकारणम् । तज्जपेत्प्रत्यहं पुत्र ! पुटितं मुक्तिहेतुना
निर्व्वाणकाङ्क्ष्यमन्त्रेण द्विश्चतुर्वर्णकेन च । यद्वर्णरूपेण हरिर्मुखेषु परिवर्तते ॥
अतिस्मृतिपुराणेषु सिद्धमष्टाक्षरात्मकम् । आद्यन्तयोरपि जपेत्सूक्तस्य प्रतिमन्त्रकम्
एवमष्टोत्तरशतं प्रत्यहं सूक्तमुत्तमम् । जपेत्तदन्ते च पुनः पुरुषार्थं समर्चयेत् ॥
योऽङ्गैरुपचारैश्च वित्तशास्त्रं न कारयेत् । प्राणपण्येन कुर्वीत पापी भगवदर्चनम् ॥

अमृते लोककर्तारं कः पापशमने क्षमः ।

दयालुः सर्वलोकानां सुहृद् वन्द्युः स एव हि ॥ १४ ॥

कर्त्ता हर्त्ता च गोत्रा च स एव परमेश्वरः । भावशुद्ध्या जगन्नाथं तं वै सम्पूजयेच्च यः
किमन्यकर्मभिस्तस्य मुक्तिस्तस्य करे स्थिता ।

आनुपङ्गफलान्यस्य भौमस्वर्गादिकं सुखम् ॥ १६ ॥

तदग्रे वह्निं संस्कृत्य पायसेन यजेद्भरिम् । अष्टाक्षरेण मन्त्रेण अष्टोत्तरसहस्रकम् ॥
ततो दिनान्ते च पुनर्नित्यकर्मावसानतः । पुनः सम्पूजयेद्देवं सूक्तेन पुरुषस्य वै ॥
नानोपहारैः पूर्वोक्तैर्नैवेद्यं पायसं ददेत् । व्रतासनन्त्वेतदेव तुलसीदलमिश्रितम् ॥

मौनी च स्थण्डिले सुप्तवा चिन्तयित्वा जगद्गुरुम् ।

भक्तिं कुर्याद् ब्राह्मणेषु वैष्णवेषु विशेषतः ॥ २० ॥

जङ्गमामूर्त्तयस्त्वेते विष्णोर्ब्रह्मस्वरूपिणः । न जातु मिथ्यावचनं परद्रोहादिकन्तथा
सर्वात्मना जगन्नाथेभक्तिं कुर्यात्सु निर्मलाम् । यथाशक्त्या पूजयेच्च सीरिणाभद्रया सह
भक्तिलभ्यो हि भगवान् स सदा भक्तवत्सलः ।

समाराध्यः स देवो हि ममोत्पादयिता हि सः ॥ २३ ॥

ब्रह्मणोऽपि पिता वत्स ! न ततः परमस्ति वै । स एव भगवान् लोकेऽनेकः सम्पद्यते हरिः
निर्गुणोऽपि गुणासक्तः स्वेच्छया सृष्टिकृत्प्रभुः ।

ब्रह्मा तत्प्रभवो वत्स ! किं कथङ्कारमूढधीः ॥ २५ ॥

तमेव शरणं प्राप्य तपस्तेपे चिरं महत् । ब्रह्मरूपी जगन्नाथस्ततः साक्षाद् बभूव ह ॥
तपसोऽन्ते जगादेदं चतुर्मुखमुदारधीः । किमर्थं मत्प्रसूतोऽपि मूढत्वं समुपागतः ॥
साष्टाङ्गपातं प्रणमन्निदं वेधाव्यजिज्ञप्त् । कुतो जातः किमर्थमवकिंकुर्यामिति मे महान्

संशयोऽभूजगन्नाथ ! तदाज्ञापय मे प्रभो ! ॥ २८ ॥

ततो निःश्वासजं वेदमुपदिश्य जगत्प्रभुः । अन्तर्दधे च सहसा दृश्यमानोऽपिवेद्यसा
ततश्चतुर्मुखो वेदसारं स मनसोऽसृजत् । मया सृष्टमिदं सर्वं भूतप्राणं चतुर्विधम् ॥
नान्तं न मध्यं विज्ञोनयस्याऽहश्च पितामहः । आवयोरक्षकोनित्यमैश्वर्याध्यायकश्च सः
तदाज्ञया तस्य भयाज्जगदेतच्चराचरम् । समर्यादं यथाधर्मं वर्तते स्वयमेव हि ॥
प्रजापतिस्वरूपेण स हि धर्मप्रवर्त्तकः । कर्मणः फलदाता हि फलभोक्ता स एव हि

तस्मिन्प्रसन्ने सर्वाणि जायन्ते सुखदानि वै ।

मदाद्या देवताः सर्वास्तस्यैवाऽऽज्ञावशे स्थिताः ॥ ३४ ॥

तेनाऽन्तर्यामिणाऽऽज्ञाताः फलदा नाऽत्र संशयः ॥ ३५ ॥

किमत्र बहुनोक्तेन विट्कीटोपि तदाज्ञया । वर्त्तते मलसङ्घाते मुच्यते च तदाज्ञया ॥
एतस्याऽव्यक्तरूपस्य दीनानुग्रहधर्मिणः । व्यक्तापन्नमूर्त्तस्तु रहस्यं स्थानमुत्तमम्
क्षेत्रं तत्परमं सर्वमुक्तिक्षेत्रोत्तमं ध्रुवम् ॥ ३७ ॥

अदिष्टं हि मयाऽप्येतत्पुराऽऽराधयितुं प्रभुम् । व्रतेतत्सर्वपापदायानलसमं महत्
चीर्णं पुरा मयैतद्धि मत्तः स्वायम्भुवो मनुः ।

आचचार ततोऽगस्त्यश्चतुर्थोऽद्यापि नाऽस्ति वै ॥ ३९ ॥

इति श्री स्कान्दे महापुराणे एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डा-
न्तर्गतोत्कलखण्डे जैमिनिस्मृत्यसम्वादे पुरुषोत्तमप्रीतिसाधकव्रतविशेष-

विधिकथननामैकोनषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

षष्ठितमोऽध्यायः

श्रीजगन्नाथप्रतिष्ठाविधिवर्णनम्

श्रीमहादेव उवाच

त्वदनुग्रहाय कथितं रहस्यं व्रतमुत्तमम् । प्रतिष्ठां मे कथयतः शृणु वत्साऽवधानतः ॥

एवं मासं व्रती नीत्वा निरतो व्रतकर्मणि ।

कार्त्तिक्यां नित्यजापान्ते पूजयित्वा जगद्गुरुम् ॥ २ ॥

आचार्यं वरयेच्छ्रेष्ठं वैष्णवं शास्त्रवित्तमम् । मुद्राकुण्डलवासोभिश्चन्दनैः शुभमाल्यकैः
पूजयित्वा जगन्नाथरूपं तं हि विचिन्तयेत् ।

प्रार्थयेत्प्राञ्जलिर्भूत्वा भगवद्वक्तिभाषितः ॥ ४ ॥

भूदेव ! भगवद्विष्णोर्जङ्गमात्मन् महामते ! पापार्णवनिमग्नं मां निराश्रयमचेतसम्
नानादुःखपरिध्वस्तं ब्राहि मां शरणागतम् ।

प्रतिष्ठाप्य व्रतन्वेतद् यथाविधि विदाम्बरः ॥ ६ ॥

प्रसाद्य देवदेवेशं शङ्खचक्रगदाधरम् ।

ज्योतिःस्वरूपञ्च हरिं पवित्रैर्विधिवोदितैः । सर्वपापापहः स्वामीयथामे प्रीयतामिति
एवं व्रतप्रार्थितः स ब्राह्मणो ध्यानतत्परः । सुलक्षणे हस्तकुण्डे विधिवत्संस्कृते ततः

वैष्णवाग्निं समाधाय प्रतिष्ठाविधिवोदितम्

पूजयित्वा हव्यवाहरूपनारायणं प्रभुम् ॥ ६ ॥

उपचारैः षोडशभिः सूक्तेन पुरुषस्य च । पलाशसमिधावह्नौ सौरभेयहविस्तथा ॥

पायसस्य मधुहविर्मिश्रितस्य पृथक् पृथक् । पञ्चपञ्चसहस्राणितथा कृष्णातिलानपि
जुहुयात्प्रणवाद्यन्तं स्वाहान्तेन समुच्चरन् । अष्टाक्षरेण मन्त्रेण साक्षान्नारायणात्मना

ऋत्विग्भिः सहितो मन्त्री व्रतिभिर्ब्रह्मणा सह ।

वसोधारां पातयन्वै पुरुषानेयवैष्णवैः ॥ १३ ॥

सूक्तैः सुचित्रवर्णान्तैर्यजमानः कृताञ्जलिः । स्तुवीत पुरुषाख्येन पुरुषं जातवेदसम्
देवदेव ! जगन्नाथ ! संसारार्णवतारक ! ।

त्राहि मां घोरदुर्वारपापपाथोधिपातितम् १५ ॥

त्वमेव मां समुद्धर्तुमीशिपेदीनतारक ! । अप्रमेय कृपाभोधे ! मां विधेहि वृषात्मकम्
स्तुत्वेत्थं प्रज्वलस्तश्च नारायणमनामयम् ।

सप्त प्रदक्षिणीकृत्य दण्डवत्प्रणमेत् क्षितौ ॥ १७ ॥

पुष्पाञ्जलीन् क्षिपेद्ब्रह्मो षोडशेन तु षोडश । सर्वपापविमुक्तं हि तदात्मानं विचिन्तयेत्
पूर्णाहुतिं ततोदत्त्वा शेरकर्मसमापयेत् । पुराणं वैष्णवं विष्णोर्वान्छयेदग्रतः शुचिः

वृहत्साम वामदेव्यं सामगाथान्तरं तथा । वैराजं सामगायेत त्रिसुपर्णं मन्त्रमम्
त्रिणाचिकेतश्च तथा गायतोदान्तपुष्कलम् ॥ २१ ॥

अन्यैश्च स्तुतिगीताद्यैः श्रुतोपनिषदादिभिः ।

प्रीणयन् जगतामीशं नयेद्रात्रिं मुदान्वितः ॥ २२ ॥

ततः प्रभाते ते सर्वे यजमानपुरःसराः । आप्लावयन्तीं रात्रां भोगत्वा च वटमूलकम्

तं पूजयित्वा भगवद्रूपं कल्पवटं सुत ! ॥ २३ ॥

वेततेयं पूजयित्वा गच्छेद् भगवदन्तिकम् । सर्वपापतमोऽर्केण सूक्तेन पुरुषस्य वै
पूजयित्वा विधिवद्ब्राह्मस्वरूपिणम् । प्रार्थये प्राञ्जलिर्भूत्वा यतमानः शुचिव्रतः
देव ! त्वदङ्घ्रिनिलिने पतितं पाहि मां प्रभो !

तस्मिन् त्रिपापपाथोधौ निमग्नं हतचेतनम् ॥ २६ ॥

उद्धरस्व जगन्नाथ ! दीनोद्धरणतत्पर ! । त्वत्प्रसादाद्ब्रतं नाथ सुफलं मेऽस्त्वसंशयम्
यथाऽहं निर्मलो देव ! त्वदङ्घ्रिनलिनाऽन्तिके ! ।

विशोको निवसामीश ! तत्कुरुष्व जगत्प्रभो ! ॥ २८ ॥

ततः प्रदक्षिणां कुर्याद्विष्णोर्नामसहस्रकम् । जपन्सूक्तं षोडशं प्रणमेद्देवमग्रतः ॥
हिरण्यगर्भेति जपन्द्वादशाक्षरगर्भितम् ।

ततो गृहं समागम्य वह्निकुण्डसमीपतः ॥ ३० ॥

पुनः प्रज्वाल्य देवेशं पूजयेज्जातवेदसि । पूर्ववदुपचारैस्तु प्रणम्य च विसर्जयेत् ॥ ३१ ॥
आचार्याय ततो दद्याद्दक्षिणां गां पयस्विनीम् ।

सवत्सां लक्षणोपेतां दक्षिणां स्वर्णभूपणैः ॥ ३२ ॥

वासोयुग्मं सहाऽर्घ्यञ्चान्यं कनकमेव च । मधुपूर्णं कांस्यपात्रं ताम्रपात्रं च तान्वितम्
ते लपात्रं पयः पात्रं दधिपात्रञ्च कांस्यतः । ब्राह्मणेभ्यस्ततो दद्याद्यथाशक्तिसदक्षिणम्

युग्मं दद्यात्षोडशमै ब्राह्मणेभ्यश्च भक्तितः ।

भोजयेत्पायसं विप्रान् पूजितान्गन्धमालयकैः ॥ ३५ ॥

तेभ्योऽपि दद्याद्विधिवद्यथाशक्त्या च दक्षिणाम् ।

पूजयेद्देवताः सम्यग्वन्दयेद् भगवद्धिया ॥ ३६ ॥

दीनानाथविपक्षेभ्यो दद्यादक्षं दयान्वितः । स्वयं दिनान्ते भुञ्जीत इष्टैः शिष्टैश्च वन्धुभिः
एवं व्रतं समाख्यातं पुत्र ! विध्यति शोभितम् ।

नाऽतः परतरं किञ्चित्सर्वपापापनोदकम् ॥ ३८ ॥

प्रायश्चित्तं व्रतम्वाऽपि सर्वपापापनोदकम् ।

न चोदयं (चोदि तं) काऽपि शास्त्रे तदत्र परिनिष्ठितम् ॥ ३६ ॥
 अनादिजन्मसम्भूतं पापार्णवमहातपम् । तर्तुं नान्यत्पण्मुखाऽस्ति व्रतानांममकर्म वै
 अनेन विधिना कुर्याद् व्रतमेतत्सुदुर्लभम् ।
 यथा यथा शक्तिरत्र सिद्धिस्तस्य तथा तथा ॥ ४१ ॥

*मुनय ऊचुः

भगवज्जैमिने सर्वं वेदवेदाङ्गपारग ! । त्वदनुग्रहतोऽस्माभिर्माहात्म्यं जगदीशितुः ॥
 क्षेत्रराजस्य तस्यैव यात्राणां चैव सर्वशः । भगवद्भोजनोच्छिष्टप्राशनादिफलं तथा
 इन्द्रद्युम्नस्य राज्ञो वै वृत्तान्तमतिदुर्लभम् । नीलमाधवरूपं तु दारुब्रह्मप्रकाशनम् ॥

श्रुतं त्वद्वदनाम्भोजाद्गलितंतयथाविधि ।

इदानीं श्रोतुमिच्छामस्त्वत्तोहि वदताम्बर ! ॥४२॥

सर्वं विस्तरतो ब्रह्मन्वयं सर्वं मुदान्विताः । पुराणश्रवणस्यैव यदुक्तं फलमेव तत् ॥

को वा तस्य विधिश्चैव केन वा स्यात् साङ्गकम् ।

अस्मासु चेदनुकोशो यथावद्वक्तुमर्हसि ॥ ४३ ॥

जैमिनिरुवाच

साधु साधु मुनिश्रेष्ठाः! यत्पृष्टं परया मुदा । तत्रमे प्रीतिरतुल्यजाता रोमाञ्चकारिणी
 तद्वः सर्वं प्रवक्ष्यामि शृणुध्वं सावधानतः । पुराणश्रवणारम्भे यथाविभवमात्मनः

आदौ सङ्कल्प्य विधिवद् ब्राह्मणं शुद्धवंशजम् ।

अव्यङ्गावयवं शान्तं स्वशास्त्रं स्वपुरोधसम् ॥ ५० ॥

सर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञं भूपणैरतिशोभनैः । वस्त्रचन्दनमालयार्घ्यवृणुयात्पाठसंश्रुतौ ॥

कृताञ्जलिपुटो भूत्वा ततःसम्प्रार्थयेद् द्विजम् ।

* इतः पर्यन्तःपाठः, वङ्गवासीमुद्रितपुस्तकेऽधिक उपलभ्यते ।

मोहमयी (मुम्बई) लक्ष्मणपुर (लखनऊ) मुद्रितपुस्तकयोः मुनयऊचुरित्या-
 रभ्य पुरुषोत्तमक्षेत्रमाहात्म्यसमानिपर्यन्तः पाठोविशिष्टाध्याये सन्निवेशितः
 वङ्गवासीमुद्रितपुस्तके त्वस्मिन्नेवाध्याये प्रचलति खण्डसमानिपर्यन्तम् ।

त्वं विष्णुर्विष्णुरेव त्वं न तु भेदः कदाचन ॥ ५२ ॥

निविष्टं मे भवत्वेव त्वत्प्रसादात्प्रसीद च । ततो वृतं ब्राह्मणञ्च बहुमूल्यासने शुभे ॥
 वासयित्वा च तस्यैवगलेमालां विनिक्षिपेत् । मस्तके पुष्पगर्भञ्चचन्दनैरनुलेपयेत्

यस्मात्तस्मिन् समये विप्रो व्याससमोमतः ।

तेनैव ब्राह्मणेनैव पुस्तके विष्णुरूपके ॥ ५५ ॥

कारयेद्द्व्यासपूजाञ्च श्रीखण्डागुरुपुष्पकैः । नानोपचारं रुचिरैर्भक्ष्यभोज्यादिकैरपि
 भक्त्या चासनदानादिविधिः कार्यो दिने दिने ।

साम्प्रतं कथयाम्येवं श्रूयतां श्रोतुलक्षणम् ॥ ५७ ॥

गतानुगतिकानाञ्चनिवासार्थतथाद्विजाः । आसनानि यथायोग्यं रचयित्वास्वयंतथा
 शुभासनान्तरस्थो हि भवेदुत्कण्ठमानसः । अथवा संस्कृते देशे सर्वैःसह वसेद्भुवि
 व्यासस्याऽग्रे निवसतिरासनेनोच्च एव च । कृतस्नानो मुदा युक्तो ध्यायञ्छुक्लवाससी

आचान्तः शङ्खचक्रादितिलकान्वितविग्रहः ।

मनसा भावयेद्विष्णुं विश्वासं कारयेद् भृशम् ॥ ६१ ॥

पुराणे ब्राह्मणे चैव देवे च मन्त्रकर्मणि । तीर्थे वृद्धस्य वचने विश्वासः फलदायकः
 अतो मुनिवराःसर्वं पुण्यंविश्वासकारणम् । पापण्डादिकसम्भाषवृथालापप्रयत्नतः

पुराणश्रवणे काले सर्वचिन्ताञ्च वर्जयेत् ।

अनेन विधिना विप्राः! प्रत्यहं शृणुयान्मुदा ॥ ६४ ॥

ततः पाठे समाप्ते च करतालादिकैर्मुहुः । जयकृष्ण! जगन्नाथ! हर इत्यादिनामभिः
 विस्तारयेद्यथाकाशे श्रूयते शब्द एव सः । एवञ्च प्रत्यहं कुर्यात्प्रीतये मुखैरणिः
 ततो ग्रन्थसमाप्तौ च विष्णुप्रीणनतत्परः । विशेषाद्वस्त्रमालयादिचन्दनैर्भूपणैस्तथा ॥

भूपथेत्परया भक्त्या विप्रं व्याससमं द्विजाः ॥ ६७ ॥

आत्मशक्त्याप्रदद्याच्चदक्षिणाम्बैयथाविधि । ये ये प्रदद्युर्यद्यच्च मत्तस्तच्छृणुताऽधुना

राजानः करिणो दद्युः साऽलङ्कारान्सुलक्षणान् ।

क्षत्रिया एवमेवञ्च ते वै राजसमा मताः ॥ ६९ ॥

ब्राह्मणाः पुस्तकांश्चैव विष्णोरर्चाकरंदिकाः । कनकरजतञ्चैव धान्यं वस्त्रं स्वभक्तिः
विशश्च रत्नभूषाढ्यान्निन्दुदेशोद्भवानपि ।

गाश्च लक्षणसंयुक्ताः सवत्साश्च पयस्विनीः ॥ ७१ ॥

अन्यच्च कनकाद्यश्च त्यजेर्युधर्मतत्परा । शूद्राः प्रदद्यः परया मुद्रा संयुतमानसाः ॥

वासांसि च सुवर्णं च धान्यं रत्नानि गास्तथा ।

नानाऽलङ्कारयुक्ताश्च घटोर्ध्नीर्वालगर्मिणीः ॥ ७२ ॥

एवं वै दक्षिणां दद्याद्येन सन्तुष्यते गुरुः । आत्मनःशक्तितो विप्रावित्तशास्त्रं न कारयेत्
शान्तिकं पौष्टिकं चैव ब्रह्मोद्वाहादिकर्म च । मोक्षस्य साधकं कर्म पुराणश्रवणं तथा
यज्ञादिकश्च दानश्च व्रतं नानाविधं तथा । यदि चेद्दक्षिणाहीनं तदा भवति निष्फलम्
असुराः कर्मणस्तस्य हरन्ति फलमेव तत् । यथा स्त्रीणां चलावण्यं भर्तुस्नेहविवर्जितम्
युद्धात्पलायितानां च पृष्ठं कृत्वा धनुष्मताम् । विना धावनमश्वानां दुष्टत्वं हियथा द्विजाः

मूकत्वेनेव पाण्डित्यं सर्वशास्त्रविपश्चिताम् ।

हीनं दक्षिणया यद्यत्कर्म तद्वच्च निष्फलम् ॥ ७६ ॥

दानेन क्षीयते यस्माद्दुःखितानां कदम्बकम् । दक्षिणेति तथा विप्रागीयते शास्त्रवेदिभिः
ततो विप्रान्भोजयेद् यथाशक्तिप्रकल्पितैः । कर्पूरेण च खण्डेन सर्पिषा पायसैर्युतैः
पङ्क्तिर्वैरन्नपानार्थः सुस्वादैरमृतोपमैः ।

तेभ्योऽपि स्वर्णवस्त्रादि यथाशक्त्या प्रदापयेत् ॥ ८२ ॥

एतद्वः कथितं सर्वं पुराणश्रवणस्य च । साङ्गोपाङ्गविधिश्चैव येन स्यात्सफलं त्विदम्
इदानीं भो मुनिश्रेष्ठाः! किमन्यज्ज्ञातुमिच्छथ ।

मुनय ऊचुः

अहोऽस्माकं महाभाग्यं यत्पापौघविनाशनम् । पुराणश्रवणस्यैव फलमस्माभिरेव च
साङ्गोपाङ्गविधानश्च श्रुतं त्वन्मुखपङ्कजात् ।

धन्याः स्म कृतपुण्याः स्म संसारे विगतज्वराः ॥ ८५ ॥

इदानीमात्मशक्त्या वै दीयते भवते मुने । दक्षिणाफलसम्प्राप्तौ प्रसन्नस्त्वं गृहाण च

इत्युक्तवन्तो मुनयो ह्यकिञ्चनाः समित्कुशं पुष्पफलाक्षतादिकम् ।

कलृप्त्वा च तस्मै मुनयः सुमुक्ताः क्षेत्रोत्तमं जग्मुरतिप्रहर्षिताः ॥ ८७ ॥

इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णव-

खण्डान्तर्गतोत्कलखण्डे पुरुषोत्तमक्षेत्रमाहात्म्ये जैमिनिस्मृतिसम्वादे

पुराणश्रवणसत्फलादिवर्णनं नाम षष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

समाप्तं श्रीपुरुषोत्तमं (जगन्नाथ) क्षेत्रमाहात्म्यम् ।

— ० : * ० : —